

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**SÂSÂNİLER DÖNEMİ'NDE DOĞU İRAN'IN TARİHSEL SINIRLARI
(M.S. III-VI. YÜZYILLAR, TÜRK – İRAN İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ECEM NARİÇ

TEZ DANIŐMANI

DOÇ. DR. AHMET ALTUNGÖK

BİLECİK, 2022

10300316

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**SÂSÂNİLER DÖNEMİ'NDE DOĞU İRAN'IN TARİHSEL SINIRLARI
(M.S. III-VI. YÜZYILLAR, TÜRK – İRAN İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ECEM NARİÇ

TEZ DANIŐMANI

DOÇ. DR. AHMET ALTUNGÖK

BİLECİK, 2022

10300316

BEYAN

“Sâsâniler Dönemi’nde Doğu İran’ın Tarihsel Sınırları (M.S. 6. Yüzyıl Türk – İran İlişkileri Bağlamında)” adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.			
DESTEK ALINMIŞTIR		DESTEK ALINMAMIŞTIR	✓
Destek alındı ise;			
Destekleyen kurum;			
Desteğin Türü		Proje Numarası	
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)			
2- TÜBİTAK			
Diğer;.....			
ETİK KURUL onayı var ise;			
ETİK KURUL karar tarih/sayı:	/.....	

Öğrenci Adı ve Soyadı

ECEM NARIÇ

Tarih

.....

İmza

.....

ÖNSÖZ

İran coğrafyasında kurulan Sâsâni Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren sınır mücadelelerinin önemli bir bölümü doğu sınırında gerçekleşmiştir. Doğu sınırı Türk kavimleri ve devletleri tarafından uzun yıllar boyunca akınlara maruz kalmıştır. Sınır şehirlerine hâkim olan devletlerin siyasi açıdan büyük güç elde etmesi ve ticaret yolları üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesi Doğu İran'ın tarihsel sürecini şekillendiren en önemli nedenlerdendir. Ayrıca doğu sınırında bulunan şehirlerin önemli merkezler olması Türklerin bu bölgelere yoğun ilgi duymasını sağlayan diğer bir sebeptir. Yaşanan mücadeleler Doğu İran sınırlarının birçok kez değişikliğe uğramasına ve sınır tespitinin belirlenmesinde zorluklar yaşanmasına sebep olmuştur. Hazırlanan tez çalışmasında 6. yüzyılda Doğu İran sınırlarında Türkler ile yaşanan mücadelelerin neticesinde değişkenlik gösteren sınırların tespitinin yapılması ve siyasi faaliyetlerin sınırlardaki değişkenliğe etkisinin ortaya konulması hedeflenmiştir.

Tezimin tüm süreçlerinde yanımda olan, hiçbir yardımını esirgemeyen kıymetli danışmanım Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK'e gösterdiği tüm emeklerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez konumu seçme konusunda yönlendirmeleri adına ve savunmamda değerli bilgilerini benimle paylaşmakta tereddüt etmeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR'a teşekkürlerimi bir borç bilirim. Tez savuması sırasında yapmış olduğu katkılarından dolayı sayın Dr. Öğr. Üye. Ferruh KAYALAN hocama da teşekkürlerimi sunarım.

Ecem NARİÇ

ÖZET

SÂSÂNİLER DÖNEMİ'NDE DOĞU İRAN'IN TARİHSEL SINIRLARI

(M.S. 6. YÜZYIL TÜRK – İRAN İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA)

İran coğrafyası antik dönemden bu yana farklı medeniyetleri üzerinde barındırmış, geniş bir coğrafyadır. Doğu İran coğrafyası Uzakdoğu ve Orta Asya'nın Ön Asya ile arasındaki geçiş bölgesi olmasından dolayı büyük bir öneme sahiptir. Bundan dolayı Doğu İran coğrafyası ve bu coğrafya üzerindeki önemli şehirler özellikle Türk toplulukları tarafından yoğun istilalara uğramıştır. İran coğrafyası üzerinde 3. yüzyılda tarihin seyrini değiştiren büyük bir devlet ortaya çıkmıştır. Fırat nehrinden İndus nehrine kadar geniş bir coğrafyaya yayılan bu devletin doğu sınırlarındaki en önemli komşuları Türk toplulukları olmuştur. 3. yüzyılın ikinci çeyreğinden, 7. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Sâsânîler dönemi İran'ı ile Türk toplulukları arasında yoğun bir şekilde siyasi, iktisadi ve sosyal münasebetler meydana gelmiştir. İran coğrafyası üzerinde egemenlik kuran Sâsânîlerin doğu sınırlarında Türk kökenli Kuşan, Akhun, Göktürk devletleriyle bunların haricinde Hyonlar, Kidaralar, Çullar, Sakalar gibi Türk toplulukları bulunmaktaydı. Bu Türk devletlerinden Akhunlar ve Göktürkler, Doğu İran toprakları üzerinde egemenlik kurmak amacıyla Sâsânîlerle yüzyıllar süren savaşlar gerçekleştirmişlerdir. Sâsânîler Orta Asya ve Hindistan yönünde yayılmaya çalışırken, Türk toplulukları da Ön Asya'nın doğusuna yerleşerek batıya doğru egemenliklerini yaymak istemekteydiler. Bu mücadeleler sırasında her iki taraf arasındaki sınırlar sürekli olarak değişmekteydi. Bu çalışma belirtilen dönemde her iki taraf arasında gerçekleşen mücadeleler sırasında sürekli olarak değişen bu sınırların tespitini yapmayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Sâsânî, Türk, Doğu, İran, Sınır.

ABSTRACT

HISTORICAL LIMITS OF EASTERN IRAN IN THE SASANID PERIOD

(IN THE CONTEXT OF A.D.6TH CENTURY TURKISH - IRAN RELATIONS)

The geography of Iran is a vast geography that has hosted different civilizations since ancient times. The geography of Eastern Iran is of great importance due to the fact that the Far East and Central Asia are a transition zone between Central Asia and the Front. Because of this, the geography of Eastern Iran and important cities on this geography have been heavily invaded, especially by Turkish communities. A great state has emerged on the geography of Iran, which changed the course of history in the 3rd century. Spreading over a wide geography from the Euphrates River to the Indus River, the most important neighbors of this state on the eastern borders have been Turkish communities. From the second quarter of the 3rd century to the second quarter of the 7th century, there were intense political, economic and social relations between Iran and the Turkish communities of the Sassanid period. The Sassanids, who dominated the geography of Iran, had Turkish communities such as the Kushan, Akhun, Göktürk states of Turkish origin on their eastern borders, as well as Hyons, Kidaras, Çullars, Sakalar on their eastern borders. The Akhuns and Gokturks of these Turkic states waged centuries-long wars with the Sassanids in order to establish sovereignty over the territory of Eastern Iran. While the Sassanids were trying to spread towards Central Asia and India, the Turkish communities also wanted to spread their sovereignty to the west by settling in the east of Central Asia. During these struggles, the boundaries on both sides were constantly changing. This study aimed to decipher these boundaries, which are constantly changing during the struggles that took place between both sides during the specified period.

Keywords: Sasanid, Turks, East, Iran, Border.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
HARİTALAR LİSTESİ.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii
1. GİRİŞ.....	1
2. III. YÜZYILDA DOĞU İRAN SINIRI.....	9
2.1. Sâsâni Devleti Kuruluşu ve III. Yüzyıl Siyasi İlişkileri.....	9
2.2. III. Yüzyılda Doğu İran Sınırları.....	13
2.3 Doğu İran Coğrafyası.....	16
2.3.1. Toharistan Coğrafyası ve Şehirleri.....	16
2.3.2. Soğdiana Coğrafyası ve Şehirleri.....	19
2.3.3. Horasan ile Aria Coğrafyaları ve Şehirleri.....	22
2.3.4. Harzem Coğrafyası ve Şehirleri.....	25
2.3.5. Sakastana Coğrafyası ve Şehirleri.....	28
2.3.6. Deybul ve Mekran Coğrafyaları ve Şehirleri.....	30
2.4. V. Yüzyıl Doğu İran Sınırları.....	33
2.4.1. İran – Alan Sınırı.....	33
2.4.2. İran – Kidara Sınırı.....	36
2.4.3. İran – Akhun Sınırı.....	38
2.4.4. İran – Hind Sınırı.....	43
3. VI. YÜZYILIN İLK YARISINDA DOĞU İRAN SINIRI.....	46
3.1. KUBAD DÖNEMİ İRAN-AKHUN SINIRI.....	46
3.2. I. HÜSREV DÖNEMİ İRAN – AKHUN SINIRI.....	50
3.2.1. I. Hüsrev İktidara Geldiği Dönemde İran – Akhun Sınırı.....	50

3.2.2 Göktürklerin Kuruluşu Sırasında Doğu İran Sınırları.....	55
3.2.3 Akhunların Yıkılışından Sonra İran – Göktürk Sınırı	58
4. VI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DOĞU İRAN SINIRI	60
4.1. I. Hüsrev Dönemi İran – Göktürk Sınırı.....	60
4.1.1 I. Hüsrev Dönemi Sâsâni – Göktürk Savaşları ve Türk-İran Sınırı	60
4.1.2 I. Hüsrev Dönemi Sâsâni – Çul Türkleri Sınırı.....	64
4.2. IV. Hürmüz Dönemi İran – Göktürk Sınırı	68
4.2.1. IV. Hürmüz Dönemi Sâsâni – Göktürk Savaşları ve Türk – İran Sınırı.....	68
4.2.2 Behrâm Çûbîn İsyanı Sonrası Türk – İran Sınırı.....	73
4.2.3 IV. Hürmüz Dönemi Taht Mücadeleleri Sırasında Türk – İran Sınırı	76
4.3. II. Hüsrev Dönemi İran – Göktürk Sınırı	77
4.3.1. II. Hüsrev Dönemi İç İsyanları Sırasında Doğu Sınırları	77
4.3.2. II. Hüsrev Dönemi Göktürk – İran Mücadeleleri ve Doğu Sınırları	81
5. SONUÇ.....	85
KAYNAKÇA	89
EKLER.....	103

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1.1. Coğrafi ve kültürel anlamda Büyük İran olarak gösterilen bölgede yeşil renk ile işaretli alan, İran Platosu, Orta Asya (Baktirya) toprakları, Hindukuş Dağları'ndan Afganistan, batı Pakistan'dan doğu Suriye ve kuzeybatı Kafkaslara kadar olan kısımdır. (Antik İran Haritası)	7
Harita 2.1. I. Şapur dönemi Doğu İran Bölgeleri. (Öz Çizimim)	16
Harita 2.2. Antik Dönem Sakastana bölgesi Doğu sınırları (Öz Çizimim)	28
Harita 2.3. Daryal ve Derbend Geçitleri (Öz Çizimim).....	35
Harita 2.4. Derbend Seddi ve Gürgan Seddi (Öz Çizimim)	35
Harita 2.5. 5.Yüzyıl Peroz dönemi Doğu İran'ın sınırları (Öz Çizimim)	42
Harita 2.6. 484 yılı Akhun, Alan ve Sâsâni Devleti Doğu sınırları (Öz Çizimim).....	42
Harita 3.1. 488-496 yılları arasında Doğu İran'nın sınırları. (Öz Çizimim).....	49
Harita 3.2. İpek Yolu'nun başlangıç noktası ve güzergâhları (Öz Çizimim)	54
Harita 3.3. 500 yılı Akhun - Sâsâni Devleti Doğu sınırları. (Öz Çizimim)	54
Harita 4.2. 560 yılından 630 yılına kadar genel Sâsâni Devleti Doğu sınırları. (Öz Çizimim)	84

KISALTMALAR LİSTESİ

TDV: Türk Diyanet Vakfı

EI: Encyclopedia Iranica

DTCF: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi

TTK: Türk Tarih Kurumu

TDV: Türk Diyanet Vakfı

A.Ü: Ankara Üniversite

a.g.t: Adı geçen tez.

a.g.e: Adı geçen eser

a.g.m: Adı geçen makale

M.S: Milattan Sonra

M.Ö: Millattan Önce

Bkz: Bakınız

İng. Çev: İngilizceye Çeviren

Çev: Çeviren

Haz: Hazırlayan

Yun: Yunanca

Sür: Süryanice

C: Cilt

S: Sayı

Fas: Fasikül

v.d: Ve diğerleri

s: Sayfa

1. GİRİŞ

Tarihin birçok alanı bu zamana kadar yazarlar tarafından ele alınarak elde bulunan veriler ve kanıtlar ışığında açıklanmıştır. Siyasi mücadeleler, kültürel etkileşimler, ekonomik bağlantılar tarihin ana konuları olarak geçmektedir. Tüm bu meseleler içerisinde bir devletin coğrafyasını ele almak belki de tarihçilerin açıklamakta en çok uğraştıkları kısım olarak kabul edilebilir. Coğrafya, bir devletin meydana çıkması, oluşumu ve gelişimi için en temel unsurlardan biridir. Her devlet kurulduğu coğrafya üzerinde izler bırakmıştır. Medeniyetler arası ilişkiler yerleşim yerlerinin kimliğinin değişmesi ve gelişmesi açısından önem arz etmektedir. Coğrafi yerlerin konumu, su kaynaklarına erişim olanağı, iklim şartları ve yüzey şekilleri de devletlerin yayılmasında etkin rollere sahiptir. Bir konum ne kadar uygun şartlar sağlarsa medeniyetler de buna bağlı olarak büyüme göstermektedir. Kültürel etkileşimler yayılış noktalarına göre benzer kısımları ele alınarak açıklanabilir. Her devlet mücadele ettiği, başka bir devletle ister istemez kültürel bağlantı kurmaktadır. Ekonomik açıdan ele aldığımızda arkeolojik buluntular sonucunda elde edilen sikke, karşılıklı ticaret izleri, ölçü birimleri de aydınlanması gereken bu noktaya ışık tutabilmektedir. Tarihi araştırmacıların yoğun ilgilendiği siyasi kısım ise uzun bir araştırma ardından açıklanabilen bölümdür. Bunun nedeni araştırılan devletin, medeniyetin veya topluluğun kökenlerinin çok öncelere dayanmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden bahsedilecek hangi devlet olursa olsun derin bir veri toplama süreci ve analizi sonrasında net bilgiler elde edilerek aydınlığa kavuşturabilir.

Siyasi tarih ele alındığında objektif bir bakış açısıyla araştırmamızı sunmamız gerekir. Yazarlar siyasi tarih üzerinde farklı ve birbirini karşılamayan görüşlere sahip olabilirler. Bu yüzden verilecek bilgi konusunda yapılan kapsamlı araştırma sonucunda doğru olan bilgiyi sunmamız gerekmektedir. Bir yerin coğrafi özellikleri yanında devletlerin çeşitli faaliyetleri sonucunda değişen sınırlar dikkat edilmesi gereken önemli bir noktadır. Coğrafya bilgisi verildiğinde bölgenin, şehirlerin, kasabaların işlenecek dönem öncesi veya sonrası hangi medeniyetlere ev sahipliği yaptığını bilinmesi gerekir. Bu durum özellikle sınır bilgisi verildiğinde uygun ve doğru olacak şekilde karşılaştırma ve değerlendirme imkânı bulmamızı sağlamaktadır. Konu hakkında bilgi verilmeden önce yararlanılan kaynakların uygunluğu konusunda da dikkat edilmesi gerekir. Kaynakların hazırlanan eserde doğru kullanılması ve literatür aykırılığı olmaması araştırmacı tarafından önem verilmesi gereken diğer bir başlık olarak geçmektedir. Araştırma, veri toplama ve analiz sonrası, hazırlanan yüksek lisans tezi de yukarıda bahsi geçen tüm tetkik ve uygulama yöntemlerinin uygunluğuna dikkat ederek oluşturulmuştur.

Tez çalışma konusu olarak İran coğrafyasının doğu sınırlarını ve burada Türk devletleri ile yaşanan mücadeleler ele alınmaktadır. Dönem olarak 6. yüzyıl hakkında derinlemesine bilgi sunulan çalışmada, belirtilen zaman dilimi haricinde önceki dönemler hakkında da açıklamalar bulunmaktadır. Hazırlanan çalışmanın ilk kısmı 3. yüzyıl Sâsâni Devleti'nin kuruluşu, hükümdarları ve Doğu İran sınırları hakkında bilgiler içermektedir. İlk kısmın ikinci bölümü, doğu sınırında bulunan bölgelerin isim kökenleri, şehirleri, coğrafi özellikleri, sınırları, kasabaları hakkında verilen bilgilerden oluşturmaktadır. Tez içerisinde belirtilen şehirler Sâsâni Devleti'nin siyasi mücadelelerinde ana roller üstlenmiş bölgelerdir. Bunun yanında 5. yüzyıl'da Alanlar, Kidaritler, Akhunlar ve Hind bölgesinde yaşanan mücadeleler sonucunda değişen Doğu İran sınırlarının içeriği hakkında bilgiler bulunmaktadır. İkinci kısmın ilk bölümü 6. yüzyılda I. Kubad dönemi olayları, ikinci bölümü I. Hüsrev'in tahta gelişi, bu çerçevede yaşanan mücadeleler neticesinde değişen Doğu İran sınırları hakkında verilen bilgileri kapsamaktadır. 3. kısmın ilk bölümünde 6. yüzyılın ikinci yarısında I. Hüsrev dönemi siyasi olayları sonucunda doğu sınırlarının durumu hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde Hüsrev sonrasında tahta çıkan IV. Hürmüz'ün mücadeleleri, ülke içindeki isyanlar ve Bâhram Çubin ile yaşadığı taht mücadeleleri sonucunda meydana gelen doğu sınırları hakkında bilgi vermektedir. Üçüncü bölüm II. Hüsrev dönemi olaylarının doğu sınırlarına etkisi hakkında bilgi vermektedir.

Tez çalışmasının ilk bölümünde belirttiğim coğrafyalardan, Toharistan bölgesi ve şehirleri Türk devletleriyle mücadelede doğu sınırında adı sıkça geçen yerlerdir. Soğdiana bölgesi ve şehirleri Türklerin saldırılarına çok önceden maruz kalmış yerleşim yerleridir. Milat sonrası dönemlerde ve 6. yüzyıla kadar bu özelliğini hiç kaybetmemiş Sâsâni-Türk ilişkilerinde de özellikle Soğdluların dâhil olmasıyla ön plana çıkan yerlerden biri olmuştur. Horasan bölgesi ve şehirleri Sâsânilerin valileri aracılığıyla yönettiği bölgelerden biridir. Soğdiana bölgesi kadar Horasan'ın da siyasi ilişkilerde adı geçmektedir. Ayrıca Sâsâni Döneminde bölgenin şehirleri dört idari bölgeye ayrılmıştır. Bu durum geniş bir coğrafi bölge olduğunu ve devletler için önemli şehirlere sahip olduğunu göstermektedir. Harzem bölgesi ve şehirleri doğu sınırının kuzey tarafını ifade etmektedir. Tarımsal verimlilik açısından medeniyetlerin tercih ettiği bölge özelliğini taşır. Sakastana bölgesi ve şehirleri Sâsânilerin kuruluştan itibaren büyük yatırım yaptıkları, Horasan bölgesi gibi valilerle yönetimini elinde tuttukları bir Doğu İran bölgesidir. Deybul ve Mekran bölgeleri ise Sâsânilerin güneydoğu bölgesinde bulunan yerlerdir. Ticari anlamda etkili olan bölgelerdir. Sâsâni Devleti'nin kuruluştan itibaren İran coğrafyasının doğu sınırlarında Türk devletleri; Kuşanlar, Alanlar, Akhunlar, Göktürkler ile yaşanan mücadeleler

II. Hüsrev dönemine kadar verilmektedir. I. Erdeşir döneminde Türk-İran mücadeleleri Kuşanlar ile başlamıştır. Bu mücadele Kuşanların yıkılışı sonrası yerine geçen Akhun Devleti ile devam etmiştir. Akhunlar Sâsâni Devleti'nin iç işlerine müdahale edecek kadar önemli konumlara gelmiştir. Devletlerarası evlilik yoluyla sağlanan anlaşma, Kubad zamanında Akhun ilişkilerinde belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu durum daha sonra I. Hüsrev ile Göktürk hakanının kızı ile yapılan evlilik sonrası dünyaya gelen IV. Hürmüz ile tekrar karşılaştığımız bir olay haline gelmiştir. Öyle ki I. Kubad'ın tahta çıkışında Akhunların etkin bir müdahalede buldukları görülmektedir. Akhunlar doğu sınırında Sâsâni Devleti'nin Kuşanlardan sonra en çok uğraştığı ikinci devlettir. Bunun yanında kökenleri Türklere dayanan çeşitli kabile topluluklarının oluşturduğu Hunnik göç akımları Derbend ve Gürgan bölgesinde mücadele edilen diğer kuvvetler olmuştur. Sâsâni Devleti'nin bu akınlara karşılık aldığı önlemler arasında Daryal ve Derbend geçitlerinde görülen imar faaliyetleri dikkat çekmektedir.

Sâsâni Devleti'nin altın çağı olarak geçen ve reformlarıyla devleti şahlandıran, I. Hüsrev dönemine geldiğimizde Ötüken merkezli kurulan ve Asya bölgesinde uzun süre hüküm sürecek Göktürk Kağanlığı kurulmuştur. Sâsânilerin doğu sınırı için verdiği mücadeleler Akhunlardan sonra yerini Göktürlere bırakmıştır. I. Hüsrev'in Akhunların yıkılışında Sâsâni – Göktürk ittifakı Türk ilişkilerinde dikkat edilmesi gereken diğer bir noktadır. Bu mücadele sonrasında İran'ın doğu sınırında topraklar paylaşılmış ancak Hüsrev'in paylaşımdan memnun olmaması sonucunda yeni çatışmaların kapısı aralanmıştır. Eski asırlardan beri ticaretin odak noktası olan İpek Yolu mücadeleleri Sâsâni – Göktürk mücadelelerinin başka bir örneğidir. I. Hüsrev'in Göktürk elçilerine karşı gösterdiği nezaketsiz davranış sonucunda başlayan hareketler uzun bir dönem devam etmiştir. Öyle ki Göktürk Kağanlığı'nın Sâsânileri yıkmak ve topraklarını ele geçirmek suretiyle Bizans ile kurduğu askeri ve ticari münasebetler de bulunmaktadır. Hüsrev dönemi ayrıca elçilik kurumunun işlevi hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Göktürk – Sâsâni ve Göktürk – Bizans arasındaki ilişkiler buna örnek gösterilebilir. I. Hüsrev dönemi ardından oğlu IV. Hürmüz'ün saltanata geldiği dönem ülke içinde birçok çalkantının yaşandığı zamanlardır. Göktürlere yapılan mücadelelerde görevlendirilen ünlü İran komutanı Bâhram Çubin'in doğu sınırında yaptığı valilik görevinden Göktürk hakanına karşı aldığı zaferle yeni bir dönemin başladığını söyleyebiliriz. Bâhram Çubin'in giderek etkisinin artması neticesinde IV. Hürmüz ile yaşanan taht mücadeleleri çalışmanın konularından biridir. Mücadeleler sırasında Göktürk hakanının oğlu Bâhram tarafından esir edilmesi fakat IV. Hürmüz'ün sahip çıkması, Türk-Sâsâni ilişkilerine farklı açıdan bakmamız için değişik bir örnek olarak görülür. IV. Hürmüz'ün Bâhram'la mücadelelerinde, Bâhram'ın Göktürk hakanına sığınması ayrıca

ordusunun içinde Türklerden komutanların bulunması da iki devletin ilişkilerinin her durumda devam ettiğini göstermektedir. IV. Hürmüz'ün isyanlar ve devlet adamlarının hanedan içindeki etkin rolleri sonucu öldürülmesinden sonra saltanat II. Hüsrev'e kalmıştır. II. Hüsrev intikam dolu bir şekilde ve isyanlar karşısında devletin toparlanması ve yaşanan çalkantıların sonuçlandırılması adına çalışmalarda bulunmuştur. II. Hüsrev dönemi de Göktürklerle mücadelelerin yaşandığı bir dönem ve Sâsâni hanedanlığının yıkılışına doğru hazırlanan bir süreç olmuştur. Hazırlanan yüksek lisans tez çalışmasında tüm bu yaşanan mücadelelerin sonucunda değişen doğu sınırları haritalarla gösterilmiştir. Bu haritalar, dilsiz harita üzerinde gösterilerek, bizzat kendim tarafından oluşturulmuş ve teze eklenmiştir.

Hazırlanan çalışmada 40 adet klasik kaynak, 88 adet tetkik eser, 30 adet ansiklopedi maddesi, 16 adet yüksek lisans ve doktora tezi, 65 makale olmakla birlikte 239 adet kaynak kullanılmıştır. Bu kaynaklar İngilizce ve Türkçe çalışmalardan oluşmaktadır. İngilizce literatürde olan kaynaklar da çalışmayla ilgili olan bölümler incelenerek Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Kullanılan eserlerin dil grubuna göre ayrımı yapıldığında, 133 Türkçe 104 İngilizce kaynak bulunmaktadır. Tez çalışmasının ilk bölümünde İslâm ve Yunan coğrafya yazarlarının eserlerinden yararlanılmıştır. Klasik kaynaklardan Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye çevirisi olan; Mukaddesi'nin "*Ahsen'üt-Takâsim*"¹ isimli eseri kıymetli bilgiler içermektedir. Aynı şekilde İstahri'nin "*Mesâlikü'l- Memâlik*"² isimli eseri de içerdiği geniş bilgiler sayesinde yararlanılan diğer önemli kaynaktır. Bunun yanında diğer İslâm coğrafya yazarlarından, Kazvini, İbn Battûta, Ebü'l-Fida klasik kaynaklarda tercih edilen isimler olmuştur. İlk bölüm için Yunan coğrafya yazarlarının eserleri de tez çalışmasında yer verilen önemli klasik kaynakları oluşturmaktadır. Siyasi bölümlerde ise İngilizce literatüründe olan kaynaklar daha ön planda kullanılmıştır. Arthur Christensen, Maria Brosius, Christopher Beckwith, Touraj Daryae ve Kaveh Farrokh gibi isimlerin özellikle İran tarihiyle ilgili çalışmaları tez çalışmasının siyasi bölümlerinin aydınlatılması adına yararlanılan kaynaklardandır. Bunun yanında çeşitli İngilizce makaleler de ek olarak kullanılan kaynaklar arasına girmektedir. Özellikle IV. Hürmüz ve II. Hüsrev dönemlerinde sıkça başvuru yapılan Ebû Hanîfe Ed-Dineverî'nin *el-Ahbâru't- Tivâl*³ isimli eseri bu kısımların aydınlatılabilmesi açısından bilgilerinden yararlanılan kapsamlı bir eserdir.

¹Mukaddesi, (2015), *Ahsenü't-Takâsim (İslam Coğrafyası)*, (Çev.) Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.

² İstahri, (2019), *Mesâlikü'l- Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, (Çev.) Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul.

³ Ebû Hanîfe Ed-Dineverî, (2017), *el-Ahbâru't- Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, (Çev.) Zekeriya Akman, Hüseyin Siyabend Aytemür, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

Öncelikle coğrafya olarak temel aldığımız İran üzerinde durmak isterim. İran kelimesinin kökenine baktığımızda Sanskritçe “Aryan” ya da “Ari” sözcüğünden geldiğini görebiliriz. Kelimenin “ir” köküne zaman ve mekân bildiriminde bulunan “an” ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Perslerin telaffuz şekillerinde Ari veya Aryan sözcükleri “ir” ya da “iyr” şeklinde ifade edilmesiyle oluşmuştur. İran kelimesinin kökeninin olduğunu belirttiğimiz Aryan kelimesi coğrafi bir terim olarakta kullanılmıştır. İlk kez Ahameniş Kralı Büyük Kuroş’un hâkimiyet kurduğu bölgedeki kabileleri bir araya getirerek tarihte uzun süre hüküm geçiren Pers İmparatorluğu’nu kurmasıyla karşımıza çıkmaktadır. Bölge halkına Aryaların yaşadığı yer anlamına gelen “Aryanam” tabiri kullanılmıştır. İran kelimesinin geldiği isim kökeni Aryan aynı zamanda Hint-Avrupa- İran kavimleri için kullanılan bir ön isim olarak geçmektedir. Ayrıca bu tabirlendirme sadece Farslar için özel olarak kullanılmaktadır. İran için genellendirme yapıldığında Aryan ırkının ülkesi, Aryan halkının yaşamış olduğu coğrafya yorumu yapabilmekteyiz.

Sanskritçe dil kökenine sahip “Arya” sözcüğü, “soylu ve asil” anlamlarına gelmektedir. İndo-Aryan kültür temeli olarak geçen “Aryavarta” kelimesi de coğrafi bölge ve asil sınıfına atfedilerek, Hindistan’da bulunan Vedik periyotta İndo-Aryanlar tarafından kullanılmaktadır. İran’ın kullandığı bu şekil, Hint bağlamında kullanılan aksine daha etnik bir yapıda olduğunu görebiliriz. Aryan kelimesi kralların yazıtlarında da karşımıza çıkmaktadır. Behistun’daki I. Darius’un yazıtları, Ahameniş İmparatorluğundan Sâsâni Devleti’ne kadar uzanan ve çeşitli oymaların bulunduğu Nakş-ı Rüstem’de, Susa eyaletinde bulunan yazıtlarda görülmektedir. Behistun yazıtlarının Elam dilinde yazılmış halinde, Aryanların tanrısının Ahuramazda olarak geçtiği bilinmektedir. Aynı şekilde Sâsâni hükümdarı I. Şapur’un da Part, Pers ve Grek dillerinde yazılmış yazıtında da “Aryan” sözcüğü geçmektedir. Sözcüğün Zertdüşlüğün kutsal kitabı olan Avesta’da geçtiği kısımlara baktığımızda, etnik bir kullanıma dönüştüğü ve İran halkı olarak geçtiği görülür. İran sözcüğü Orta Farsça “Eran” olarak karşımıza çıkar. Ancak Eran sözcüğünde kelime kökeni olarak “Aryanam”dan gelmektedir. Eran kelime anlamı olarak Sâsâniler Dönemi’nde Aryalar tarafından iskân edilen ya da İran dillerinin hâkim olduğu coğrafyalar için kullanılan tabirdir.

İran kelimesi Sâsâni Devleti kurucusu I. Erdeşir zamanında Nakş-ı Rüstem’de geçen bir yazıtta görülmektedir. “Ardashir sahan sahan Eran” (İran’ın şahlar şahı Ardashir) Farsça yazılmış halidir. Bu sözlerin aynı şekilde Part dili olan kısmı da bulunmaktadır. Yabancı kaynaklarda da çok kullanılan bir tabir olan, “Eran Shahr”, Orta Farsça Sâsâniler Dönemi’nde “İran ülkesi”

anlamına gelecek şekilde kullanılmaya başlamış ve bu ifade o dönem yazıtlarında kullanılmıştır. 6. yüzyıl boyunca “Eran Shahr” edebi bir söylem özelliği de kazanmıştır.⁴

İran topraklarının coğrafi ve fiziki konumuna da göz atmak gerekir. Genel coğrafi konumu içerisinde dağlık alanların hâkim olduğu bölgeler, yazın ve kışın yaşanılan bölgeler olarak ikiye ayrılmaktadır. Nüfus ve yerleşmenin olduğu kısımlar ayırım yapılan iki bölgenin dağ etekleridir. Etrafında büyük çöller bulunan İran coğrafyası aynı zamanda geniş bir yaylaya sahiptir. Yaylanın kuzey tarafı Elburz Dağları, doğu tarafı Kopet Dağı ve Horasan bölgesi, batı ve güney tarafında ise Zağros dağları bulunmaktadır.⁵ Kuzeybatı tarafı Transkafkasya ve Doğu Anadolu bölgesinin bulunduğu yerlerdir. Doğu coğrafyası Hindikuş sıradağlarına kadar uzanan kayalık ve dağlık bölümleri içermektedir. İran platosunun doğu kısmında bulunan dağ silsileleri İndus vadisine geçişte büyük engel teşkil etmektedir. İndus’a geçiş sadece Hayber ve Bolan adı verilen doğal oluşmuş geçitler sayesinde gerçekleşmektedir. İran coğrafyası en eski dönemlerden beri medeniyetlerin buluşma noktası haline gelmiştir. Jeopolitik konum olarak Hint Okyanusu ve Hazar Denizi’ni birbirine bağlayan kısımda olduğu için Batı Asya’ya açılan bir kapı görevi görmüştür. Ceyhun Nehri’nden itibaren, Hint Okyanusuna kadar kurulan medeniyetler doğudan ve kuzeyden yüksek dağlarla çevrili olmasına rağmen İran bölgesini Batı Asya ve Orta Asya’ya açılan bir köprü haline getirmiştir. Coğrafi anlamda Milat öncesi dönemleri dahi kapsayan ve devamında özellikle Sâsâniler ile geniş hâkimiyet alanları kazanan İran toprakları için yazarlar tarafından “Büyük İran” tabiri kullanılmıştır. Bu kavram Farsça’da “İran-ı Buzurg” ya da “İran-ı Zemin” olarak adlandırılmaktadır. Bu kavramın içeriğini kapsayan bölümler hakkında Kafkasların birçok alanı ve Orta Asya bölgeleri verilmektedir. Daha detaylı olarak belirttiğimizde Büyük İran’ın kapsadığı alanlar Kafkaslar, Irak, Afganistan, Pakistan, Orta Asya, bunların yanında İran kültüründen etkilenmiş Çin sınırlarına kadar olan tüm alanlar dâhil edilmektedir.⁶ Sâsâni Devleti’nin doğu sınırlarının siyasi geçmişini ele aldığımızda milat öncesi dönemlere kadar inmemiz gerekmektedir. Ahameniş İmparatorluğu’nun kurucusu büyük Kuroş’un Orta Asya’ya yaptığı seferler kayıtlara geçen önemli seferlerdendir.

⁴ Filiz Teker, (2010), “Eski İran Uygarlıkları ve Yerleşim Yerleri (M.Ö.6 Bin- M.Ö. 700)”, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, s.2-4.

⁵ Bernard Hourcade, (2000), “İran”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.XXII, s.392.

⁶ Filiz Teker, a.g.t, s.5-6.

Harita 1.1. Coğrafi ve kültürel anlamda Büyük İran olarak gösterilen bölgede yeşil renk ile işaretli alan, İran Platosu, Orta Asya (Baktirya) toprakları, Hindukuş Dağları'ndan Afganistan, batı Pakistan'dan doğu Suriye ve kuzeybatı Kafkaslara kadar olan kısımdır. (Antik İran Haritası)

Kaynak: (Wikipedia, Antik İran, 2021)

Kuroş'un Orta Asya üzerine gerçekleştirdiği, ilk seferin başlangıç noktası, Hazar denizi'nin güneyini kapsayan Cadusia,⁷ Hyrcania⁸ ve Parhia⁹ bölgeleridir. Ayrıca Kuroş'un hâkimiyeti altına giren ilk toplulukların Cadusia ve Hyrcania bölgelerinde yaşayan kabileler olduğu söylenmektedir. Kuroş daha sonra Aria¹⁰, Margiana¹¹, Chorasmia ve Doğu İran topraklarının büyük bir bölümünü kapsayan Baktirya bölgelerini ele geçirmiştir. İran'ın güneydoğu sınırlarına yönelen Kuroş Gandhara, Sattagydia¹², Arachosia¹³, Drangiana ve

⁷ Hazar Denizi ve Karadeniz arasında kalan kısımda ve Hazar Denizi'nin güneybatı kıyılarında Aras Nehri güneyinde olan, kuzey tarafta Arnavutlar (Alan ve Albanlar) ve Karadeniz arasında yerleşmiş İran kabilesine verilen isimdir. "Cadusii" ismi de verilen bölge Ahemeniş İmparatoru Kuroş'un mücadelelerinde isteyerek boyun eğen bir kavim olarak geçmektedir. (Bkz. Rüdiger Schmit, (1990), "Cadusii", *EI*, C.IV, Fas. 6, s. 612.

⁸ Elburz dağlarının kuzey tarafında ve Hazar Denizi'nin güneydoğusunun az bir bölümünü kapsayan bölge Gurgan'dır. Latin olarak verilen ismi Hyrcania'dır. Ayrıca Behistun kitâbelerinde "Varkâna" olarak geçmektedir. (Bkz. A.D.H Bivar, (2012), "Gorgân v. Pre İslamic History", *EI*, C.XI, Fas. 2, s. 151.

⁹ Merv, Horasan, Nesa, Gurgan gibi Doğu İran bölgesinde ki şehirlerin dâhil edildiği genel bir coğrafya bölgesine verilen isim için kullanılan tabirdir. (Bkz. Marek Olbrycht, (2015), Parthian Cities and Strongholds in Turkmenistan, *International Journal of Eurasian Studies*, ed. Yu Taishan and Li Jinxiu, Eng. Ed. Bruce Doar, (V. II), s.123.

¹⁰ Antik Dönemde Aryanların ismine ithafen "Aria" olarak geçen ve İran'ın doğu sınırında bulunan Herat bölgesidir. (Bkz. Tuğba Orhan, (2019), *XIX. Yüzyılda Herat*, (Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, s.2.

¹¹ Büyük İskender'in Orta Asya'ya yaptığı istila faaliyetlerinden sonra bu isimle anılan Doğu İran sınırında bulunan bu yer Merv şehridir. (Bkz. Mesut Can, (2016), İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhiriler Dönemine Kadar), (Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, s.29

¹² Afganistan'da bulunan Ghorband ve Penchir Nehirleri'nin bulunduğu bölgede bulunan yere verilen isimdir. (Bkz. David Fleming, (1982), Achaemenid Sattagydia and the geography of Vivana's Campaigns (DB III, 54–75), *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, (C.CXIV, S.2), s.103.

¹³ İskender tarafından kurulduğu iddia edilen Kandahar şehrine antik dönemde verilen isimdir. (Bkz. Hale Çalım Yiğit, *XVI. Yüzyılda Kandahar*, (Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, s.4.

Gedrosia bölgelerinde topraklarına dâhil etmiştir. Bahsi geçen bölgelerden sonra Kuroş'un mücadeleleri Hazar Denizi'nin doğusunda bulunan Saka Massagetlerden kalan akrabaları ile olmuştur.¹⁴ M.Ö. 6. yüzyılda bölgede Pers egemenliği hâkim olmuş doğu şehirlerinden Buhara, Pers yönetimi altına girmiştir. Burası I. Darius zamanında Perslerin satraplığı haline gelmiştir. M.Ö 330 senesinde Büyük İskender Pers İmparatorluğu ile yaptığı savaşlarda büyük galibiyet elde etmiş ve Pers İmparatorluğu yıkılmıştır. İskender Perslerin elinde bulunan toprakları ele geçirmiştir. Ancak M.Ö 323 senesinde İskender'in ölümü ardından generallerinden biri olan 1. Seleukeos'un kurduğu Selevkoslar Devleti, sırasıyla Pers ve İskender dönemlerine tanıklık etmiş Buhara şehrini ele geçirmiştir.¹⁵ M.Ö. 250 yıllarına gelindiğinde Selevkoslara karşı isyan hareketlerinde bulunan Partlar karşımıza çıkar. İran coğrafyasında yaygın bir devlet haline gelen Partlar Baktra (Belh) şehrini ele geçirmiş ve Bactria Devleti'ni kurmuştur. Partlar Selevkosların geniş yayılım gösterdiği Türkmenistan, Horasan ve Gürgen'da etkin bir kuvvet olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca İran'ın batısından Horasan'a doğru kontrol edilen Damegan, Simnan üzerinden Elburz dağları boyunca Kuhistan'a giden yollar da Partların kontrolünde olarak geçmektedir. Bunun yanında ana Horasan yolu Aria ve doğu sınırında Margiana, Bactria Soğdiana'ya doğru devam eden güzergâhta Selevkosların yayıldığı ve Partların kontrolüne geçen diğer bir kısımdır. Partların bulunduğu doğu sınırları Baktirya olarak geçmeye başlamıştır.¹⁶ Milat sonrası döneme geldiğimizde, 2. yüzyıl ortalarında Hunların baskısı yüzünden doğu sınırlarını işgal eden kavimlerden Yüec'hiler Bactria Devleti egemenliğine son vermiştir. Buhara ve Belh'den başlayarak Hindistan'a kadar uzanan Kuşan Krallığı bu şekilde kurulmuştur. 224 senesinde Sâsâni Devleti, Partlara son vererek kurucu hükümdar Erdeşir ile Doğu İran'ın neredeyse tümüne hâkim olmuştur. 5. yüzyılda bölgede Akhun – Sâsâni hareketleri ve 6. yüzyıla gelindiğinde de 7. yüzyıla kadar uzanan ve neredeyse bir asır boyunca devam eden Göktürk – Sâsâni mücadeleleri görülmektedir. Zaman zaman doğu şehirlerini ele geçiren Göktürklerin şehirler üzerindeki uygulamaları farklılıklar içermektedir. Sâsâni Devleti valiler tayin ederek hâkimiyet sağladığı coğrafyalarda, Göktürkler yönetimi yerel halklara bırakmıştır. Bunun nedeni Göktürk Devlet kökeninin Hunlara dayandığı ve kendisinin de göçebelik kültüründen gelmesidir.¹⁷

¹⁴ Eray Karatekir,(2017), Pers Kralı Kyros'un (M.Ö 559-530) Orta Asya Seferleri ve Ölümü, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (C.V, S.1), s.6-8.

¹⁵ İbrahim Çeşmeli", (1999), *Kışlak Hazara Camii ve Dört Eyvan Şemasının Asya'daki Erken Gelişimi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s.5-7.

¹⁶ Marek Jan Olbrycht, (2021), *Early Arsakid Parthia (ca. 250-165 B.C.) At the Crossroads of Iranian, Hellenistic, and Central Asian History*, Brill, s.26.

¹⁷ İbrahim Çeşmeli, a.g.t, s.7.

2. III. YÜZYILDA DOĞU İRAN SINIRI

2.1. Sâsâni Devleti Kuruluşu ve III. Yüzyıl Siyasi İlişkileri

Sâsâni İmparatorluğu, Arşaklılara karşı yürütülen mücadeleler neticesinde kurulmuş geniş bir hanedanlıktır. M.S III. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar İran topraklarında hâkimiyet sağlamış, tarihsel sürecinde birçok devletle siyasi mücadeleler gerçekleştirmiştir. Devletin isim kökeni hakkında çeşitli tartışmalar mevcuttur. Mckenzie ve Livshit Sasan kelimesinin eski İranlı “Sasana” yani “düşmanı yenmek” kelimesinden geldiğini söylemektedir. Türkmenistan’daki Merv ve Kosha-Tepe¹⁸ de bulunan Parthian- Nisa belgelerinde Sasan adının birçok örnekleri bulunmaktadır. “Sasandat”, “Sasanbuxt” olarak verilen kelime birleşik isimleri ifade etmektedir. Bu durum Sasan’ın aslında Doğu Part coğrafyasındaki Harezmi bölgesinde bulunan Zerdüş bir tanrının adının olduğu sonucunu göstermektedir. M.C Schwartz kelimenin Suriye-Fenike formundan gelen “Sasm” kökeninden, geç antik Yunan ve Aramice “Seasen” ve “Sesen” kelimelerine kadar ilerleyen bir süreci olduğunu söylemektedir. Erdeşir soy kütüklerinde “Sâsân” adlı bir karakterin büyük kaynaklarda kayıtlı olduğu bilinmektedir. Ayrıca 3. yüzyıldan önce Persis’te Sâsân adına dair bir kayıt da bulunmamaktadır. Bu durum kelimenin Sâsâni Devleti’nin kuruluşuyla beraber yazarlar tarafından tanındığını bize göstermektedir.¹⁹

Sâsâni İmparatorluğu’nun kuruluş tarihi I. Erdeşir’in Hormizdegan savaşıyla son Arşak hükümdarı IV. Artabanus’u mağlup ettiği 224 senesi olarak verilmektedir. Erdeşir Partlar tarafından da kullanılan kralların kralı anlamına gelen “Sâhân Sâh” kraliyet unvanını üstlenmiş, genel olarak tabir edildiğinde İran ve Irak bölgesini kontrol altına almıştır. Partlara karşı mücadele I. Erdeşir’in babası Pabag zamanında başlamıştır. Pabag’ın babası Sasan, hanedan adaşı olarak Persis’in başkenti İstahr’da oturan tanrıça Anahid tapınağının bir rahibidir. Anahid tapınağı İstahr’da bulunan yerel Persis hükümdarını tahttan indirmek adına bir toplanma merkezi haline gelmiştir. Bu nedenle yarı efsanevi kabul edilen devletin kökeninin Sasan’dan

¹⁸ Namazga-Tepe’nin 40-50 km batısında kalan üç küçük yerleşim yerinden biridir. Antik Çağ’dan beri var olan bu yer şehir devletlerinin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. (Bkz: V. M. Masson,(1992), *The Bronze Age In Khorasan And Transoxiana*, A.H.Dani and V. Mihailovich (Ed), *History Of Civilizations Of Central Asia V.1*, Unesco Publishing, Paris, s. 231.

¹⁹ Marek Jan Olbrycht, (2016), *Dynastic Connections in the Arsacid Empire and the Origins of the House of Sasan*, Vesta Sarkhosh Curtis, Elizabeth J. Pendleton vd.(Ed), *The Partian and Early Sasanian Empires: Adaptation and Expansion*, British Institute of Persian Studies, United Kingdom, s.94-95.

geldiği kabul edilen Sâsâni hanedanının dini otoriteyi seküler güçle birleştirerek 5 asır boyunca hüküm sürdüğü belirtilmektedir.²⁰

İran coğrafyasının sınırlarına baktığımızda, batı tarafından doğal sınır olarak Fırat Nehri, doğu tarafından sınırı İndus Nehri, kuzeydoğudaki sınırı ise Ceyhun Nehri'dir. Kuzey tarafından da sınırı Aras ve Kur Nehirleri olarak görülür. Sâsâniler devletin sınırlarını kuzey yönünde genişletmek adına faaliyet göstermemişlerdir. Sâsâni hükümdarlarından I.Erdeşir ardından gelen I. Şapur'un Mezopotamya üzerinde sağladıkları hâkimiyet ve iskân politikaları devletin Akdeniz ve Orta Anadolu üzerinde söz sahibi olma hakkı tanımıştır.²¹ İran'ın genel topografik özelliklerine baktığımızda, dünya üzerinde en dağlık ülkelerden biri olarak bilinmektedir. Dağlar tarımsal havzaların ve yayların etrafında yükselti halinde bulunmaktadır. İran'ın güneydoğu tarafına doğru zincir halinde ilerleyen Zağros Dağları, Elburz Dağları Hazar Denizi'nin kıyısını çevrelemektedir. Geniş bir bataklığa sahip olan Huzistan Ovası ve Hazar Denizi Ovası'da topraklar içinde bilinen iki önemli yüzey şeklidir.²² Sâsânilerin kuruluş sonrası merkez olarak kullandığı İstahr şehrinin kökeni M.Ö devirlere dayanmaktadır. İstahr adının Pehlevice "küçük göl" anlamına gelen "stahr" kökeninden olduğu söylenmektedir. Ancak son dönemde yapılan çalışmalar kelimenin asıl olarak Eski Pers dilinde "stahra" yani "müstahkem yer" anlamında kullanılan sözcükten geldiğini açıklamaktadır. İstahr şehri M.Ö. 331 yılında İskender'in burayı harabeye çevirmesinden sonra gelişerek Arşaklıların ve devamında Sâsânilerin merkezi haline gelmiştir.²³ I. Erdeşir devletin kuruluşundan sonra sırasıyla önce kuzeye daha sonra batıya seferler gerçekleştirmiştir. Adurbadagan, kuzey Mezopotamya, Sevad ve Ctepsihon'a çeşitli akınlar düzenlemiştir. Bu faaliyetler Erdeşir'in Dicle Nehri'nin batı kıyısındaki ilk askeri varlığını göstermektedir. Bazı Arap ve Fars kaynakları Erdeşir'in fethettiği bölgeler arasında Ermenistan'ı da vermektedir. Ancak Ermeni tarihçilerine göre bu durum farklı açıklanmaktadır. Zonaras ve Cassius Dio isimli tarihçiler, Erdeşir'in Ermeni kralı Khosro'ya karşı askerlerini pusuda beklettikten sonra başarısız olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca Erdeşir'in Ermenistan'da ki Part kralına karşı aldığı yenilgiden de söz etmektedir. Erdeşir ne kadar başarısız tutumlar izlemiş olsa da Roma İmparatorluğu'nun kalbi sayılan doğuda tehlike teşkil etmeye başlamıştır. Bu durum Roma ile Sâsâniler arasında mücadelelere

²⁰ Touraj Daryee, Khodad Rezakhani, (2017), The Sasanian Empire, Touraj Daryee (Ed.) *King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE - 651 CE)*, UCI Jordan Center for Persian Studies, California, s.156.

²¹ Ahmet Altungök, Taner Yıldırım, (2015), *Siyasi Açından Arap-İran İlişkileri Sâsâni Dönemi (M.S.226-652)*, Mutlu Basım, s. 2-4.

²² Glenn E. Curtis, Eric, J. Hooglund, (2008), *Iran a Country Stud*, Library of Congress Cataloging in Publication, s.84-85.

²³ Recep Uslu, "İstahr", (2001), *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.XXIII, s.202.

sahne olmuştur. Erdeşir Makedonyalı İskender'in işgalinden önce Perslerin elinde olan tüm topraklara sahip olmak istemektedir. Romalılar Sâsânileri Ahamenişlerin mirasçıları olarak görmektedir. Erdeşir Romalılara karşı saldırgan bir tutum izlemiş, 230-232 yılları arasında Yukarı Mezopotamya ve Kapadokya'nın bazı bölgelerini ele geçirmiştir. Bunun yanında Romalılar için önem arz eden Nisibis şehrini kuşatmıştır.²⁴ I. Erdeşir hükümdarlığı döneminde Bakht Artakshir, yüksek bir dağın kazılarak nehrin akış yönüne inşa ettirilen Artakshir Gadman, Râye î Shâhpûr, adında şehirler inşa ettirmiştir.²⁵

I. Erdeşir'in sağlığında oğlu I. Şapur ortak hükümdar ilan edilmiştir. Erdeşirin ölümü üzerine 240 senesinde tahta çıkmıştır.²⁶ Hükümdar Şapur babasına göre doğası gereği çok sert bir adam olarak bilinmektedir. Tahta geldiğinde Harezmde bulunan halklarla, dağlarda yaşayan Medlerle savaşmış, onlara ağır bir darbe indirmiştir. Aynı zamanda Gilan bölgesinde ki halklar ve Hirkanyalılar ile de mücadele ederek onlara boyun eğdirmiştir.²⁷ Şapur Romalılara karşı daha etkili bir hükümdar olmuş, bu başarıları bir kitabe üzerine nakşedilmiştir. Kitabede geçen;

“Ben Ahuramazda'ya tapan, krallar kralı tanrısal Şapur'um. Milletlerin üzerine hükümdar olarak yükseldiğim zaman, Ceasar Gordianus bir ordu hazırladı ve bize karşı yürüdü. Asur sınırı üzerinde iki taraf arasında çok büyük bir savaş oldu. Ceasar Gordianus öldürüldü ve ordusu imha edildi. Ve Romalılar Philippus'u Ceasar ilan ettiler. Ceasar Philippus barış istemek için bize geldi ve Romalıların hayatları için 500.000 denarius fidye ödedi ve bize bağımlı oldu. Ve Ceasar (Philippus) tekrar yalan söyledi, çünkü Armenia'da yanlış işler yaptı. Roma İmparatorluğu'na karşı harekete geçtik ve Barbalissos'ta 60.000 kişilik Roma ordusunu yok ettik. Üçüncü savaşta Valerianus üzerimize geldi. Kendisiyle beraber 70.000 kişilik bir kuvvet vardı. Biz ve Valerianus arasında Carrhae ve Edesa'nın ötesinde büyük bir savaş oldu. Ceasar Valerianus'u ve Roma ordusunun diğer komutanlarını kendi elimizle esir aldık...”²⁸

Şeklindeki sözleri Sâsânilerin Roma ordusu üzerindeki başarılarını açıklar niteliktedir. Yukarıda verilen savaşların ilk nedeni III. Gordianus'un 243 yılında İran'a saldırmasıyla başlamaktadır. Yapılan savaşlar Gordianus'un ölümüyle sonuçlanmıştır. Şapur, Romalılarla savaşlarının asıl nedeni olarak onların verdikleri sözleri yerine getirmemelerini göstermektedir. Ancak Şapur 244 yılında Romalıların ele geçirdiği Carrhae ve Nusaybin'i geri alarak kesin bir

²⁴ Ehsan Shavarebi, (2019), Sasanians, Arsacids, Armanians Ibn Al-Kalbî's Account of Ardahshir's Western Campaign, Pavel V. Lurjle (Ed.), *Proceedings of the Eight European Conference of Iranian Studies V.1*, The State Hermitage Publishers, Saint Petersburg, s.365-366.

²⁵ Darab Dastur Peshotan Sanjana, B.A, (1896), *Kârnâmê î Artakshîr Pâpâkân*, Education Society's Steam Press, 20-46.

²⁶ Esko Naskali, (2010) “Şâhpûr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.XXXVIII, s.346.

²⁷ Peter Kawerau, (1985), *The Chronicle of Arbela*, (İng. Çev.) Timothy Kröll, Lovanii in Aedibus E. Peeters, (yrsz), 17.

²⁸ Turhan Kaçar, (2009), Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz, *Tarih Dergisi*, (47), s.10-12.

zafer kazanmıştır. Gordianus'tan sonra Philippus tahta gelmiş barış antlaşması için yüklü bir fidye ödemek zorunda kalmıştır. Ancak barış uzun sürmemiştir, Şapur Ermeni topraklarında yaşanan iç sorunlara müdahale etmiştir. Şapur burayı tamamen ele geçirerek olaylara son vermiş, bahsi geçen 60.000 kişilik Bizans ordusunu yok etmiştir. I. Şapur Antakya, Suriye ve Kapadokya bölgelerini ele geçirmiştir. Bizans Sâsâniler karşısındaki en büyük yenilgilerini Şapur döneminde almıştır. Bu ilerleyiş sırasında Palmira krallığı İran kuvvetlerinin Bizans üzerine akınlarını engelleyici faaliyetlerde bulunmuştur. 260 senesine gelindiğinde Şapur Bizans komutanı Valerianus'un komutasındaki Roma ordusunu bozguna uğratmış ve imparator dâhil önemli komutanları esir almıştır. Sâsânilerin Bizans üzerine saldırıları onun ölümüne kadar şiddetli bir şekilde devam etmiştir.²⁹

I. Şapur'un 272 ölümünün ardından tahta Kuşan krallarının büyük kralı unvanıyla, aynı zamanda Horasan valisi olan oğlu I. Hürmüz tahta geçmiştir. 1 sene gibi kısa bir hükümdarlık ardından ölmüştür Onun ardından 273 senesinde tahta kardeşi I. Behram gelmiştir. I. Behram daha sonra tahtı kardeşi II. Behram'a bırakacaktır. Bu sırada Roma ile savaşlar devam etmekteydi. Roma kralı Carus Ctesiphon'a kadar ilerlemiş, ancak ani ölümü nedeniyle başarılı giden Roma saldırısı sona ermiştir. Romalılar yine de saldırılarına devam ederek, 283 yılında Ermenistan ve Mezopotamya üzerinde hâkimiyet alanları elde etmiştir. Bunun üzerine I. Behram Roma ile barış anlaşması yapmak zorunda kalmıştır. Aynı zamanda kardeşi II. Behram isyan ederek doğu sınırında bağımsız bir hükümdarlık kurmaya çalışmıştır. II. Behram bu isyanı sırasında Sakalardan ve Kuşanlılardan yardım almıştır. I. Behram kardeşi II. Behram'ın isyanını Sakastana bölgesinde bastırdıktan sonra oğlu III. Behram'a "Saghân-Shâh"³⁰ unvanı vermiş, onu vali olarak atamıştır. III. Behram tahta geçtikten sonra 4 ay süren bir saltanatın ardından 293 yılında büyük amcası Narseh tarafından düzenlenen bir ayaklanma ile hâkimiyeti kaybetmiştir. Bu sırada Roma ile bir savaş daha meydana gelmiş, Tiridates Ermenistan topraklarına sürülmüştür. Ancak bu durum Sâsâni Devleti'nin aleyhine gerçekleşerek 298 yılında Roma ile barış anlaşması yapılmasına neden olmuştur. Böylelikle küçük Ermenistan olarak geçen bölgedeki 5 ayrı yer kaybedilmiştir. Narseh 302 yılında ölünce tahta oğlu II. Hürmüz tahta geçmiştir. II. Hürmüz'ün saltanat yıllarında büyük olaylar yaşanmamış ancak iç

²⁹ Turhan Kaçar, a.g.e, s.11-12.

³⁰ Bu unvanın kullanımı Sâsânilerden önceki dönemlere kadar uzanmaktadır. Sanskritçe "hükmetmek", Avesta'da "hüküm süren, toprakları haraptan koruyan" anlamlarına gelmektedir. Unvan Ahamenid İmparatorluğunda "şâh-ı şâhân" olarak kullanılmış, daha sonra "şâhânşâh" halini almıştır. Sâsânilerde tahta geçmek için hazırlanan hükümdar çocuklarını ve idarecilik sıfatını belli eden bir unvan olarak kullanılmıştır. Hükümdar çocuklarına "şâh" ismi verilmiştir. (Bkz. Tufan Gündüz, (2010), "Şah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXVIII, s.249.

çatışmaların yoğun olduğu bir dönem olmuştur.³¹ Bu çatışmalar 309 senesinde henüz bebek olan II. Şapur'un tahta geçmesiyle son bulmuştur. Şapur tahtta belli bir yaşa ulaştığında deneyimsiz olmasına rağmen toprakları işgal eden Yunanlılara, Araplara ve Tatarlılara karşı sert ve şiddetli baskıları olmuştur. Arap kabilelerini kovalayarak onları Arap çölünün de ötesine Yesreb'e kadar sürdüğü verilmektedir. Bu mücadeleler sırasında önüne çıkan tüm düşman birliklerini katlettiği ve kendisine özel ceza yöntemleri uyguladı söylenmektedir. Bu yüzden düşmana korku salmak adına kendisine “Zul-aktaf” ya da “ Omuzların Efendisi”, unvanını verdiği geçmektedir. Roma saldırılarını gerçekleştirmeden önce ülke topraklarını Halep sınırlarına kadar temizlemiştir. Böyle bir gücün varlığı iç çekişmeler yaşayan Roma İmparatorluğu'nu harekete geçirmiş, iki devlet arasındaki çatışmalar yeniden hayat bulmuştur.³²

2.2. III. Yüzyılda Doğu İnan Sınırları

Fars coğrafyası üzerinde bulunan “İstahr” şehri uzun yıllar hâkimiyet kuracak Sâsânî Devleti'nin ilk temellerinin atıldığı yerdir. Ancak Fırat ve Dicle Nehirleri'nin birbirlerine yakın olan konumu ve bölgede birçok şehir ve kasaba yoğunluğu nedeniyle devlet merkezi Fars coğrafyasındaki “Persis” yerine, Irak topraklarındaki “Tisfün” olarak tercih edilmiştir. Sâsânî başkentinin doğu sınırlarına uzak bir konumda olması, bu sınırların sürekli olarak kırılğan bir hale gelmesine neden olmuştur. Kuruluşundan itibaren Sâsânîlerin hâkimiyet kurmaya çalıştığı ve sınırlarını korumak amacıyla büyük gayretler sarfettikleri bölge Doğu İrabn oldu. Bunun diğer bir nedeni de doğu bölgelerinin Türklerle sınır olmasından ileri gelmektedir. Çünkü bu dönemde Türk toplulukları sürekli olarak batıya doğru kayma eğilimindeydiler. Antik dönem İnan kaynakları mitolojik dönem İnan hükümdarlarının merkezi olarak Doğu İnan topraklarını gösterirler. Zerdüştlüğün kutsal kitabı “Avesta” İnan coğrafyası hakkında verdiği bilgilere bakıldığında genellikle Doğu İnan coğrafyasından söz ettiği görülmektedir. Doğu İnan'da bulunan Baktirya, Soğdiana, Mouru (Merv), Haroyu (Herat), Harzem bölgeleri Avesta'nın Yaşt 10/14 kısmında karşımıza çıkmaktadır.³³

I.Erdeşir'in iktidara geldiği sırada İnan topraklarının doğu sınırlarındaki Sakastana, Gürğan, Horasan, Merv, Belh, Harezmi şehirlerini ele geçirmiştir. Ayrıca Turan ve Mekran

³¹ Arthur Christensen,(1939),Sasanid Persia, S.A Cook, LITT. D. F.B.A, F.E. Adcock vd. (Ed), *The Cambridge Ancient History V. XII*, Cambridge University Press, England, s.113-114.

³² William Sandys Wright Vaux, M.A. F.R.S, (1893), *Persia from the Earliest Period to the Arab Conquest*, A.H. Sayce (Ed.),Society for Promoting Christian Knowledge, London, s.163-164.

³³ Ulaş Töre Sivrioğlu, (2013), Avesta Dilinin Tarihi Coğrafyası, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (8/8), s.1157.

kralları da onun hükümdarlığını tanımıştır.³⁴ Sâsânilerin doğusu, Hindistan'ın kuzeybatı tarafında özellikle hükümdarlardan I. Şapur ve Narseh dönemlerinde adı geçen "Pâratarajas" adı verilen bir topluluk dikkat çekmektedir. "Pâratas", "Paradajas" olarak ta geçen bu topluluk I. Şapur'un kendisini bu krallık üzerinde hâkim kuvvet olarak göstermesiyle bilinir. Ancak bu konu hakkında yazarların farklı görüşleri vardır. Elde edilen madeni paralar bu topluluğun Pakistan'ın Belucistan eyaletindeki Loralai kasabasında olduğunu göstermektedir. Ancak Zhob isimli yazar topluluğun Kendeher ve Pakistan-İran sınırında belirsiz bir çöl bölgesinde olduğunu belirtmektedir. Şapur'un Kabe-i Zerdüş'te³⁵ verilen sözlerinde kendisini Cürcan, Merv, Herat, Nişabur, Kirman, Sicistan, Turan, Mekran Hindistan, Kuşanşahr gibi doğu sınırındaki neredeyse tüm toprakların hükümdarı olarak ilan ettiğinde bu listelendirme içinde Pardan topluluğunda adı geçmektedir. Ayrıca hükümdar Narseh'in sözlerinin bulunduğu Paikuli Kitâbesi'nde o da Şapur gibi kendini birçok ülkenin kralı olarak ilan etmiştir. Gürgan Kralı, Turan Kralı, Mekran Kralı olarak verdiği doğu bölgesinde bulunan oluşumlarda Paradin Kralı olarak bu topluluğun adını da zikretmektedir.³⁶ Kuzeybatı Hint topraklarında I. Erdeşir döneminde Kuşan Krallığı adında bir devletin varlığı bilinmektedir. Erdeşir'in mücadeleleri neticesinde buradaki krallık Sâsâni Devleti'nin vasal yönetimi altına girmiştir. I. Şapur dönemine gelindiğinde doğu sınırı güneydoğu eyaletleri ile birleşimi sağlanarak, ülke deniz kıyısına ulaşan bölgeye kadar Sind, Segistan ve Turistan isimlerini almıştır.³⁷ Şapur'un Nakş-ı Rüstem'de bulunan üç dil halinde yazılmış yazıtlarında, Kuşan Krallığı'nın ikinci hanedanının yıkılış dönemine denk geldiği söylenmektedir. Ayrıca bu kitâbede Şapur döneminde Kuşan Krallığı'nın Peşaver bölgesine kadar olan toprakları Sâsâni Devleti tarafından ele geçirildiği belirtilmektedir.³⁸ I. Şapur sonrası I. Hürmüz ve I. Behram dönemlerinde doğu sınırındaki şehirlerden olan Merv'deki darphaneler dikkat çekmektedir. I. Şapur'un doğudaki genişleme politikaları sonucunda kurulan darphaneler daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. 4. yüzyıl başlarına kadar Sâsânilerin darphanelerinin çoğu Doğu İran topraklarındaki Merv şehri ile beraber Belh, Sakastana ve Rey şehirlerinde görülmektedir.³⁹

³⁴ Arthur Christensen, a.g.e, 110.

³⁵ Sâsânilerde önemli dini tapınaktır, taştan inşa edilmiş bir ateşgededir. (Bkz. Ahmet Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum* (M.S. 226-652), Hikmetevi Yayınları, s.168.

³⁶ P. Tandon, (2012), The Location and Kings of Pâradân, *Studia Iranica*, (Fas.1), 26-28

³⁷ Ahmad Dani Hasan, B. A. Litvinsky, (1996), *The Kushano Sasanian Kingdom*, (Ed). B. A. Litvinsky, History of Civilizations of Central Asia, V.3, Unesco Publishing, s.107-109.

³⁸ B. N. Puri, (1994), *The Kushans*, (Ed). B.N Puri G. F Etemudi, History of Civilizations of Central Asia V.II, Unesco Publishing, Paris, s.243.

³⁹ Negin Miri, (2012), *Sasanian Pars Historical Geography and Administrative Organization*, Mazda Publisher, s. 91-92.

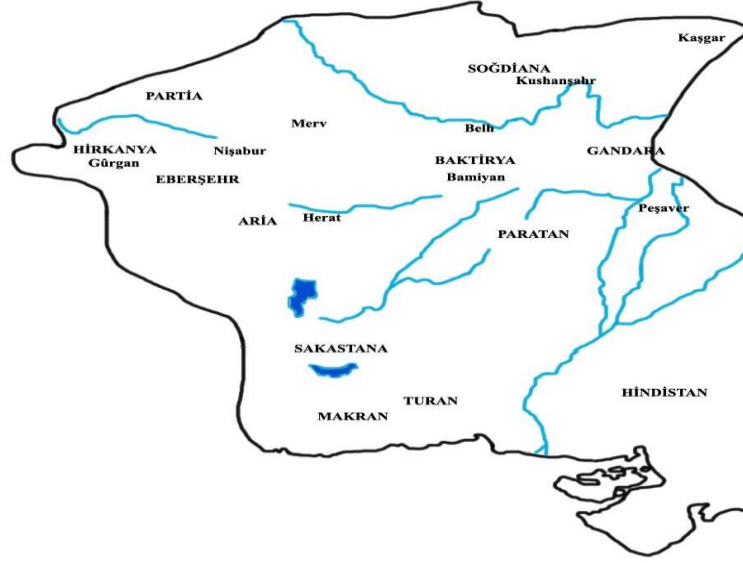
Doğu İran sınırlarında “Hunnik” göçler adı altında İstila faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Kidaritler, Alanlar ve çeşitli bozkır göçebelerinden oluşan birlikler sınırları oldukça zorlamıştır. Bu göçler Soğdiana coğrafyası üzerinde bazı dengelerin değişmesine sebebiyet vermiştir. Özellikle Soğdlu tüccarlar İpek Yolu ticareti üzerinde bu göçler sayesinde çeşitli roller oynamışlardır. Hunnik göçler diğer coğrafyaları da etkilemiş özellikle Harezm’in kuzeyindeki ekonominin ciddi oranda düşüşüne sebebiyet vermiştir. Aynı zamanda Toharistan nüfusunda önemli bir azalma görüldüğü ve halkın dağlara doğru göç ettiği kaydedilmektedir. Sâsâni Devleti bu göç dalgasına karşın sınırdaki kalelerini güçlendirdi. Bu sayede Merv Buhara arasında bulunan Âmul ve Ceyhun Nehri arasında kalan sınır güvence altına alındı. Sâsâniler aynı zamanda Horasan şehirlerini genişleterek halkın doğuya yerleşmesi için faaliyetlerde bulundular. II. Şapur döneminde Kidaritlerin göç ve istilalarının başlangıcında Nişabur şehrinde büyük oranda imar çalışmaları başlatıldı. Şehrin merkezini oluşturan kale inşa edildi. Nişabur bir garnizon olarak kullanılmış, aynı zamanda Kidaritlere karşı Gurgan üzerinden yapılacak müdahalelerde kolaylık imkânı vermiştir.⁴⁰ Hunnik toplulukların mücadele güzargâhları Doğu İran topraklarında önceden istila eden Yü’ec-hilerin izledikleri yollara benzemektedir. Hunnikler tarafından Ceyhun Nehri’nin kuzeyindeki bölge hedef alınmış ve nehir geçilerek güneye doğru hareket edilmeden önce birçok bölgede etkili olmuşlardır. Gurgan’ın doğusundaki Soğdiana ve Bedaşan Vadisi’nin yerle bir edildiği söylenmektedir. Bunun yanında Tirmiz, Belh ve Toharistan topraklarında da benzer şekilde etkilerin görüldüğü yazmaktadır. Ancak bazı bölgelerde harekâtların durdurulması ve sınırlardaki Sâsâni hâkimiyetlerine bakıldığında II. Şapur’un bazı Hunnik kabileleri ile anlaşma yaptığını göstermektedir.⁴¹ Ayrıca II. Şapur zamanında işgallere başlayan Kionitler’in yanında Kidaritler, Alan ve Napki toplulukları da bu mücadelelere katılmıştır.⁴² Ammianus Marcellinus’a Alanlar ile verdiği bilgilere baktığımızda, yazar Şapur’un Bizans’a karşı Kionit ve Alanları kendi lehinde kullanarak birlikte hareket ettiğini söylemektedir. Bizans’ın bu saldırılar karşısında kendi tarlalarını ateşe verdiğini ve halkını kasabalara göç ettirmek zorunda kaldığını da eklemektedir. Ayrıca Fırat Nehri kenarında çeşitli garnizonlar ve kaleler tahkim ettiğini de belirtmektedir.⁴³

⁴⁰ Robert Haug,(2019), *The Eastern Frontier (Limits of Empire in Late Antique and Early Medieval Central Asia)*, Bloomsbury Publishing, Great Britain, s.56.

⁴¹ Khodad Rezakhani, (2017), *Reorienting The Sasanians East Iran in Late Antiquity*, Edinburgh University Press, s.90

⁴² Maria Brosius,(2006), *The Persians*, Routledge Taylor&Francis Group, s.151-152.

⁴³ Ammianus Marcellinus, (1935), *Res Gestae V.3*, (Çev.) John C. Rolfe, Harvard University Press, London, s.449.

Harita 2.1. I. Şapur dönemi Doğu İran Bölgeleri. (Öz Çizimim)

2.3 Doğu İran Coğrafyası

2.3.1. Toharistan Coğrafyası ve Şehirleri

Tohâristan bölgesinin tarihi çok eski çağlara kadar uzanmaktadır. Bu vilayet ismini Greko-Baktiryan İmparatorluğu'nun yıkılışında rol oynayan Tohârilerden almıştır. Tohâristan ismi birçok kaynakta farklı geçmektedir. Grek kaynakları “Toxaroi”, Çin kaynakları “T’u-huo-lo” veya Ta-hsia”, Latin kaynakları ise “Tochari”, Ermeni kaynakları “T’uxari-k”, Sanskritçe “Tukhara, Tuşhara”, Orta Farça’da “Tugristin”, Süryani kaynakları “Thurstn”, Türkçe “Tuhri, Tugri, Tukri, Tokar, Töker, Döker” şeklinde bahsetmektedir. Burası Ts’ung dağlarının batı tarafında ve Wu-hu, Oxus (Ceyhun ve Seyhun) adı verilen nehrin güney tarafında kalan bir bölge olarak geçer. Bu coğrafya eski Ta-hia⁴⁴ krallığına ev sahipliği yapmıştır. Burada bulunan halkın Eftalitler ile iç içe olduğu ve onlar gibi yerleşik bir yaşam tarzına sahip olduğu belirtilir. Bölgeye dair en eski bilgiler Çin kaynaklarından elde edilmektedir. İlk olarak M.Ö 138 yılında Çinli seyyah Zhang Qjan Fergana bölgesine yaptığı seyahatle bilinir. Daha sonra Hsüan Tsang’ın ziyareti ön plana çıkmaktadır. Tohâristan bölgesi için aşağı ve yukarı tabirleri kullanılmıştır. Seyyahlardan Hsüing Tsang’ın seyahatnamesi bize bu bölgenin sınırları hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Burada yer alan bilgilere göre Tohâristan kuzeyden güneye doğru 500 km, doğudan batıya doğru 1500 km yüzölçümüne sahiptir. Doğusu Ts’ung dağlarına

⁴⁴ M.Ö 2. Binli yıllarda “Daxia” adı olarak ta geçen bu krallık Yü’ec-hilere aittir. Yukarıda zikredilen seyyah Zhang Qjan’ın bu bölgede adı sıkça geçmektedir. (Bkz. Sema Gökenç Gülez, (2019), Çin Kaynaklarında Tang Hanedanlığı Dönemi Anxi (Kuça) Genel Valiliği ve Antik İpek Yolu’na Etkileri, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s.64.

uzanmaktadır. Batı tarafı Po-su (Sâsâni) Devleti sınırlarına dayanır. Güneyi Hsüeh-shan, kuzey tarafı ise Demir Kapı Geçidi'ne dayanmaktadır. Seyahatname de bölge dokuz idari bölüme ayrılmıştır. Hsüing Tsang Belh'in doğu tarafı ve Amuderya'nın güney tarafını içine alan bölgeyi Yukarı Tohâristan, doğu kısmında bulunan bölgeyi de Aşağı Tohâristan şeklinde ayırmıştır.⁴⁵

Bu bölge İslam coğrafya yazarları tarafından da farklı şekillerde ele alınmıştır. Bazı yazarlar burayı tek başına bir coğrafi bölge kabul edip eserlerinde yer verirken, bazı yazarlar ise burayı Horasan'a bağlı bir bölge olarak göstermiştir. Bunun yanında Tohâristan'a ait olan yerleşim yerleri merkez şehir Belh'e bağlı olarak da verilmektedir. İslam coğrafya yazarları Toharistan ismini iki farklı anlama gelecek şekilde kullanmıştır. İlk olarak dar bir alanı kapsayacak şekilde olan Belh ile Bedahşan arasında kalan bölge, diğeri de buna göre daha geniş anlam içeren Amuderya'nın iki kenarını kapsayacak şekilde Belh coğrafyasının doğusunda bulunan tüm topraklar için kullanılan tabirdir. Bedahşan olarak isimlendirilen bu yerin eski ismi Sâsâniler devrinde kullanılan ve Pehlevice "bidahş" (müfettiş, yüksek yönetici) kelimesinden türetilen "bedahş/badahş"tır.⁴⁶ Bunun yanında yazarlar coğrafi bilgiler verirken bölgelerin sınırları, şehirleri, çeşitli yerleşim yerleri, ekonomik ve kültürel özelliklerini de bilgilerine dâhil etmektedirler.

İslam coğrafya yazarlarından İbn Havkal eserinde Tohâristan'ı Horasan'a ait olarak gösterenlerdendir. Buranın düzlükte kurulan bir yer olduğunu, buraya çok yakın bir dağ olduğunu belirtir. Bağ ve bostan konusunda zengin bir yer olduğunu, ayrıca büyük bir nehri olduğunu söyler. Bölgenin en büyük şehri Tayikan olarak verilmiştir. Tayikan'dan sonra sırasıyla Vervâliz, Enderaba şehirleri gelmektedir. Buraları boyut olarak Tayikan'dan küçük yerlerdir. Kalan yerleşim birimlerinin de boyutlarının birbirlerine yakın olduğunu eklemektedir. Tohâristan'ın genel olarak büyüklüğü ise Belh coğrafyasının dörtte biri kadar olduğunu söyler. Tohâristan bölgesine bağlı bu yerlerin içinden akarsuların geçtiği, ekili arazilerinin çok olduğu ve topraklarının bereketli olduğu belirtilir.⁴⁷ Diğer İslam coğrafya yazarlarından Ebü'l-Fida Tohâristan coğrafyasını ayrı bir başlık altında değerlendirmiştir. Ona göre Tohâristan çeşitli yerleşim yerlerini barındıran büyük bir bölgedir. Tohâristan'ın sonunda ise Bedahşan olduğunu belirtir. İslam öncesi dönem için Bedahşan Soğdluların yaşadığı bir bölge olarak verilir. Günümüzdeki Özbekistan'ın orta ve güney taraflarını ifade eden, Soğdiana'nın doğu sınırları

⁴⁵ Ahmet Yılmaz, (2018), Toharistan'ın Adı Coğrafyası ve Genel Sınırları, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, (62), s.338-341.

⁴⁶ Mehmet Saray,(1992),"Bedahşan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.V, s.291.

⁴⁷ İbn Havkal, (2017) *Süretü'l-arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, (Çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, s.385-386

ile günümüzdeki Türkistan coğrafyasının batı sınırları arasında bulunan bir yerleşim yeridir. İki düz bölgenin ayrımını sağlayan dağlık yer olarak geçmektedir. Güneydoğu tarafından Keşmir üzerinden Hindistan'a açılan kapı olarak kabul edilir. Bunun yanında kuzey tarafından da buradan Fergana vadisine geçiş sağlanmaktadır. Bu bilgiler bize Bedaḥşan'ın Toḥâristan bölgesinde coğrafi açıdan önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.⁴⁸ Ebü'l-Fida'nın eserinde Toḥâristan'a bağlı yerleşim birimlerinde değişik isimler görülmektedir. Velvâlic, Tâykan, İskelkend ve Bedaḥşan'dan bahsedilir. Velvâlic şehri Eftalitlerin eski ülkesi olarak verilmiştir. Ayrıca bütün Toharistan şehirlerinin düzlük arazide olduğu söylenir. Tâykan şehrinin temiz, verimli ve dağlar arasında bir vadiye olduğu belirtilir. Yerleşim yerleri genellikle mahsulü bol ve mamur olarak geçmektedir.⁴⁹ Hudüdü'l Âlem isimli eserde Toharistan için Horasan'a bağlı şehirler başlığında bilgiler verilmiştir. Ancak bu bilgiler diğer kaynaklarda olduğu gibi detaylı olarak değil de daha kısa bir şekilde sunulmuştur. Toḥâristan için dağlık ve güzel bir eyalet olduğu belirtilir. At ve koyun yetiştirildiğini, bol miktarda hububat üretimi yapıldığını ve çeşitli meyvelerinin olduğu verilmektedir. Şehirleri hakkında ise ilk olarak Simingân ismi geçer. Burasının dağlarda bir yer olduğu ve dağlarının mermere benzer bir yapısı olduğu belirtilir. Ayrıca bol miktarda şarap ve meyve üretilmektedir. Daha sonra sırasıyla Sekelkend, Bağlân, Valvâlic, Sıkîmeşt, Tâyegân, Enderâb, Bâmiyân, Pançir, Câriyâne, Madr ve Müti isimleri gelmektedir. Sekelkend dağların arasında bir şehirdir. Bol miktarda tarım yapıldığı ve fakir insanların yurdu olarak geçer. Bol nimetli ve akarsu bakımından zengin bir yerdir. Enderâb şehri dağların arasında bulunan ve bol hububatın yapıldığı bir yer olarak geçer. Şehir içinden iki tane ırmak akmaktadır. Bâmiyan bol tarımın yapıldığı ve Horasan sınırında bir şehir olarak verilmiştir. Pançir ve Câriyâne de gümüş madenleri olan iki yerleşim yeridir.⁵⁰ Toharistan'ı Horasan başlığı altında incelemeye alan İstahri'de bize bu bölge hakkında bilgiler verir. Burada Tuhâristan olarak verilen bölgenin şehirleri sırasıyla; Hulm Simincân, Bağlânu, Seklekend, Vervâliz, Ârhenü, Râven, Tâyekân, Sekimeşt, Ruûb, Serâyâsım, Hastenderâb, Enderâb, Mezr ve Kâh'tır. Tuhâristan'ın en büyük şehri Tâyekân olarak verilir. Düzlük bir alanda kurulu olan şehrin dağ ile arasında az bir mesafe vardır. Bağ ve bahçe açısından bol olduğu büyük bir nehrinin olduğu belirtilir. Şehrin büyüklüğü Belh'in 1/3'ü kadar olarak geçer. Büyüklük olarak sıradan Vervâliz ve Enderâbe gelir. Dağ yolu üzerinde kuruludur. Tuhâristan'ın kalan şehirlerinin büyüklükleri birbirine

⁴⁸ Zahide Ay, (2019), İslam Öncesi Orta Asya Tarihi Coğrafyasında Bedaḥşan Bölgesi ve Türk Tarihindeki Yeri, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), s.154.

⁴⁹ Ebü'l-Fida, (2017), *Takvimü'l-Büldan*, (Çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, s.365-366.

⁵⁰ Vladimir Minorsky, (2018), *Hudüdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev.) Abdullah Duman, Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, s.64.

yakındır. Ağaçları, nehirleri bol yerlerdir. Tarım açısından bereketli topraklardır.⁵¹ Tohâristan coğrafyası Ya'kubi'nin eserinde garip bir dünya olarak geçer. Buranın büyük bir dağ üzerinde kurulu olduğu yazar. Ancak Tohâristan'a ait olarak verilen şehirler burada Belh coğrafyasına dâhil edilmiştir. Bunlar; Bağlan, Sekelkend, Velvâlic, Ârhan, Râven, Târekân, Enderâb'tır. Bâmiyân Tohâristan'ın başlangıcı bir şehir olarak kabul edilir. Bâmiyan'ın dağlarından pınarların aktığı ve büyük bir şehir olduğu yazmaktadır.⁵² Tohâristan'ı Horasan'ın ayrılan dokuz bölgesinden biri sayan Mukaddesi aynı zamanda burayı Belh coğrafyasının başkenti olarak göstermektedir. Tâkiyan Tohâristan'ın en büyük şehri olarak geçer. Burası dağ yamacında akarsuyu ve bahçeleri çok olan bir yer olarak verilir. Diğer şehirler buradan küçüktür. Tâlekan şehrinin içerisinden Ceyhun Nehri'nin Hattelâb ve Barâb kollarının geçtiğini söylemektedir. Burada da Tohâristan topraklarında olan şehirlerden bereketli ve akarsuları verimli olarak söz edilir.⁵³

2.3.2. Soğdiana Coğrafyası ve Şehirleri

Soğdiana isminin en eski geçtiği yer Pers Kralı I. Darius'a ait antik şehir Ecbatana'da bulunan Bisutun (Behistun) yazıtlarıdır.⁵⁴ Zerdüştlerin kutsal kitabı olan Avesta'da coğrafi adlandırmalara bakıldığında Doğu İran, Baktria ve Sogdiana bölgeleri dikkat çekmektedir. Vendidad'ın (Mihir) Doğu İran coğrafyasının dört önemli bölgesinden birisi olarak saydığı⁵⁵ Sogdiana adının aslı Eski Farsça "Suguda", Grek kaynaklarında "Sogdioi (Sogdiano)" olarak tabir edilir. İslam sonrası dönemde ise bu bölgeye Suğd olarak isim verilmiştir. İran menşeli bir adlandırma yaptıkları için hem burada yaşayan kavim için hem de coğrafi terim olarak aynı ismi kullanmışlardır.⁵⁶ Soğdiana bölgesinde bulunan topraklara Çin kaynaklarında "He" vilayeti ve burada olan halka da "Gauua" ismi verilir. Achaemenid yazıtlarında "Suguda" ya da "Sugd" adı verilmektedir. Yunan kayıtlarında ise "Sugdian" tabiri kullanılmıştır.⁵⁷ Soğdiana bölgesinin tarihsel geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. Bu süreç M.Ö 6. asırdan başlayarak M.S 10. asra kadar devam etmektedir. Bölge M.S. 5. ve 8. yüzyıllarda en parlak tarihi dönemini yaşamıştır.

⁵¹ İstahri, a.g.e, s.236-238.

⁵² Ya'kubi, (2019), *Kitâbü'l-Buldân (Ülkeler Kitabı)*, (Çev.) Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, s.92-94.

⁵³ Mukaddesi, a.g.e, s.311-312.

⁵⁴ Leonard William, Thompson, R. Campbell, (1907), *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia: A New Collation of the Persian, Susian and Babylonian Texts*, Oxford University Press, s. XI.

⁵⁵ Ulaş Töre Sivrioğlu, "Avesta Dilinin Tarihi Coğrafyası, a.g.e, s.1157.

⁵⁶ Ahmet Taşağıl, (2009), "Soğd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.XXXVII, s.348.

⁵⁷ Pavel Lurje, (2017), "SOGDIANA ii. Tarihsel Coğrafya", *EI*, [Erişim 03.01.2021, <http://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-historical-geography>]

Sâsâni Devleti'nin bölgede etkin rol oynamasıyla İran kültür ve medeniyeti burada geniş yayılım sağlamıştır.⁵⁸ Soğdiana coğrafyasının coğrafi konumu Soğd halkının ticaret konusunda Doğu İran topraklarında ve İpek yolu üzerinde ciddi söz sahibi olmalarına imkân tanımaktadır. Soğdiana coğrafyası Chang Ch'ien isimli kişinin Orta Asya'ya yaptığı seyahat vasıtasıyla açıldığı belirtilen İpek Yolu'nun, Çin ile Batı Asya ve Avrupa topraklarını birbirine bağlayan, doğu ve batı kervan ticaret yollarının önemli bir konumundadır. Bunun yanında güney tarafta Hindistan'a kadar ulaşan, kuzey tarafta ise Kuzey Asya'nın steplerine kadar ulaşan, güney ve kuzey yolunu birbirine bağlayan ciddi stratejik öneme sahiptir.⁵⁹ Bölgenin sınırları tarihsel sürecinde değişiklik yaşamış olsa da, konumu hakkında genel bir değerlendirme tarihçiler tarafından yapılmaktadır. Soğdiana bölgesini Yunan coğrafya yazarı Ptolemy Oxus Nehri (Ceyhun Nehri)'nin Baktria (Toharistan) ve Margiana (Merv) sınırları boyunca akan ardından, Oksiyus dağları boyunca kuzeyde devam eden Jaxartes Nehri (Seyhun Nehri)'ni de içine alan İskit coğrafyasına ait bir bölge olarak sunmaktadır.⁶⁰ Coğrafya alanında önemli eserlere imza atan Strabon Soğdiana bölgesini doğuda kalan Bactriana'nın yukarı kesiminde, Oxus Nehri ve Jaxartes Nehri arasında kalan bir yer olarak vermektedir. İskender'in Bactriana ve Soğdiana'da 8 şehir kurduğunu da eklemektedir.⁶¹ Bölgenin kuzeyde Sir Derya güneyde Amu Derya olarak verilen yeri doğal sınırı olarak geçer. Güneyinde bataklıklar bulunduğu için burasının nüfusu seyrek. Güneydoğu tarafına doğru Pamirlere, Amu Derya'nın karşı kıyısında bulunan Baktriyeliler'e, güneybatı tarafından da İranlılara komşu olduğu verilmektedir. Doğu tarafında Tianshan dağları, kuzeydoğu tarafında da Fergana vadisinin bulunduğu belirtilir. Yerleşime uygun bir coğrafya olduğu için bölgede göçebelerin varlığı görülmektedir.⁶²

İslam coğrafya yazarları Soğdiana bölgesi hakkında oldukça detaylı bilgiler vermektedirler. Kudame İbn Cafer eserinde Soğdiana'dan "Suğd" şeklinde söz etmektedir. Bölgeyi Horasan coğrafyasına dâhil ederek, oraya ait bir şehir olarak ele almıştır.⁶³ Süleyman el-Tâcir'de eserinde Çin ile Soğd bölgesinin arasındaki mesafeyi 2 ay olarak vermektedir. Bu yolun kumluk, çöllerle kaplı ve güç ilerlenen bir güzergâh olduğunu belirtir. Bunun yanında bu yol üzerinde yaşama elverişli ortam olmadığı için yerleşim olmadığını da eklemektedir.

⁵⁸ Matteo Compareti, (2002), Soğdiana Tarihine Giriş, *Türkler Ansiklopedisi*, c.II, s.269.

⁵⁹ Masao Mori, (1983), Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri, *Belleten*, c.XLVII, s.340.

⁶⁰ Claudius Ptolemy, (1932), *The Geography Book VI*, (Çev.) Edward Luther Stevenson, Dover Press, New York, s.143.

⁶¹ Strabo, (2010), *The Geography of Strabo In Three Volumes Vol II*. (Çev.) H.C Hamilton, W. Falconer, Nabu Press, London, s.253.

⁶² Étienne De La Vaissière, (2005), *Sogdian Traders*, (Çev.) James Ward, Brill Press, London, s.16.

⁶³ Kudame, İbn Cafer, (2018), *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, (Çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, s.152.

Horasan halkının Çin üzerine gerçekleştireceği saldırılarının Soğdiana ve Çin arasındaki bu yolun engellediğini söyler.⁶⁴ Soğdiana coğrafyasının doğal güzelliklerine dikkat çeken İbn Havkal buranın en güzel manzaralı yerlerden biri olduğunu söylemektedir. Eserde “Suğd” olarak geçen bölgenin vadisinin sağının ve solunun bostanlarla, çeşitli meyvelerle ve çiçeklerle dolu olduğunu belirtir. Ayrıca bölgede bahçelerin içinden geçerek akan birçok nehirden söz etmektedir. Buhara’nın doğusunun Suğd bölgesiyle birleştiğini söyler. Bölgenin merkez şehri Semerkant olarak geçer. Küşâniyye isminde bir şehri olduğunu ve Soğd vadisinin güney tarafında bulunduğunu belirtir.⁶⁵ Mukaddesi ise Soğdiana bölgesini ve buraya bağlı şehirleri Semerkant’ın bir parçası olarak vermektedir.⁶⁶ Hudûdü’l-Âlem’de Soğdiana doğu bölgesinin en güzel yeri olarak geçer. İkliminin elverişliliği, akarsu ve ormanların bolluğuna da dikkat çeker. Bunun yanında bölge halkının misafirperver, dost canlısı, kibar ve nazik insanlar olduğu da belirtilir. Şehir sıralaması verilen eserde ilk olarak Tavâvis adı geçmektedir. Bu şehir Buhara’nın sınırında küçük bir yer olarak verilir. Sırasıyla Kermine, Rebincen şehirleri gelir. Bunlar zengin, güzel, akarsuyu ve ormanı bol yerlerdir. Kuşâni şehri ise Soğdiana bölgesinin en zengin şehri olarak geçer. İştihan verimli, bol nimeti olan, Kencekes (Ganjkes) ile Ferenkes ise İştihan’a yakın yerler olarak geçmektedir.⁶⁷ Yâkût el- Hamevî Soğdiana bölgesi için burada bulunan halkın suyunu kullandıkları bir nehir ve bölgede bulunan bir vadi için verilen isim olduğunu söyler. Bu vadi dağlardan başlar ve Sağaniyan şehrinin arkasından uzanmaktadır. Nehir suları da ilk olarak Vey isimli bir alanda toplandıktan sonra, dağlar arasından akış sağlayarak önce Bünciket’e daha sonra Vereğser olarak geçen yere akmaktadır.⁶⁸ Buhara’dan Soğdiana bölgesine 7 günlük yol mesafesi olduğu söylenmektedir. Geniş bir yer olarak verilen bölgenin ele geçirilmesi zor ve görkemli şehirleri olduğu yazmaktadır.⁶⁹

Kazvinî’de Soğdiana bölgesinin verimli topraklarına dikkat çekmektedir. Ağaç, yeşillik ve akan sularının bol olduğunu belirtir. Şehirden akan nehirlerin kurumadan her mevsim aktığını da ekler.⁷⁰ Soğdiana bölgesi ve özellikle Soğdli tüccarların birçok tarihçi tarafından ele alınan özelliği tüccarlık marifetleridir. Bu durumu destekleyen önemli etki İpek Yolu’dur. Güzergâh olarak haritaya baktığımızda birçok bölgeden geçen İpek Yolu’nun doğu tarafına Çin’e giden tarafı Soğdiana’yı da kapsamaktadır. Güzergâh İran’ın kuzey doğu tarafında olan

⁶⁴ Süleyman el- Tâcir, (2018), *Ahbar el-sîn ve’l-Hind (Doğunun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, (Çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, s.56.

⁶⁵ İbn Havkal, a.g.e, 406-424.

⁶⁶ Mukaddesi, a.g.e, s.273.

⁶⁷ Minorsky, a.g.e, s.68-69.

⁶⁸ Ramazan Şeşen, (2017), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, s.142.

⁶⁹ Ya’kubi, a.g.e, s.96.

⁷⁰ Kazvinî, (2019), *Âsaru’l-Bilâd ve Ahbâru’l- İbâd’i*, (Çev.) Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, s.465.

Hekatompylos (Kumis) ve Raghae (Rey) şehrine geldikten sonra, ticari açıdan merkez kabul edilen ve kavşakta bulunan Margiana (Merv) şehrine ulaşmaktadır. İpek Yolu'na bu duraktan sonra iki önemli yolla devam edilir. Bu durum tüccarlar tarafından yolların güvenliğine göre tercih edilmektedir. İlk tercih Kuzey Baktria ve Soğdiana'dan geçen yoldur. Diğer tercih edilecek yol ise Güney Baktria bölgesi devam edilerek Baktra (Belh) şehrine ulaşandır. Yolun devamı buradan ya doğu tarafına Çin'e ya da güney tarafından Hindistan'a doğru devam etmektedir.⁷¹

2.3.3. Horasan ile Aria Coğrafyaları ve Şehirleri

Horasan olarak geçen bölge tarihte İran'ın kuzeydoğusunu kapsayan geniş bir coğrafi bölgeye verilen isimdir. İsim açılımı olarak Eski Farsça literatüründe hur (güneş ve âsân (âyân “gelen, doğan”) kelimelerinden bir araya geldiği söylenir. Bu adlandırma “güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi, doğu bölgesi” anlamına gelmektedir. Bölgeye verilen bu ismin Sâsâniler Dönemi'nde verildiği söylenmektedir. Daha sonra bu tabir giderek yaygınlaşmış ve bu şekilde anılmaya devam edilmiştir. Grek coğrafyacıları Horasan coğrafyasını İskender'in toprak mücadeleleri sırasında keşfetmişlerdir. Horasan topraklarındaki Belh-Merv civarında olan bölgeye Baktria (Baktriana), Herat bölgesine Aria, Nişâbur bölgesine de Parthia adını vermişlerdir.⁷² Horasan'da şehirlere ve sınırlara geçmeden önce burada göze çarpan önemli bir yapıya dikkat çekmek gerekir. İran'ın kuzeydoğusunda bulunan Gürgan Seddi Eski Farsça ismi “Varkhana” olan Cürcan'da bulunan dikkate değer bir tarihi yapıdır. Gürgan Ovası Etrek ve Gürgan nehirleri arasında bulunan verimli topraklara sahip bir bölgedir. Bu nedenle eski çağlardan beri medeniyetlerin dikkatini çeken bir yer olmuştur. Grek kaynaklarında “Hyrcania”, Perslerin “Parthava” dedikleri Gürgan doğuda önemli bir merkez olarak kullanılmıştır. Gürgan Seddi Hazar kıyılarından başlayarak doğuda Pişkamar dağları (Elburz Dağları)'na kadar uzanmaktadır.⁷³ Gürgan Seddi'nin etrafında çeşitli yapılar bulunur. Bunlardan bazıları çok eski zamanlardan kalmadır. “Qaleh Tokhmaq”, “Qizil Qaleh”, “Qaleh Kharabeh”, Dasht Qaleh” bu yapılardan bazılarıdır.⁷⁴ Bu seddin kapladığı alan 195 km olarak verilmektedir.⁷⁵

⁷¹ Mehmet Tezcan, (2014), İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, (3/1), s.100.

⁷² Osman Çetin, “Horasan”, (1998), *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XVIII, s.234.

⁷³ Cihad Cihan, (2015), Türk Akımlarına Karşı Sasanilerin İnşa Ettiği Gürgan Seddi (Sedd-i İskender), *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (10/5), s.116.

⁷⁴ M.Y. Kıani, (1982), *Parthian Sites in Hyrcania: The Gurgan Plain*, Verlag Von Dietrich in Berlin, s. 41-48

⁷⁵ Jebrael Nokandeh, Eberhard W. Sauer v.d, (2006), “Linear Barriers of Northern Iran: The Great Wall of Gorgan and the Wall of Tammishe, *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, (V.44), s.121.

Horasan coğrafyasını eserlerinde geniş yer tutarak bize bilgi veren kaynaklar İslam coğrafya yazarlarına aittir. Eserlerde bu coğrafyanın veriliş şekillerinde değişiklikler görülür. Benzer tarafları olduğu gibi farklı tarafları da dikkat çeker. Coğrafyacılardan Ebü'l-Fidâ eserinde Horasan coğrafyasının sınırları, şehirleri, yerleşim yerleri, ticaret ürünleri hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Horasan'ın sınırları batı tarafından sınırı çöl ile kaplı ve devamında Cürcan isimli şehrin geldiğini söyler. Güney tarafından sınırı da çöl olan bir bölgedir. Doğu tarafından Sistan ve Hindistan sınır olarak verilir. Kuzey tarafından ise sınır olarak Türkistan coğrafyasının bir kısmını içine almaktadır.⁷⁶ İbn Rüsteh'in eserinde Horasan bölgesine ait olan şehirler Nişabur, Herat, Nesa, Serahs, Talekan, Belh, Toharistan, Tirmiz, Buhara, Semerkand, Kiş, Şaş, Fergana şeklinde geçmektedir.⁷⁷ Burada Horasan'a bağlı bir şehir olarak verilen Toharistan diğer coğrafyacılardan yukarıda verilenlere baktığımızda ayrı bir bölge olarak ele alınmıştır. Bu bölgede bulunan şehirlerin hangi coğrafyaya dâhil olduğu konusunda coğrafya yazarları birbirleriyle denk düşmemektedir. Burada adı geçen Belh şehri için Mesudi Ceyhun Nehri'nin isminin Belh Nehri olduğunu söyler. Bu nehrin uzun bir akış yolculuğu vardır. Nehrin kaynağından doğduktan sonra Havarizm (Harezmi)'e ulaştığı belirtilir. Ancak buraya gelmeden önce Sırasıyla Tirmiz, İsfarayn ve Horasan'ın bölgelerinden geçtiği söylenir.⁷⁸ Ancak Ceyhun ve Belh isimlerinin bu nehirde kullanılması Araplar tarafından gerçekleştirilmiştir. Nehrin antik dönemden beri bilinen ismi Amu Derya'dır.⁷⁹

Mukaddesi Horasan bölgesi için en büyük metropolün bulunduğu bir yer olarak tarif etmiştir. Dünyanın direği olarak gördüğü Merv ve yol güzergâhlarının bulunduğu nokta Belh şehirini buraya ait gösterir. Köylerinin güzelliği ile ön plana çıkan Nişabur'da burada verilir. Daha sonra Toharistan ve Serahs şehirlerinin adı geçer. Nişabur'un başkenti İranşehr'dir. Ayrıca Nişabur tarifini yerine İranşehr tabirinin de kullanıldığını eklemektedir.⁸⁰ Bu isimlendirme Şehname isimli eserde "Eran-sahr" olarak geçmektedir.⁸¹ Horasan'ın yerleşim yerlerini hakkında bilgiler veren diğer coğrafyacı İsfahani'dir. Horasan eyaletine bağlı Jemmail (Gunabad), Jûzpân, Khâverân (Nahrevan), Nısâ (Nesa), Balkh (Belh), Sarakhs (Serahs), gibi

⁷⁶ Ebü'l-Fidâ, a.g.e. 345.

⁷⁷ İbn Rüsteh, (2017), *A'laku'n- Nefise (Dünya Coğrafyası)*, (Çev.) Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, s. 124.

⁷⁸ Mesudî, (2014), *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev.) D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul s.29-30.

⁷⁹ Emel Esin, "Amu Derya", (1991), *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.III, s.98.

⁸⁰ Mukaddesi, a.g.e. 302-308

⁸¹ Touraj Daryee, (2002), *Sahrestaniha Eransahr (A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History With English and Persian Translations and Commentary)*, Mazda Press, s.5.

şehirlerden söz etmektedir.⁸² İbn Hurdazbih'in eserinde Horasan bölgesiyle ilgili kısa bilgiler yer alır. Eserde bölgenin şehir isimleri Belh, Toharistan, Herat, Sicistan şeklinde geçmektedir.⁸³ Aynı şekilde Cüveyni'nin eserinde de Horasan bölgesine bağlı ve 4 önemli şehir adıyla geçen Herat, Merv, Nişabur, Belh olacak şekilde kısa bir bilgi içermektedir.⁸⁴ Doğu İran Sâsâniler tarafından imparatorluğun dört çeyreğinden biri olarak kabul edilmektedir. Horasan topraklarında kabul edilen Herat, Merv, Belh ve Nişabur Doğu İran'da geleneksel dört idari bölge olarak görülmektedir. Bu yerler özellikle 6. Yüzyılda Sâsâni Devleti'nin mücadelelerinde önemli konumlara sahip oldular.⁸⁵

Horasan'a bağlı olarak geçen Herat bölgesini ayrı olarak ele almamız gerekir. Bu bölgenin geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. Herirud ırmağının kenarında kurulu bu bölge geçmişten bu yana birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. Bölge Eski Farsça kitabelerde "Haraiva, Grek coğrafya yazarlarının eserlerinde "Aria" ve "Areia" şeklinde geçmektedir. Avesta'da (Yast 10.14; Vidêvdât 1.9) "Harôiva" olarak geçer.⁸⁶ Büyük İskender'in politikalarından sonra bu bölge "İskenderiye" ismiyle anılmıştır.⁸⁷ Bölgenin sınırları kuzey tarafından Margiana (Merv) güney tarafından Bactriana (Baktirya)'nın bir bölümünü, batı tarafından Parthia (Nişabur), doğu tarafından Carmania (Kirman) Çölü olarak sınırlandırılmıştır. Bölgede kaynaklarını Paropanisus⁸⁸ dağlarından alan önemli bir nehir akmaktadır.⁸⁹

Herat 'a doğru ticari ve askeri yollar olduğu belirtilir. Bu yollar iki rota şeklindedir. Buhara tarafından kuzeybatıdan Hindistan'a giden en iyi yol olarak bilinen Harirud (Herat Nehri) tarafından sulanan bereketli yerlerdir. Bunun yanında Herat'a Kandahar üzerinden çapraz yollar olduğu da eklenir.⁹⁰ Barthold Murgab (Margiana) Nehri'nin bulunduğu vadi ile diğer nehir Herirûd'ün bulunduğu vadi yolları hakkında İslam coğrafya yazarlarının gerekli bilgiler vermediğini savunur. Herat üzerinden kuzeydoğuya doğru Merv'e giden 6 gün,

⁸² Sâdık İsfahâni, (1832), *Tahkik al Irâb, Takvim al Buldân (Geographical Works of Sâdık İsfahâni)*, (Çev) J.C, London Printed for the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, s.19-104.

⁸³ İbn Hurdazbih, (2019), *el- Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, (Çev). Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, s.26.

⁸⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, (2013), *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev) Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, s.164.

⁸⁵ Rocco Rante, (2015), *Khorasan Proper and Greater Khorasan" Within a Politico-Cultural Framework*, Greater Khorasan History (Geography, Archaeology and Material Culture), (Ed.) Rocco Rante, De Gruyter, (V.29), 10.

⁸⁶ WJ. Vogelsang, (2003), "Herat II. History, Pre-Islamic Period", *EI*, c.XII, s.205.

⁸⁷ Recep Uslu, "Herat", (1998), *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.XVII, s.215.

⁸⁸ Imaus, Taurus, Oreges, Caucasus ismi de verilen bu dağlar Toros Dağları'dır. Bkz: (Ercüment Yıldırım, (2011), *Pers Hâkimiyetinin Bitiminden Bizans Hâkimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi*, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, s.55.

⁸⁹ Cladius Ptolemy, a.g.e. 146.

⁹⁰ Lionel W. Lyde, (1904), *Geography of Asia Including The East Indies*, California University Press, s.45.

Herat'tan kuzeybatıya doğru Serahs'a kadar da 5 günlük yol olduğunu verilir. Ayrıca Herat ile Serahs arasında kalan bölgelere de yine bu yazarların farklı isimler verdiğini söyler.⁹¹ İbn Battuta eserinde Horasan'a dâhil ettiği Herat için en büyük şehir tabirini kullanır. Ayrıca buranın muazzam güzellikte olduğunu, halkının temiz ve dostane insanlar olduğunu da ekler. Horasan'ın en uzak şehirlerinden olduğunu söyler. Tirmiz ile Herat arasında 9 günlük yol olduğunu da belirtir.⁹² İbn Rüsteh Herat için büyük bir şehir olduğunu ve ona bağlı birçok yerleşim yerinin olduğunu söyler. Bu bölgeye varılması için bir dağ silsilesinin geçilmesi gerektiğini savunur. Bu dağların sonunda Herat'a ulaşıldığını söyler. Bunun yanında Herat ile Merv'in su kaynaklarının aynı olduğunu belirtir. Dağlardan çıkarak Herat'ın en yüksek kesimlerini ikiye bölen ve devamında Serahs'tan yokuş aşağı akan bir nehir olduğunu ekler. Bu nehirden daha sonra bir kol ayrılarak Serahs'ın yerleşim yerlerine dağılmaktadır.⁹³

2.3.4. Harzem Coğrafyası ve Şehirleri

Harzem bölgesinin tarihi çok öncelere dayanmaktadır. Bölgenin ismi Grek kaynaklarında "Chorasmî", Eski Farsça'da "Huwârâzmîs" Avesta'da (y.t 10.14) "Xvâirizem" şeklinde geçmektedir.⁹⁴ Firdaws Al-Iqbâl isimli eserde Harzem bölgesine Amu Derya'nın alt havzasında bulunan Orta Asya içinde nispeten küçük bir bölge olarak yer verilir. Etrafında çeşitli çöl ve bozkır geçitlerinin olduğu eklenir. Bunun yanında batı tarafından Hazar ve Aral (Okysisk Gölü)⁹⁵ Denizi arasında kalan Ust-Yurt Platosu ve Kara-qum çölünün bir kısmı, güney tarafından Horasan dağlarının kuzey kenarının bir kısmı, kuzeydoğuda ise Sir Derya deltasına uzanacak kadar Qizil Qum (Kızıl Kum) çölü sınır olarak verilmektedir.⁹⁶ M.Ö İlk binyıllarda Chorasmia olarak geçen bölge, vahadan biraz büyük olarak geçmektedir. Ancak Herodotus tarafından bölgenin toprakları hakkında övgü dolu sözler yazmaktadır. Aynı şekilde bu dönemde Chorasmia'nın sınırlarının Fergana ile birleştiği geçer.⁹⁷ Antik dönem Chorasmia Avrasya Bozkır kuşağının kapısı görevi görmekte ve Orta Asya'nın en kuzey bölgesinde bulunmaktadır. Bölge Doğu İran'da tarımsal açıdan yüksek verimli bir konumdadır.

⁹¹ Wilhelm Barthold, (1973), Herat ve Herirûd Boyu, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (27), s.179.

⁹² İbn Battûta, (2004), *Seyahatnâme C.1*, (Çev.) A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.254-558.

⁹³ İbn Rüsteh, a.g.e. 194.

⁹⁴ (Komisyon), (1992), "Chorasmia", *El*, c.V, Fas.5, s.511.

⁹⁵ M.Ö Alexander Makedonsky zamanında bu göle verilen isimdir. Amu Derya'nın ağız kısmında bulunan bölgeye Aral ismi verildikten sonra gölde bu şekilde anılmaya başlanmıştır. (Bkz. U.Ashirbekov, I. Zonn, (2003), *Aral: The History of Dying Sea*, Dushanbe s.7.

⁹⁶ Shir Muhammad Mirab Munis, Muhammad Rıza Mirab Agahi, (1999), *Firdaws Al-Iqbâl History of Khorezm*, (Çev.) Yuri Bregel, Brill Press, Köln, s.VII.

⁹⁷ Tamara Talbot Rice, (1965), *Ancient Arts of Central Asia*, Frederick A. Praeger, s.76-77.

Toprağın bereketliliği Persler ve Achaemenidler'in ekonomisini zenginleştirmiştir.⁹⁸ M.Ö 7. Yüzyıl ile M.S. 6 yüzyıl arasını kapsayan dönemde, Chorasmia'da Kala Siteleri adı verilen yapılar kullanılmıştır. Bu yapılar aralıklı bir şekilde vaha olarak geçen bölgenin güneyinde olacak şekilde, Amu Derya'nın doğusu ve batısı taraflarında dizilmektedir. Bu yapılardan "Kalaly-Gyr" büyük bir alanda kuruludur. M.Ö 4. ve 5. yüzyıllarda yapıldığı tahmin edilmektedir. Bölgenin güneydoğu kesiminde olan "Ayaz Kala" isimli yapı Chorasmian vahasında Kızıl Kum Çölü'nün kenarına yakın bir yerde kuruludur. Etrafında ve içinde sulama kanalları, tarlalar vardır. M.Ö. 3. ve 4. yüzyıllarda kurulduğu verilen bu yapı uzun yıllar kullanılmıştır.⁹⁹

Harzem (Hârezm) bölgesi tarih boyunca birçok siyasi olaya şahit olmuştur. Bu olaylar bu bölgenin sınırlarını kesin olarak çizilmesine en büyük engel teşekkül etmektedir. Bölgeyi verilen zamanlardan daha ileri bir tarihte ele aldığımızda sınırlar şu şekilde verilmektedir. Hârezm Ceyhun Deltası'nı kaplayan bir bölgedir, Soğdiana'nın batısında kalmaktadır. Yukarı da Toharistan bölgesi içinde verilen Bedahşan Hârezm bölgesinde de zikredilmektedir. Genel hatlarıyla bölge, Horasan'ın kuzeyinde geçmektedir. Hârezm'in geniş, verimli ve gelişmiş şehirleri Ceyhun'un etrafında dağılım gösterir. Batı tarafta kalan şehire "Ürgenç" adı verilir. Bu şehire farklı isimler verilmektedir. İslam coğrafya yazarları "Gürganç", "Cürcaniye", "Şehri Horasan" adı verir. Bölgeye yakın olan Türkler tarafından "Ürgenç" olarak tabir edilir. Çin kaynaklarında ise "Yugan", "Yü-lung-ghie-vh", "Urungechi", "U-li-ghien" şeklinde geçer.¹⁰⁰ Bu şehir ilk olarak M. Ö 126-138 yıllarında Türkistan seyahati gerçekleştiren Çinli seyyah "Çian-Kien", Ceyhun (Amu Derya) üzerinde bulunan "Yeu-Gien" şehriden bahseder. Burası bahsi geçen Hârezm'de olan Ürgenç olduğu söylenir.¹⁰¹ El Belhi'den aktarılanlara göre Hârezm bölgesinin batı, doğu ve kuzeyinde Türklerle sınırdış olduğu yazmaktadır. El-Biruni isimli yazar da Cürcan ile Hârizm dediği bölge arasında bir çölün varlığından söz etmektedir. Bu çölün önceki zamanlarda göl olduğunu ve Ceyhun nehrinin akış yönünü buradan geçtiğini verir. Ayrıca nehrin sularının Hârizm ovasının başlangıcında bir seddi yıkarak bu çölün su ile dolarak göl haline gelmesinden bahseder.¹⁰² Eskiçağ medeniyetlerinden uzak kalan Hazar Denizi,

⁹⁸ Michele Minardi, (2016), The Ancient Chorasmian Unbaked-clay Modelled Sculptures: Hellenistic Cultural 'Impacts' on an Eastern Iranian Polity, (E.d) A. Hardy, L. Greaves *Avrupa Güney Asya Arkeolojisi Derneği Bildirileri ve Art (EASAA) konferansında sunulan tebliğ*, s.195.

⁹⁹ Michelle Negus Clearly, (2007), The Ancient Oasis Landscape of Chorasmia: The Role of the Kala in Central Asian Settlement Patterns, (Ed.) Laura M. Popova, Charles W. Hartley vd. *Social Orders and Social Landscape*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, s.336-345.

¹⁰⁰ Coşkun Erdoğan, (2018), Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tenkitler, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (62), s.310-312.

¹⁰¹ Aydın Taneri, (1996), "Gürganç", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.XIV, s.321.

¹⁰² Ramazan Şeşen, a.g.e, 191-194.

onların korktuğu ve fırtınalı deniz olarak tabir ettikleri bir yerdir. Bu deniz 800 mil uzunluğunda, 600 mil genişlikte bir alanı kaplar. Etrafında çok sayıda ülke ve medeniyeti barındırmaktadır. Mesudi bu denizin Horasan'ın Hârzem bölgesine yakın olduğu için, isimlendirme olarak Hârzem Denizi dediklerini söyler.¹⁰³ El-Ömeri Hârezm bölgesinin güney ucunda Sind nehri olduğunu söyler. Bu nehir Sind ile Hârezm'i birbirinden ayırmaktadır. Kuzeyinde ise Hocend meraları ile Harezem Gölü'ne kadar Horasan'ın bir kısmının yer aldığını verir. Hârezm bölgesine dâhil olarak Fergana, Şaş, Üşrüsene şehirlerini gösterir. Daha önce Horasan'a ait olarak verilen Fergana burada Hârezm'e ait gösterilmiştir.¹⁰⁴ Bahsi geçen Şaş şehrinin geçmişi çok öncelere dayanmaktadır. Şehrin önceden bilinen eski adı "Çâç" şeklinde geçer. Çin kaynaklarında "Çö-çi", "Çö-şi" adı verilir. Araplar "Çâç" ismini "Şâş" olarak kullanmış ve şehrin adı bu şekilde anılmaya başlanmıştır. Ayrıca buraya çok sonra "Taşkent" ismi de verilmiştir.¹⁰⁵

İbn Fadlan Buhara'dan Hârezm bölgesine gitmek için Ceyhun Nehri üzerinden gemiyle geçtiklerini belirtir. Buradaki halkın çok tuhaf olduğunu, ayrıca bölgenin soğukluğuna dikkat eder. Soğukluğun şiddetinden dolayı Ceyhun Nehri'nin donduğunu söyler. Abartılı tabirler kullanan yazar ağaçların soğuktan ikiye ayrıldığını, yer kabuğunun ikiye yarıldığını yazmaktadır.¹⁰⁶ Hârezm'in bir bölge adı olduğunu söyleyen Ebü'l- Fidâ, bölgenin batı tarafından Türk ülkeleri, güney tarafından Horasan, kuzey tarafından da Ceyhun Nehri'nin sonunda olduğunu belirtir.¹⁰⁷ İstahri Hârzem olarak verdiği bölgeden iklim adı olarak bahseder. Bölgenin bütün etrafı çöllerle kuşatılmıştır. Doğusu, batısı, güneyi Horasan'a sınır olduğunu söyler. Bölgeyi Ceyhun Nehri'nin arka kısmında verir ve Hârezm'den sonra burada yapılaşmanın olmadığını belirtir. Bölge nehrin iki yakasına kuruludur ve kuzey yöndedir. Ceyhun Nehri en son Hârzem Gölü'ne dökülür. Hârzem'in soğukluğunu bu yazarda ele almıştır. Donma olayının Hârzem'den başlayarak bölgenin bitişine kadar devam ettiğini söyler. Hârzem bölgesi toprakları bereketli, mahsülleri bol bir yerdir. Bölge halkının yiğit ancak dağınık bir halde yaşadıklarını belirtir.¹⁰⁸

¹⁰³ Mesûdî,(2018), *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, (Çev.) Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, s. 56-58.

¹⁰⁴ Şihabeddin b. Fazlullah, (2014), *Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (Çev.) Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, s.86-87.

¹⁰⁵ Abdullah Muhammedcanov, (2011), "Taşkent", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.XL, s.145.

¹⁰⁶ İbn Fadlan, (2019), *Seyahatnamesi*, (Çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, s.5-7.

¹⁰⁷ Ebü'l- Fidâ, a.g.e, 367.

¹⁰⁸ İstahri, a.g.e, 254-258.

2.3.5. Sakastana Coğrafyası ve Şehirleri

Seistan Havzası olarak geçen bölgenin antik isimleri; Sarangiae, Zaranka olarak geçer.¹⁰⁹ Orta Farsça'da "Sakastan", "Sakalar Ülkesi", Arap kaynaklarında "Sicistan", Grek kaynaklarında "Drangiana" olarak da geçmektedir. Bunun yanında Charax Isidore'a ait Yunanca bir metinde "Zarangiane" olarak verildiği görülmektedir. "Şehr-i Sistan" ismi de İslami kaynaklarda 6. ve 12. Yüzyıla kadar Sakastana'nın başkenti için kullanılan isimdir.¹¹⁰ Şehre verilen çeşitli isimlerin kökenine bakıldığında İsidore'a göre buranın "Saka" olarak anılmasının nedeni "Scythian Sace" isimli bir şahıstan ileri geldiğini söylemektedir. Önceleri Orta Asya sakinlerinden olan Sace Yue-chi'ler tarafından sürülmüş, Pamirleri geçerek Baktirya topraklarına ilerlemiştir. Yue-chiler onları takip ederken Baktirya ve Hindistan'ı ele geçirmiştir. Sürgünde kalan Sace, Hilmend Gölü çevresindeki ülkeyi işgal etmiştir. Sakastana bölgesi için kullanılan tabirlerin çoğu bu kökenden gelmesine rağmen zamanla Sace ilavesinin kaybolduğu görülmektedir.¹¹¹ Doğu İran'ın yüksek dağları ile batı da kalan tuz atıkları arasında bulunan dağ silsilesiyle beraber düz havzalar bulunmaktadır. Bu alanın kuzey ucu Herat bölgesine, güneyde ise bataklıklara ulaşmadan Sakastana bölgesine ulaşır.¹¹²

Harita 2.2. Antik Dönem Sakastana bölgesi Doğu sınırları (Öz Çizimim)

Bölgenin tarihi "Şehrisuhte" ve "Kûhihâce" yerlerinde bulunan harabelere bakıldığında çok eski olduğu görülür. Bölge sırasıyla Perslerin, Partların ve Sâsânilerin hâkimiyetinde olarak Doğu İran'ın sınırlarını oluşturmuştur.¹¹³ Ptolemy'nin eserinde verilenlere göre Persler

¹⁰⁹ Walter A. Fairservis Jr, (1961), *Archeological Studies in the Seistan Basin of South-Western Afghanistan and Eastern Iran (V: 48), P:1*, Anthropological Papers of the American Museum of Natural History, s.30.

¹¹⁰ C. Edmund Bosworth, (2000), "Sistan and it's Local Histories", *Iranian Studies*, (V:33), s.31.

¹¹¹ Isidore of Charax, (1914), *Parthian Stations (An Account of the Overland Trade Route Between the Levant and India in the First Century)*, (Yun. İng. Çev.), Wilfred H. Schoff, Commercial Museum, Philadelphia, s. 33.

¹¹² Raphael Pumpelly, (1903), *Explorations in Turkestan The Basin of Eastern Persia and Sistan*, Carnegie Instituon of Washington, s.220.

¹¹³ Osman Gazi Özgüdenli,(2009), "Sistan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.XXXVII, s.274.

zamanında “Drangiana” olarak geçen Sakastana’nın sınırları kuzeyde Aria (Herat) doğuda Bagous dağlarından geçen hat boyunca devam etmektedir. Güney tarafından da Baetius dağları boyunca ilerleyen hat Gedrosia’nın¹¹⁴ bir parçasıyla sınırlanan düz bir çizgi olarak geçer. Aynı dönemde buraya bağlı şehir ve köyler şu şekildedir; Prophthasia, Ruda, Inna, Aricada, Asta, Xarxiare, Nostana, Pharazana, Bigis, Ariaspa ve Arana’dır.¹¹⁵ Pliny’de verilenlere göre Sakastana’da bulunan ve Hilmend olarak bilinen nehrin adı İskender zamanında “Erymanthus” olarak geçmektedir.¹¹⁶ İran’ın doğusunda Sakastana’ya ait şehirlerinden Hilmend nehrinin sağ kıyısı tarafında bulunan Zerenc (Zereng) ismini Hilmend nehrinin Zereh (Hâmûn) gölüne dökülen kısmından almaktadır. Zerenc şehri Sâsâniler zamanında merkez şehir olarak geçer. Bunun yanında mahalli hükümdarlara ev sahipliği yapmıştır. Bölgede Sâsâni hükümdarlarından II. Şâpur ve I.Kavad dönemine ait bulgular elde edilmiştir. Ayrıca 5. ve 6. Yüzyıllarda Sâsâni Devleti’nin Bizans’a karşı ittifak halinde olduğu Nesturilere ait dini merkezler vardır.¹¹⁷ Sakastana’nın yerli nüfusu için “Bâlûchis” tabiri kullanılırken “Sistan” terimi de günümüzde kullanılır. Orta Çağ’da diğer verilen isimlerin yanında “Sagazi” adı da geçmektedir. Rawlinson isimli yazar, Sakastanlılar için en saf Aryan tipi Persler olduğunu belirtir. Bölgenin güçlü rüzgârları olmasına rağmen sıcak bir iklimi olduğu da eklenir. Bu rüzgâr civardaki kumu kaldırarak ekili arazilere zarar vermiştir, bu yüzden halk bunlara karşı tahta bariyerler ile önlem almıştır. Ayrıca burada bulunan evlerin Orta Asya’da bulunan ev tipine çok benzediği geçmektedir.¹¹⁸

İbn Havkal’ın Sicistan olarak verdiği bölgenin sınırları doğu tarafından Kirman-Sind-Sicistan arasında kalan çöl, batı tarafından Horasan ve Hind arazisi, güney tarafından ise Sicistan ve Kirman arasında kalan çöl olarak verilir. Sicistan şehirleri içinde en büyük olarak Zerenc şehrinin adı geçer. Bölgenin arazi yapısı olarak çorak, kumluk ve sıcak olduğu verilir. Ovalık bir yer üzerine kurulu olduğu dağlık alanların olmadığı da eklenmektedir. En büyük nehri ise Hilmend olarak geçer. Bu nehir çeşitli yollar izleyerek Büst şehrine dökülür, orada sona erer ve Zere Gölü’ne dökülmektedir. Büst şehri Zerenc’ten sonra gelen ikinci büyük şehirdir. Toprakları bereketli bir yer olarak geçer.¹¹⁹ Hududü’l- Âlem’de Sicistan Horasan’ın

¹¹⁴ Günümüzde “Belüciistan” olarak bilinen bölgedir. Bkz: (Sir Aurel Stein, K.C.I.E, PH.D., D. Litt, D.Sc, (1931), *Memours of the Archeological Survey of India An Archeological Tour in Gedrosia V. 43*, (Ed.) LT. Colonel, R.B Sewell vd., India Central Publication, India, s.1.

¹¹⁵ Cladius Ptolemy, a.g.e, 147.

¹¹⁶ Plinius, *The Natural History V. II*, (1857), (Çev.) John Bostock, M.D. , F.R.S. , H.T Riley, E.S.Q., B.A, Henry G. Bohn, London, , s.57.

¹¹⁷ Osman Aydın, (2013), “Zerenc”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.XLIV, s.282.

¹¹⁸ Vasili Vladimirovich Barthold, (1984), *An Historical Geography of Iran*, (Ed.) C.E. Bosworth, Princeton University Press, New Jersey, s.67-69.

¹¹⁹ İbn Havkal, a.g.e, 359-363.

sınır bölgesinde bulunan bölgeler içinde verilmiştir ve burada isim olarak Sistan tabiri kullanılmıştır. Esere göre bölgenin sınırları güney tarafından Sind ve Kirman çölü, Batı tarafından Herat sınırları, kuzey tarafından ise Toharistan olarak verilir. Sicistan bölgesinin bazı yerleri sıcak ve kurak, bazı yerleri ise soğuk olarak geçmektedir. Merkez şehir olarak Zerenc'in adı geçer.¹²⁰

2.3.6. Deybul ve Mekran Coğrafyaları ve Şehirleri

Sind bölgesinde bulunan ve tarihte çeşitli isimlerle adlandırılan Deybul, Firdevsi'nin Şehname isimli eserinde "Debal" olarak kullanıldığı görülmektedir. Hint metinlerinde "Dêwal", Fransız yazar Reinad ise "Daybal" olarak yazmaktadır.¹²¹ Bölge için kaynaklarda "Deybül" adının da kullanıldığı görülür. Deybül ismi Sanskritçe "mâbed" anlamına gelen "Dîval/ Dêbal" kelimesinden geldiği bilinmektedir. İslami kaynaklarda ise Deybül ismi "Mihrân" olarak geçmektedir.¹²² Belâzuri "Khawrul Debal" adında bir Debal Halici ya da Debal Deresi olduğunu belirtmektedir. Belâzuri Deybul bölgesini delta kanallarından biri olarak görmektedir. Deybul bölgesinin antik dönem tarihi hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak arkeolojik çalışmalar batı deltasındaki harabe şehirler içinde bulunan Thatta'nın yaklaşık 20 güneybatı bölgesinde kalan Garo Deresi'nin sağ kıyısında bir şehirden söz etmektedir. Bu şehrin önde gelenlerden olduğunu, iyi korunduğunu ve önünde gemilerin demirlemesi için bir alan bulunduğunu yazmaktadır. Ayrıca dereye bakan güney kapısında taştan yapılmış devasa surların bulunduğu geniş bir alanın da varlığı bilinmektedir. Tasviri verilen bu detayların antik Deybul şehri olduğunu da eklemektedirler. Kayıtlı bir tarih olmasa da arkeolojik kanıtlar Deybul'da bir zamanlar gelişmiş bir limana sahip olduğunu göstermektedir. Liman büyük ticaret topluluklarına ev sahipliği yapmış, devlet adamlarının ikametgâh yeri olarak kullanılmıştır. Kökeni ve kuruluşu hakkında kesin bilgiye sahip olmadığımız Deybul şehri yine de Sind bölgesinin en önemli limanı olarak kabul edilmektedir. Tarihsel süreçte, İskender'in Sind seferi sırasında bu konumda bir limanın varlığı bilinmektedir. Ayrıca şehrin İskitler ve Partlar tarafından bilindiği, Hristiyanlık döneminden sonra ise Sâsâni Devleti hâkimiyeti altında olduğu yazmaktadır.¹²³ Çeşitli kaynaklar Deybul'un konumu nedeniyle tarihi M.Ö geçen devirlere dayandığı için İndus deltası ağzındaki bu liman hakkında farklı görüşlere sahiptir. Yazarı bilinmeyen Periplus Maris Erythraei eserine göre bu liman

¹²⁰ Vladimir Minorsky, a.g.e, 65.

¹²¹ M.R. Hig, M.R.A.S, (1984), *The Indus Delta Country A Memoir Chiefly on its Ancient Geography and History*, Kegan Paul, Trench, Trübner Paternoster House, London, s.42.

¹²² A.S. Bazmee Ansari, (1994), "Deybül", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.IX, s.262.

¹²³ Khan, F.A, "Banbhore The Site of Debal",

[Erişim:01.04.2021, https://www.academia.edu/39122257/BANBHORE_THE_SITE_OF_DEBAL]

“Barbarikon” olarak isimlendirilmiştir. Ancak Arapça ve Farça kaynaklar buranın “Debal”, “Deybul” olduğu konusunda daha net bilgiler sunmaktadır. Bu görüş üzerine yazarlar tarafından tartışmalara devam etmektedir.¹²⁴ Sâsâni Devleti’nin I. Erdeşir ile güçlü devlet olmaya attığı adımlardan sonra, devletin sınırları Belucistan ve Makran’a kadar ilerlemiştir. Sind bölgesinde çeşitli başarılar elde eden Sâsâniler, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu dolaylarına 18 yeni ticaret noktası oluşturmuştur. II. Şapur hükümdarlığında Sind bölgesi tamamen ele geçirilerek devletin sınırlarına dâhil edilmiştir.¹²⁵ Bunun yanında hükümdar Behram Gur döneminde Hintli bir prensesle evlilik yaptığı yazmaktadır. Çeyiz olarak Sind bölgesinde bulunan Debal limanı, Sind ve Makran bölgesindeki bitişik bölgeleri çeyiz olarak aldığı yazmaktadır. Debal, bölgedeki diğer şehir Karaçi’den 55 km uzaklıkta verilmiştir.¹²⁶ Sâsâni gemileri Debal limanı sayesinde Seylan bölgesinin uzak limanlarına kadar ilerlemiştir. Sâsanilerin kıyı bölgelerdeki etkin kuvveti, dengelerin değişmesine sebep olmuştur. Liman ticaretinde söz sahibi olan Romalılar Sâsâni gücünün karşısında Debal bölgesindeki faaliyetlerinde düzenlemeler yapmıştır.¹²⁷

Deybul şehri hakkında İslam coğrafya yazarları da bize çeşitli bilgiler sunmaktadır. İstahri, bu şehrin Mehrân nehrinin batısında ve deniz kenarında olduğunu belirtmektedir. Etrafında bulunan şehirler içerisinde liman ve ticaret merkezi olduğunu söyler. Şehirde tarımın az yapıldığını, etrafında çok ağaç bulunmadığını da eklemektedir. Şehrin bakımsız olmasına rağmen birçok tüccarın bulunduğu ortak bir noktada olduğunu belirtir.¹²⁸ Mesûdi Deybul’un Hicaz tarafındaki deniz olarak bahsettiği Hint Okyanusu’nun Sind sahilinde Çin’e bitişen bir bölgede olduğunu belirtmektedir.¹²⁹ İbn Havkal Deybul şehrinin Mehrân Nehri’nin doğusunda deniz kıyısında büyük bir ticaret merkezi olduğunu yazmaktadır. İstahri gibi Havkal’da buranın civarında bulunan şehirlerin limanı olduğunu söyler. Ticari malların çok çeşitli olduğunu, ayrıca tarlalarının bataklık olduğunu da eklemektedir. İnsanların sadece ticaret amaçlı buraya geldiklerini, şehrin konaklamak için rahat bir yer olmadığını da eklemektedir.¹³⁰ Detaylı coğrafya bilgileri veren Ebü’l Fidâ, Deybul şehri hakkında İndus Nehri’nin denize döküldüğü yerde sahil kenarında küçük ve çok sıcak bir yer olarak bahseder. Burada çok fazla susam tarımının yapıldığını söyler. Ayrıca El-İdrisi’den yaptığı alıntılarda Deybul’ün Mansura’ya

¹²⁴ Niccolo Manassero, Valeria Piacentini Fiorani, (2014), The Site of Banbhore (Sindh-Pakistan): A Joint Pakistani-French-İtalian Preoject. Current Research in Archaeology and History, *The Silk Road*, (12), s.84.

¹²⁵ Suhail Zaheer Lari, (1994), *A History of Sind*, Oxford University Press, s.17-18.

¹²⁶ David Whitehouse, Andrew Williamson, (1973), Sasanian Maritime Trade, *British İnstitete of Persian Studies*, (V.11),s.43.

¹²⁷ F.A.Khan, (1960-1976), *Banbhore A Preliminary Report on the Recent Archaeological Excavations at Banbhore*, Department of Archaeology and Museums Government of Pakistan, s.13.

¹²⁸ İstahri, a.g.e, s.171.

¹²⁹ Mesûdi, “Kitâbü’t-Tenbih ve’l-İşraf”, a.g.e, s.40.

¹³⁰ İbn Havkal, a.g.e, s.285.

giden yolun ortasında olduğunu belirtmektedir.¹³¹ Hudûdü'l Âlem'de ise Deyl (Daybul) olarak geçen şehir büyük bir deniz kenarında tüccarların ikamet yeri olarak geçmektedir. Hindistan bölgesinden büyük oranda deniz ürünlerinin geldiği de belirtilmektedir.¹³²

Kıyı bölgesi olarak bilinen Makran ismi bazı yazarlar tarafından “Makrân” ve “Makrâns” olarak iki şekilde yazılır. Pers toprakları içinde de Makran olarak bilinen bir yer vardır. Kıyı bölgesine bu yerden ayırmak için bazen “Kech Makrân” ismi de verilmiştir. Makran isminin kökeni hakkında yabancı yazarların farklı görüşleri vardır. Lord Curzon bunun Hindistan topraklarında olan “Dravidian” isimli bir kabile de “Mokara” olarak kullanıldığı belirtir. Skyes’ın ifadelerine göre de bu kelimenin Sind topraklarında telaffuzunun “Mâkârân” olduğunu yazar.¹³³ Makran ismi Yunancada kıyı sakinleri için “İchthyophagoi” yani “Balık yiyenler” tabirini kullanmasının ardından daha çok bilinir hale gelir. Ancak kelimenin kökeni daha çok Sümer ve Erken Babil yazıtlarında geçen, arazi anlamına gelen “Magan” tabiriyle bağlantılıdır. Bu tabir daha sonraları Pers kralı Darius’un satraplarından biri olarak geçen ve Eski Farsça tanımlanan “Maka” olarak kullanılır. Bunun devamında Selevkos ve Bizans Devleti zamanında da “Makararenesi” olarak kullanılmıştır. Büyük İskender zamanında doğu Makran toprakları ve halkı Gedrosi’den dolayı “Gedrosia” olarak bilinmektedir. İskender M.Ö 325 yılında güneydoğu İran’ın iç kesimlerine yapacağı seyahatte Mekran toprakları üzerinden ilerleme sağlamıştır.¹³⁴ Mekran topraklarının sınırları hakkında verilenlere bakıldığında kuzey tarafından Siahân Sıradağları, batıda Pers toprakları ve güneyde ise Umman Denizi olarak belirlenmiştir. Mekran sahili doğu ve batı yönünde iki şekilde uzanmaktadır. Bölgenin sahip olduğu fiziksel yapı, bunun yanında topraklarının verimsizliğinden dolayı birçok alan çölle kaplıdır. Ayrıca çeşitli tepecikler, kum ve kil taşıyla birikmiş kayalıklar, bazı bölgelerinde ise bataklıklar bulunmaktadır. Makran toprakları içinde 3 ana dağ silsilesi vardır. Genel yönü kuzey ve güney olan Mekran Sıradağları doğuya ve batıya uzanmaktadır. Bölge toprakları antik dönemden beri, Perslerin, Yunanlıların, Selevkosların ve Sâsânilerin siyasi faaliyetlerine tanıklık etmiştir.¹³⁵ İstahri Mekran topraklarından “Mukran olarak bahseder. Burayı Sind toprakları içerisinde ele almaktadır. Mekran için, arazisinin büyük bir kısmının çöl olduğunu

¹³¹ Ebü'l Fidâ, a.g.e, s.281-282.

¹³² Vladimir Minorsky, “Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, a.g.e, s.79.

¹³³ R.Hughes Buller, (1906), *Baluchistân District Gazetter Series Makrân Text and Appendices V. VII*, Printed At The Times Press, s.3-4.

¹³⁴ C.E. Bosworth, (2011), “Makrân”, [Erişim: 03.01.2021 <https://iranicaonline.org/articles/makran>]

¹³⁵ R.Hughes Buller, a.g.e, 1-6.

yazar. Bunun yanında nehirlerinin azlığından söz etmektedir. Mekran bu bölgede bulunan yerlerin limanı olarak geçer.¹³⁶

2.4. V. Yüzyıl Doğu İran Sınırları

2.4.1. İran – Alan Sınırı

İranlı göçebe bir kavim olarak geçen Alanlar “Alani”, “Aorsi”, “Ariyana” gibi çeşitli isimlerle bilinmektedir. 1. Yüzyılda Batı Avrasya üzerine yaptıkları akınlar bu topluluğun tanınmasını sağlamıştır. Sir Derya’nın ötesinde güneye doğru kalan kısmında halkının 90.000 kadar yetenekli okçu birliğiyle donatılmış “As” isimli bir kavmin varlığı bilinmektedir. Bu kavmin Alanlar ile akrabalık bağı bulunduğu bilinmektedir. Aslar Hunların ve Yüec’hi topluluklarının egemenliğini tanıdıktan sonra bozkırlara doğru sürülmüştür. Aslar 1. Yüzyılda akraba oldukları Alanların hâkimiyeti altına girmiştir. Çin kaynaklarında Alanların yayıldıkları bölge “Yen-ts’ai” olarak geçer, daha sonra bölge “A-lan-liao” olarak tanınmıştır. İslam kaynaklarında Alanlar “el-Lân” olarak geçmektedir. Ayrıca kaynaklarda alanların kökeninin “Duxs-As” isimli bir kabilede geldiği de verilmektedir. Alanlar tarihsel süreçte Sâsânilerin doğu sınırını, Bizans topraklarını ve özellikle Kafkasları etkisi altında bırakan etkin bir topluluk olarak geçmektedir. 360 – 370 yıllarında Hunnic toplulukların Kuzey Kafkasya üzerinden gerçekleştirdiği akınlara karşılık düşman kuvvetler olan Sâsâni ve Bizans arasında istilalara karşı anlaşma yoluna gitmeye zorlamıştır. Kafkas geçidinin korunmasını sağlayan sedlerin bakım ve onarımı iki devletin üstlenmesi yönünde anlaşma sağlanmıştır. Doğu sınırında kalan bazı Alan toplulukları Hunların baskısı altında kaldıkları için Volga¹³⁷ bölgesine kadar göç etmiştir. Doğu bölgesinde kalan Alanlar ise, Hunların birliği altına girerek onlara hizmet etmeye başlamıştır.¹³⁸

Sâsâni hanedanlığının tahtına 388 yılında IV. Behram gelmiş, yönetimi 399’a kadar sürmüştür. Behram’ın saltanatı zamanında Sâsâni Devleti imparatorluğu kuzeyden işgal etmeye başlayan, Kafkas Dağları’nı geçerek Mezopotamya’ya kadar ilerleyen çeşitli halklardan oluşan topluluklar tarafından tehdit edildi. Behram’dan sonra 399’da tahta gelen I. Yezdigerd Bizans

¹³⁶ İstahri, a.g.e, 173

¹³⁷ Volga havzası birçok iklim bölgelerini barındıran Rus Ovasının üzerinde geniş bir alandır. Havzanın üzerinde 3690 km uzunluğunda Volga Nehri akmaktadır. Avrupa’nın en uzun, dünya üzerinde ise 16. En uzun nehir olarak bilinmektedir. Havzanın ve nehirin varlığı Milattan önceki devirlere dayanmaktadır. Türk literatüründe Volga Nehri’ne “Atıl”, “İtil” ve “Etil” isimleri verilmiştir. 6. Yüzyıl’da havza Hunların ve Hazarların istilalarına uğramış ve Türk toplulukları Volga havzasının orta bölümünü tamamen ele geçirmiştir. (Bkz LG Korneva, (2009), *Volga River Basin*, (Ed.) Klement Tockner, Urs Uehlinger, Christopher T. Robinson, Rivers of Europe, Academic Press, USA, s.23-25.

¹³⁸ Peter B. Golden, (1992) *An Introduction to the History of the Turkic Peoples (Ethnogenesis and Eraly Modern Eurasia and Middle East*, Otto Harrassowitz, s.50-89

ile mücadele ettiği sırada kuzeyden gelen bu istilacı ve göçebe halkların doğuda yaptığı hareketlere odaklanmak zorunda kaldı. Sâsânilerin mücadele ettiği Alanlar sınırları zorlayan önemli girişimlerde bulundu. Alanlar ilk dönemlerde Hazar ve Karadeniz'in kuzeyinde yerleşim sağladılar. Bunun devamında Kırım'ı ve Kuzey Kafkasya'daki önemli bölümlerde işgal faaliyetlerinde bulundular. 5. yüzyılda Kafkasya Alanları Kafkas Ovası'nın bir bölümünü dağ zinciri eteklerindeki Kuban Nehri¹³⁹ ve batıda onun kolu olan Zelenchuk Nehri ile doğuda Daryal Geçidi'ne kadar istilacı faaliyetlerde bulundular.¹⁴⁰ Alanlar Kafkaslar boyunca ilerlemelerine devam etti ve Derbend'e kadar dayandılar. Sâsâni Devleti doğudaki bu saldırılara karşı Hazar deniz kıyısı boyunca yolu kerpiç duvarlarla sınırlandırarak koruma altına almak istedi.¹⁴¹ Daryal Geçidi'nin varlığı M.Ö 4 yüzyıldan itibaren bilinmektedir. Kafkasya'da bulunan yüksek sıradağları ve uçurumları yarık benzeri bir şekilde ikiye ayıran bu geçidin uzunluğu Tiflis¹⁴² şehrine kadar uzanmaktadır. Antik dönemde Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kimmerleri takip eden İskitler'de Daryal Geçidi sayesinde Ön Asya'ya girme imkânı bulmuştur. Alanların ve beraberindeki toplulukların özellikle Daryal ve Derbend geçitlerini tercih etmesinin sebeplerinden biri Ön Asya'ya geçişte kolaylık sağlanmasından kaynaklanır. Sâsânilerin sınırdaki diğer savunma hattı Derbend'in bazı bölümleri doğuya doğru uzanarak bir dağ silsilesi ile daralmaktadır. Bu noktalar istilacıların geçişlerinde kilit noktalar kabul edilir. Sâsâni Devleti'nin II. Yezdigerd döneminde bu geçitlere yaptırdığı kale ve garnizonlar 6. yüzyılda I. Hüsrev Anuşirvan'ın 4,5 km uzunluğundaki bir kale ve sur duvarı yaptırmasıyla doruk noktasına ulaşmıştır.¹⁴³ Derbent Geçidi'ne, Farsça "Darband", Arapça "Bâb wa'l-Abwâb" ve Türkler tarafından da "Demir Kapı" olarak isim verilmiştir.¹⁴⁴

¹³⁹ Kafkas Dağlarının zirve noktasında bulunan Elburz Dağlarından başlayan, aynı şekilde Kafkas Dağlarından akan birçok nehirin birleşmesiyle batıya doğru akan bir nehirdir. Nehir Taman Yarımadası verilen bölgede iki kola ayrılmaktadır. Bir kolu Karadeniz tarafına diğer kolu ise ikiye ayrılarak Azak Denizi'ne akmaktadır. (Bkz. İsmail Bülbül, (2017), XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda Siyaset, Etnik Yapı ve İktisat, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (V.2), Kafkasya Özel Sayısı, (s.74-75

¹⁴⁰ V.I Abaev, H.W. Bailey,(1985), "Alans", *EI*, Vol.1, Fasc.8, s.801-802.

¹⁴¹ Erich Kettenhofen, (2011), "Darband", *EI*, c.VII, Fasc.1, s.15.

¹⁴² Farklı kaynaklarda çeşitli isimlerle alınan şehrin adı ılık ve sıcak anlamlarına gelen "Tbili" kelimesinden gelmektedir. Şehir birçok köy ve kasabaya sahiptir. Ortaçağ Döneminde şehrin sınırları hakkında kaynaklar farklı sınırlar belirtmektedir. İslam coğrafya yazarları şehri Erran adı verilen bölge sınırlarına dâhil etmektedir. Bu bölge Ermeniyeye coğrafyası olarak geçmektedir. (Bkz. Abdulhalik Bakır, Feridun Şenol (2020) Ortaçağ Gürcistan'ının Meşhur Şehri Tiflis (Şehrin Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Rarihine Genel Bir Bakış), *Oğuz- Türkmen Araştırmaları Dergisi*, (C. IV), s.12-15.

¹⁴³ Oktay Özgül, Nezahat Ceylan, 2017, Eski Çağ'da Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent) (Caucasus Passages in Ancient History (Daryal and Derbent), *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, (C.IV, S. 13), s.33-43.

¹⁴⁴ Imre Baski,(2006), Demirkapılar (Temir, Qapit, Vaskapu, Dömörkapu), *I. Uluslararası Türk Dünyası Kurultayı*, (V.2), s.75.

Harita 2.3. Daryal ve Derbend Geçitleri (Öz Çizimim)

Harita 2.4. Derbend Seddi ve Gürkan Seddi (Öz Çizimim)

2.4.2. İran – Kidara Sınırı

Kidaritler olarak bilinen topluluğun adı kaynaklarda farklı şekilde geçmektedir. Latin yazarlar tarafından “Chionites”, Yunan yazarlar tarafından “Kidarite Hunları”, veya “Kidarite olan Hunlar” olarak isimlendirilmiştir. Bunun yanında Hint kroniklerinde “Huna”, Ermeni literatründe “Honk” ve “Kushans”, Çin yıllıklarında “Ta Yueh-chih” ya da “Küçük Yueh-chih” olarak bilinmektedir. Hükümdarlarına da “Kidara veya “Chi-to-lo” ismi verilmektedir. Bazı tarihçiler Kidaritler ile Hephthalites topluluklarını birbirine karıştırmaktadır. Ancak bu iki topluluğun arasında net ayrım yapmamız gerekmektedir. Aynı şekilde Hunların ve Chionitlerin de Kidaritler ile özdeşleştirildiği görülür. Bunun nedeni 5. yüzyıl Bizanslı tarihçi Priscus’un yaptığı tanımdan kaynaklanır. Kidaritler hakkında 4. yüzyılın ikinci yarısından önce net olarak bir bilgi bulunmamaktadır. Bu topluluğun 5. yüzyılın başlarında Hindukuş’un güneyindeki bölgeler dâhil geniş yayılım sağladığı görülür.¹⁴⁵ Kidaritler’in varlığı Çin ve Bizans kaynaklarına göre farklılık göstermektedir. İlk olarak Kidaritler Baktırya topraklarından başlayan ve sadece iki nesil hükümdar gören bir devlet olarak verilmiştir. Çinli Faxian¹⁴⁶ 5. yüzyılda Baktırya topraklarına yaptığı seyahatte herhangi bir saldırı ve akından bahsetmemektedir. Kidara ismi Çin kaynağı Weishu’da geçmektedir. Burada Kidara kralı “Büyük Yüec’hi Kralı” olarak verilmektedir. Bu durum Kabil vadisinde yapılan mücadelelerden kaynaklanmaktadır. Farklı yazarlar ise Baktırya ve Kuzeybatı Hindistan’da yapılan ilk istilacı hareketlerin Kidaritler tarafından yapıldığı konusunda ortak bir görüşe sahiptir. Kidaritlerin temel yapısını oluşturan bölge İran topraklarına dâhil edilen Tepe Marjân bölgesi olarak geçmektedir. Kidaritler’in Baktırya, Hindistan, Çin ve Soğdiana’yı birbirine bağlayan dağlık ticaret yollarını kontrol altına almak için çeşitli mücadeleler yaptığı görülmektedir. Bu durum Semerkant’ta basıldığı bilinen ve dönem olarak 5. yüzyıla atfedilen gümüş sikkelerle karşımıza çıkmaktadır. 441-457 yılları arasındaki faaliyetleri Çin’deki tüm Soğd elçiliklerinin kesintiye uğraması ile de görülmektedir. Yılda 2 ya da 3 kez giden Soğdiana elçilerinin faaliyetleri Kidarit akınlarıyla engellenmiştir.¹⁴⁷ V.Behram Kidaritler üzerinde etkili bir güç oluşturan ilk Sâsâni hükümdarı olarak geçmektedir. Diplomatik anlaşmalar neticesinde mübadele düşüncesi olsa da, V.Behram Merv şehrinden uzak ve ıssız bir yerde Kidaritlere karşı 7000 kişilik bir ordu

¹⁴⁵ Yuri Bregel, (2013), *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, s.12.

¹⁴⁶ Budist kutsal yazıtlarını toplamak adına, Pamir dağlarından başlayarak İpek Yolu ve Hindistan topraklarına seyahat eden seyyah ve keşiştir. Seyahati sırasında yaşadıklarını yazdığı eserleri vardır. (Bkz. Xican Li, (2016), Faxian’s Biography and His Contributions to Asian Buddhist Culture: Latest Textual Analysis, *Asian Culture and History*, V.8, (1), s.40.

¹⁴⁷ Franz Grenet, (2002), Regional Interaction in Central Asia and Northwest India in the Kidarite and Hephthalite Periods, (Ed.) N. Sims Williams, *Indo-Iranian Languages and Peoples (Proceedings of the British Academy 116)*, British Academy Scholarship, Oxford, s.205-208.

toplamaştır. V.Behram ülkenin kuzeydoğu sınırında yaptığı mücadelelerde ölüm riskinin yüksek olması nedeniyle ülke yönetimine kardeşini tayin etmiştir. Ceyhun Nehri'ni geçerek Kidaritleri buraya sürüklemiştir. Böylelikle doğu sınırının güvenliği sağlanmış, Ancak Kidaritlerin saldırıları daha sonraki hükümdar II. Yezdigerd zamanında da devam edecektir. Kidaritler Soğdiana ve Semerkand üzerinde etkili olacaktır.¹⁴⁸

V.Behram'ın Murgab Nehri boyunca Murgab sınırına doğru sınır kenti Marw-al Rüd'ü kurduğu bilinmektedir. Yapılan mücadeleler Sâsâni hanedanı içinde doğuya duyulan önem ve ilginin artmasına neden olmuştur. V.Behram'dan sonra oğlu II. Yezdigerd zamanında Kidaritelere karşı Toharistan'da kontrolü sağlamak amaçlı birçok çalışmanın yapıldığı görülür. 442 ve 449 yılları arasında doğuda yaşayan hükümdar, askeri üs olarak Nişabur'u kullanmıştır. Ayrıca Nişabur'un 450 km batısında Shahrîstân-i Kûmis şehrini inşa ettirmiştir. 450 yılında Tâlâqan'ı ele geçiren Kidaritleri çöl kalelerine yollamak adına faaliyetlerde bulunmuştur. Kidaritler üzerinde tam hâkimiyetin sağlanacağı sırada hükümdar yenilgiye uğradı ve ani bir şekilde öldü. Oğulları III. Hürmüz ve Piruz arasında taht kavgaları başlamıştır. Kidaritlerin doğuda güçlü bir rakip olarak yükselişe geçmesi, Sâsâni Devleti'nin doğu sınırı için büyük ölçekli ve uzun vadede etkili olacak yatırım yapmalarına neden olmuştur.¹⁴⁹ 456 yılında Kidaritlerin Sâsânilere haraç ödemeyi reddetmesi üzerine doğu sınırında yeni bir askeri hârekatın başlaması kaçınılmaz olmuştur. Kidaritler Toharistan topraklarında elde ettikleri bölgeleri yavaş yavaş kaybetmeye başladılar. Başarılı mücadeleler elde edilmiş olsa da Sâsâni kuvvetleri doğu seferlerine devam edecek gücünü kaybetmiştir. Bunun üzerine Tahta gelen Peroz Belh şehrine hâkim olan Kidaritelere barış sağlamak adına teklif sunmuştur. Kidarite kralı Kunkhas ve Peroz arasında evlilik yoluyla gerçekleşecek bir anlaşma sağlandı. Ancak Peroz Kunkhas'a karşı verdiği sözleri tutmamıştır. Kunkhas'ta intikam amacıyla Sâsâni subaylarından 300 kişiyi öldürmüş ve kalanları da sakat bırakmıştır. İki taraf arasında devam eden çatışma 467 senesinde Kidaritlerin elinde bulunan Belh'in ele geçirilmesiyle sona ermiştir. Toharistan bölgesinde Akhunlarında yardımıyla Kidaritlerin etkisi ortadan kaldırılmıştır. Kidaritler Gandhara'ya çekilmiş ve 5. Yüzyılın sonlarına doğru Akhunlar tarafından ele geçirilmiştir. Peroz'un saltanatı Doğu İran sınırlarında yoğun çatışmaların yaşandığı ve sınır tehditleriyle karşı karşıya kalındığı bir dönem olmuştur. Belh ve Toharistan'da güvenliğin sağlanması Sâsânilerin Doğu İran'daki hâkimiyetleri açısından büyük önem taşımaktadır.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Michael R. Jackson Bonner,(2020), The Last Empire of İran, Gogias Press, s.114-115.

¹⁴⁹ Robert Haug, a.g.e, 57-58.

¹⁵⁰ E. V. Zeimal, (1996), The Kidarite Kingdom in Central Asia, (Ed.) B. A. Litvinsky, *History of Civilizations of Central Asia V.3*,Unesco Publishing, Paris, s.130.

2.4.3. İnan – Akhun Sınırı

Akhun devleti etrafındaki devletler ile yaşadığı mücadeleler nedeniyle kaynaklarda farklı isimlerle anılmaktadır. Çin kaynaklarında “I-ta”, “ı”-tien”, “İep-t’ien”, “Hua”, “Ye-tha” şeklinde geçer. Süryani yazarların İnan’a yakın ilgi duymaları nedeniyle, Akhunlara “Eptalit”, “Abdel” ismi verdikleri görülür. Grek kitaplarında “Leukoi Hunnoy”, “Abdelai” ve “Eftalitaile” şeklinde geçmektedir. Klasik ve Orta Farsça da özellikle Firdevsi’nin kullandığı tabirler “Heftal”, “Heftalit”, “Hebtal” şeklindedir. Hindistan’da bulunan destan, kitâbe ve paralar üzerinde de “Huna”, “Sveta Huna”, “Hara Huna” olarak geçer. Bunun yanında buldukları ülke içinde “Huna-desa” tabiri kullanılır. İslam ve Arap kaynaklarında Akhunlar “Haytal” ve “Heyâtıla” olarak geçer.¹⁵¹ Bazen kaynaklarda Heftalitler halk adı olarak kullanılan “Uar” ve “Hyon” şeklinde geçtiği de görülür. Ayrıca Heftalitlerin ayrı bir bölümün de Kızıl Hun adı verilen “Karmir Hyon”, “Kermichion”, “Hermichion” olduğu da belirtilmektedir.¹⁵² Heftalitler, daha sonra kurulacak olan Karluk ve Kencine Türklerinin atası olarak kabul edilmektedir.¹⁵³ Çin kaynaklarına göre Akhunların yerleşim yeri olarak kabul edilen ortak bilgi, bu kavmin Altay dağlarından, Soğdiana, Toharistan ve Hindistan’ın kuzeybatısına kadar ilerlediği yönündedir.¹⁵⁴ Prokopius eserinde “Ephthalitae” ve “White Hun” olarak verdiği Akhunlardan bahsederken onları daha önce bilinen Hun kavimlerinden ayrı tutmaktadır. Akhunların İnan sınırı karşısında “Gorgo” adı verilen bir şehirde olduklarını ve bu yüzden Sâsâniler ile sık sık sınır savaşları gerçekleştirdiklerini belirtmektedir. Akhunların diğer Hunlar gibi göçebe olmadıklarını ve hiçbir zaman Roma üzerine sefer yapmadıklarını söylemektedir. Akhunların beyaz tenli bir etnik yapıya sahip olup, aralarında çirkin olarak tabir ettiği çok az kişinin olduğunu belirtir. Yaşam tarzı olarak akrabaları gibi vahşi olmadığını da ekler. Anayasal düzenin hâkim olduğunu belirterek, Romalılar ve Persler gibi hem kendi içlerinde hem de komşularına karşı hak ve adaleti gözettiklerini eklemektedir. Akhunların kültürleri hakkında da bilgi veren yazar, zenginlerin birlik olarak ortaklık vasıtasıyla hareket ettiğini belirtir. Bu ortaklığı gerçekleştiren kişi öldüğünde ortaklık içerisinde kaç kişi varsa onların da canlı canlı ölen kişiyle birlikte gömüldüğünü söyler.¹⁵⁵

¹⁵¹ Enver Konukçu, (2002), Akhunlar, *Türkler Ansiklopedisi C.1*, Yeni Türkiye Yayınları, s.1311-1312.

¹⁵² Karoly Czegledy, (1999), *Turan Kavimlerinin Göçü*, (Çev.) Günay Karaağaç, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, s.73.

¹⁵³ Zeki Velidi Togan,(1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar No.2, C.I)*, İstanbul Üniversite Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.42.

¹⁵⁴ Katsuo Enoki, (1955),The Origin of the White Hun sor Hepthalites East and West, *Istituto Italiano per l’Africa e l’Oriente*, (V.6, N.3), (1955), 231.

¹⁵⁵ Procopius, (1914), *History of the Wars Books I and II*, (İng. Çev.) H. B. Dewing, (Ed.)T.E. Page, and W.H.D. Rouse William Heineman, London, s.13-15.

5. yüzyıla gelmeden 350’de II. Şapur’un batı sınırında ki Nisibis’i abluka altına aldığı sırada, doğu sınırı şiddetle zorlandı. Hirkanya topraklarından gelen barbarların saldırıları Şapur’un doğuya doğru hızlıca yönelmesine sebep oldu. Bu kavimler içerisinde Hyonların da olduğu görülmektedir. II. Şapur ve Hyonlar arasında 350 ve 358 yılları arasında yapılan savaşlar sonucunda Hyonlarla barış yapılmış ve ittifak sağlanmıştır. Sâsânilerin 359 yılında Bizans üzerine yaptığı seferde, Amida kuşatmasında Hyonların da aynı safta olduğu görülür. Sâsânilerin yaptığı anlaşmadan sonra doğu sınırında küçük çaplı Hyon akınları devam etmektedir.¹⁵⁶Bu akınlar doğu sınırında Soğdiana’nın fethine kadar devam etmiştir. Wei-shu kayıtlarına bakıldığında Hyonların Soğdiana’yı fethettikleri zamana dair yaklaşık bir zaman elde edilebilir. 370-375 arası yaklaşık bir tarihte buranın feth edildiği anlaşılmaktadır. Hyonlar Soğdiana’yı ele geçirdikleri sırada Baktirya topraklarında Kidara hanedanlığı da boy göstermiştir. Daha önce II. Şapur’a müttefik olan bu hanedanlıkla Sâsâni Devleti’ne karşılık birlikte hareket ettiler. Doğu sınırları bu iki kuvvet karşısında zorlanmaya başladı. II. Şapur’un Bizans üzerine gerçekleştirdiği seferler sınırda rahatça faaliyet göstermelerine ortam hazırlamıştır. 356’da devlet teşekkülü gerçekleştiren ve 370-375 senelerinde Soğdiana fethini gerçekleştiren Hyonlar Sâsânilerin kuzey doğu komşuları oldu. Hyonların istila faaliyetlerine devam ederek kalabalık bir orduyla Ceyhun Nehri’ni geçip Horasan’a girdiği ve Merv şehrine kadar ilerlediği yazmaktadır. Merv şehrini de ele geçiren Hyonlar Kuşmihan’da¹⁵⁷ bir ordugâh kurdular ve Rey’e kadar olan bölgeleri yağma ettiler. Sâsâni hükümdarı Behram Gur devletin başına kardeşi Nersi’yi tayin ederek, Hyonlar üzerine sefere çıktı. Hafif süvari birliği ile beraber Erdebil, Gürgen, Amul, ve Nesa üzerinden Merv yakınlarına gitti.

Behram Gur yola çıktığı sırada İran halkı onun düşmandan kaçtığını zannederek harekete geçtiler. Hyon hakanına elçiler yollandı ve haraç ödemeyi kabul ettiklerini ilettiler. Hyon hakanı da buna karşılık topraklardan çekilecekti. Hakan diplomasi yoluyla da olsa zafer kazandığını düşünerek dönüş hazırlıklarına girişti. Ancak Behram Gur’un baskınıyla karşılaştı ve bozguna uğradı. Behram Gur başarılı seferin ardından İran halkının üç yıllık vergisine eşdeğer ganimet elde etti. Buna karşılık halkını üç yıl vergiden sorumlu tutmadı. Behram Gur bu ilerleyişin ardından Buhara üzerine sefere çıktı. Hyonların dağıldığını ve karşısına ilerleyişine engel bir kuvvet çıkmayacağını düşünüyordu. Ancak Ceyhun Nehri’ni geçtiği gibi

¹⁵⁶ Karoly Czegledy, a.g.e. s.77-80.

¹⁵⁷ İran’ın doğu sınırlarında ki geniş Horasan toprakları içinde bulunan Merv şehrinin kuzeydoğu tarafında bulunan şehirdir. Ticaret yolların üzerinde bulunmaktadır. (Bkz. Paul Wordsworth, (2015), *Merv on Khorasanian Trade Routes From the 10th- 13th Centuries*,(Ed.) Rocco Rante, Greater Khorasan History, Geography Archeology and Material Culture, De Gruyter, Germany, s.55

yine Hyonlarla karşılaştı. Karşılıklı anlaşma yapılarak Firabr¹⁵⁸ sınır kabul edildi. Hyonların 428’de aldığı bu yenilgi sonrasında Behram Gur’un ölümüne kadar Ceyhun Nehri’nin ötesine geçemediği bilinmektedir. Onun ölüm haberi yayılmaya başladıktan sonra Hyonlar tekrar sınırları tehdit eden faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹⁵⁹ 5. yüzyılda başlayan ve 6. yüzyılda devam edecek olan bu istila faaliyetleri için Sâsâniler kuzeydoğu sınırını korumak adına savunma binaları dikmeye başladılar. Etrek’te, Kopetdağ’ın¹⁶⁰ eteklerinde ve Murgab Vadisinde bu yapıların çalışmalarına başlandı. Bu savunma binalarından biri “Kırmızı Sur” olarak bilinen yanmış tuğladan inşa edilmiş bir duvardır. Yerel halk bunu “Kızıl Alan” ya da “Seddi Sikender” (Büyük İskender’in Bariyeri) olarak adlandırmaktadır. Bu duvarlar Kumush-Tepe, Hazar Sahili yanında Gürgan’ın kuzeyinde bulunan Kümbet-Kopus harabelerine kadar uzanır. Duvarın uzunluğunun 300 km olduğu da ayrıca belirtilmektedir. Bu dönem Sâsâni İmparatorluğu’nun sınırlarındaki savunma duvarları için Karakum Çölü’nün sınırındaki Kopetdağ’ın kuzey tepeleri boyunca ve daha sonra güneydoğu yönünde Nisa’ya kadar uzanan yerler ön plana çıkmaktadır. Bu surlar savunma açısından Sâsâniler için çok önemlidir. Kuzeydoğu akınlarının büyük çoğunluğu bu savunma hatlarıyla engellenmiştir. Bunun yanında 5. yüzyılda Sâsâniler kuzeydoğu sınırını Ermeni ve Gürcü birliklerden korumak adına Merv bölgesinde bir dizi askeri yerleşim oluşturmuştur.¹⁶¹

Behram Gur zamanında şiddetlenen bu taaruzlar Sâsâni hâkimiyetinde sarsıcı etki yarattı. Soğd bölgesinden Ceyhun Nehri’nin güneyine kadar gerçekleşen istila faaliyetleri Behram’ın çabaları neticesinde durdurulmuştur. Bu durum Behram Gur’un halk içerisinde “kurtarıcı” olarak anılmasını sağlamıştır. Behram Gur’dan sonra tahta gelen II. Yezdigerd’in hükümdarlığının sonlarına doğru taht değişiklikleri konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Akhunların başındaki Eftal hanedanına mensup hükümdar Ahşunvar Sâsânilerin iç işlerine müdahale etmiş, kendi himayesinde tuttuğu Peroz’u tahta çıkarmıştır.¹⁶²

¹⁵⁸ Firebr, Faryab olarak ismi verilen şehir Ceyhun Nehri’ne yakın mesafede bulunur ve buraya bağlı küçük köyler vardır. (Bkz. Mukaddesi, a.g.e. s. 298.)

¹⁵⁹ Dursun Ali Akbulut, (2002), *Akhunlar (Kionit/ Hyon) ve Eftalitler Çağında Maverâünnehir ve Horasan’da Türkler*, Türkler Ansiklopedisi C.1, Yeni Türkiye Yayınları, s.1319-1321.

¹⁶⁰ Farsça “Koppeh Dâgh” olarak bilinen bu oluşum, Türkmenistan ve İran arasında bulunan sıradağlardır. Hazar Denizi yakınından güneydoğu Harirüd Nehri’ne kadar, 400 milden daha uzun olarak kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanmaktadır. (Bkz: John P. Rafferty,(2018) “*Kopet-Dag Range*”, Encyclopaedia Britannica, [Erişim: 10.03.2021, <https://www.britannica.com/place/Kopet-Dag-Range>]

¹⁶¹ Aydogdy Kurbanov, (2010), *The Hephthalites Archaeological and Historical Analysis*, History and Cultural Studies of the Free University, s.152.

¹⁶² İbrahim Kafesoğlu, (2015), *Türk Milli Kültür*, Ötüken Neşriyat, s.85.

Peroz döneminde 464 senesi başarısız olarak adlandırılır. 467'ye doğru Peroz bu başarısızlıkları unutturacak zaferler elde etmiştir. Hunnik isyancılara karşı aldığı başarılar ve 471 yılına doğru Sâsâni sınırlarının Hindukuş'a kadar ilerlemesi bunun bir göstergesidir. Ancak çok geçmeden büyük bir ezici darbe ile karşılaştı. Tamamen Akhunlardan oluşan bir ordu tarafından ağır yenilgiler aldı. Peroz esir düştü ve serbest kalabilmesi için ağır fidye ödemek zorunda kaldı. 30 katır gümüş olarak anlaşılan bu meblağın Peroz sadece 20 katır kadarını ödeyebildi. Oğlu Kubad kalan 10 katır gümüş paranın ödeneceği zamana kadar Akhunlar'da esir kaldı. Peroz daha sonra Eftalitler ile barış anlaşması yapmış olmasına rağmen, 481-482 senesinde birliklerini Gürgan Ovası'nda topladı. Sâsâni soylularının ve devlet adamlarının bundan vazgeçmesi konusunda ısrarcı tavırlarına rağmen ülkenin doğusunda sefer başlattı. Böylelikle daha önce kontrolü kaybedilmiş olan Herat ve Merv sahaları tekrar Sâsâni kontrolüne girdi. Bunun neticesinde doğu sınırı güvence altına alındı. 482 yılında kaydedilen Baktirya belgeleri bu yıllarda Horasan topraklarında kontrolün Sâsânilerde olduğunu kanıtlamaktadır. 484'ün Ağustos ayında Akhunlar Sâsâni üzerine saldırarak tüm orduyu yok ettiler. Peroz savaş alanında öldü. Bu felaketten sonra 484'de Balaş tahta geldi. Bazı kaynaklar Balaş tahta geldikten sonra "Sokhra"¹⁶³ tarafından Akhunlar üzerine sefer yapıldığı ve onları yenilgiye uğratarak Peroz'un hazinesini geri kazandığını yazmaktadır.¹⁶⁴ Bahsi geçen Sokhra, Doğu İran sınırlarında Sakastana topraklarının hâkimi olarak geçmektedir. Akhunlar üzerine yaptığı başarılı faaliyetleri sonucunda Horasan topraklarını Sâsânilere geri kazandırmıştır.¹⁶⁵ Ancak elde bulunan nümizmatik kalıntılar bu durumun tam tersini işaret etmektedir. Kubad'ın dönemine kadar Horasan'ın son savaşta kontrolünün kaybedildiğini gösterir. Bu durum Horasan'da bulunan; Merv, Herat ve Abarşahr'daki Sâsâni darphanelerinde bulunan sikkelerle açıklanmaktadır. 484'den Kubad siyasetine kadar sikke kaydı görülmemektedir. Diğer yandan Marquart'ın Merv'deki piskoposların 485-499 yıllarına ait Nestorian sinodlarının¹⁶⁶ bulunmasını kanıt göstererek Horasan'ın kuzeyinin Sâsânilerin kontrolünde olduğu görüşünü savunmaktadır.

¹⁶³ Sâsâni hükümdarı Peroz döneminde ön plana çıkan İran soylusudur. Part kökenli Karen ailesinden gelmektedir. (Bkz. Nadereh Nafisi, (2013), The Parthian Mehran Family, Key to the Collapse of Sassanid Empire, *Journal of Basic and Applied Scientific Research*, C. III (III), s.945-948.

¹⁶⁴ Nikolaus Schindel, (2006), The Sasanian Eastern Wars in the 5th Century: The Numismatic Evidence, (Ed.) A. Panaino, A. Piras, *Proceedings of the 5th Conference of the Societas Iranologica V.1*, Milano, s.680-684.

¹⁶⁵ İbnü'l Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih (İslam Tarihi)*, (Çev.), Ahmet Ağırakça, Yunus Apaydın, Abdülkerim Özaydın, Zülfikar Tüccar, M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, (C.I), s.371.

¹⁶⁶ Katolik kiliselerinde disiplin, ahlak ve inanç konuları için toplanan Katolik piskoposlar tarafından oluşturulmuş kurumlara konsil adı verilmektedir. Latince "Synodus" kelimesinden gelen Sinod kavramı ise konsil ile eşdeğer anlam taşımaktadır. (Bkz. Ömer Faruk Harman, (2002), "Konsil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.XXVI, s.175.

Harita 2.5. 5. Yüzyıl Peroz dönemi Doğu İran'ın sınırları (Öz Çizimim)

Harita 2.6. 484 yılı Akhun, Alan ve Sâsâni Devleti Doğu sınırları (Öz Çizimim)

2.4.4. İnan – Hind Sınırı

Sâsâni hükümdarı I. Erdeşir'in Part kralını yenmesinin ardından devletin kuruluşuyla beraber ülke topraklarını genişletmek için yürüttüğü faaliyetler başarılı sonuçlar doğurmuştur. Doğu sınırında yaptığı mücadeleler sayesinde topraklar Turan ve Mekran krallarının ona itaat etmesiyle geniş bölgelere yayılmıştır. Sâsâni Devleti'nin kuruluş yıllarında mücadeleye başladığı Kuşhan Devleti tarih kaynaklarında farklı isimlerde karşımıza çıkmaktadır. Kanishka¹⁶⁷ ve haleflerinin bağlantılı olarak gösterildiği ırk "Kusn", "Kusha" olarak geçmektedir. Ayrıca "Küsan sah", "Kusan sâhân sah", Hint kaynaklarında "Kushangm", "Kushanam" ve "Kushâna" şeklinde geçmektedir. Çin kaynaklarında ise "Kasan" şeklinde karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁸ Kuşan Krallığı Sâsâni Devleti ile mücadeleye girmeden önce doğu sınırında etkin bir role sahipti. Kuşan kralı Vusudeva zamanında Ceyhun Nehri'nden Hindistan'ın Ganj Nehri kıyılarına kadar hüküm sürmektedir. Ülke sınırları Harezmi topraklarını içine alacak kadar geniş bölgelere yayılmıştır. Bununla beraber Kuşanlar İpek Yolu kontrolünü dahi ele geçirmiş, gümrük vergileri ve ticaret sayesinde ekonomisini canlandırmışlardır.¹⁶⁹

Güney Asya kıyıları ve Hint Okyanusu boyunca ticaret, deniz yolları, iç siyasi istikrar diğer devletlerle gerçekleştirilen samimi ilişkilerin bir göstergesi olarak geçmektedir. Kuşanlar Hanlar, Soğdlular, Partlar ve pastoral göçebe bir halk olarak geçen Sakalarla dahi nispeten barışçıl bir politika izlemişlerdir. Bu durum Kuşanlar'ın Birinci İpek Yolu Dönemi olarak geçen zamanda ticaret üzerine gösterdikleri etkin rolün bir sebebi olarak gösterilmektedir. Kuşanlar sadece kuruluş çağında bulunan devletler haricinde ilerleyen dönemlerde Sâsânilerin doğu sınırında ismi geçen Kidaritler, Akhunlar ve Gupta krallıklarıyla ilişkilerinde ekonomik ve sosyal anlamda etkileri ön plana çıkmaktadır. Elde bulunan veriler olmasına rağmen Kuşanlar tarih sahnesindeki gizemlerini koruyan bir krallıktır. Kuşanlar aynı Sakalar ve Yüec'hi toplulukları gibi göçebe kökenli bir devlet olarak geçmektedir. Göçebe olan devletlerden geriye yazılı kaynaklar çok az ya da hiç kalmamaktadır. Bu durum Kuşan Krallığı içinde geçerlidir. Elde edilen madeni paralar ve parça parça olarak bulunan yazıtlar dışında geriye bıraktıkları kanıtlar çok azdır.¹⁷⁰ Bu konu hakkında Çin kaynakları da günümüz batı

¹⁶⁷ 78- 101 yılları arasında Kuşan Krallığı'nın en geniş topraklara ulaşmasını sağlayan Kuşan hükümdarıdır. (Bkz. Ranabir Chakravarti, (2016), Kushan Empire, (Ed.) N. Dalziel, J. Mckenzie, John &Wiley Sons, *The Encyclopedia of Empire V.3*, United Kingdom, s.3.

¹⁶⁸ J. F. Fleet, (1914), The Name Kushan, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (C. XLVI, S. 4), s.369-371.

¹⁶⁹ Éva Aradi, (2010), The Yue-chis, Kushans and Hepthalites, *Journal of Eurasian Studies*, (V.II), s.48.

¹⁷⁰ Benjamin Craig, (2018), *The Kushan Empire At the Crossroads of Ancient Eurasia (In Empires of Ancient Eurasia: The First Silk Roads Era 100 BCE – 250 CE)*, Cambridge University Press, s.177.

Çin’de bulunan Tarım Havzası çevresinde yaşayan Yüec’hi toplulukları hakkında birinin Guishuang diğerrinin Kuşanlardan oluştuğı beş kabilenin varlığından söz etmektedir. Kaynaklarda Baktırya bölgesi sıklıkla Kuşan Krallığı’na atfedilmiştir. Bu durum Kuşanlılarda Baktırya dilinin ve yazısının tamamen benimsenmesiyle de açıklanmaktadır. Sâsâni – Kuşan mücadeleleri neticesinde Kuşanların vasaal hale gelmesi daha çok bir askeri kol olarak verilmektedir.¹⁷¹ I. Şapur döneminde Doğu İran sınırında güçlü bir devlet olan Kuşanlar ülke sınırlarını Ceyhun Nehri’nin bulunduğu bölge merkez olacak şekilde, İran’ın doğusu, Afganistan’ın doğusu, Hindistan bölgesindeki Pencab ve Sind bölgelerine kadar genişletmiştir. I. Şapur Kuşanlar üzerine yaptığı faaliyetlerden de bahsettiğı kitabesinde, Sind vadisini ve Hindikuş dağlarını aşarak Belh şehrini, Ceyhun Nehri’ni geçtikten sonra Semerkand ve Taşkent’i ele geçirdiğini belirtmektedir. Böylelikle doğu sınırını tehdit eden büyük bir engel ortadan kalkmıştır. I. Şapur siyasi başarısının ardından elde ettiği toprakları bir eyalet haline dönüştürmüştür. Ayrıca oğlunu buraya Kuşanşah unvanı ile vali olarak tayin etmiştir. I. Şapur’un Kuşanları engellemek istemesinin sebepleri arasında Kuşanların ticari açıdan önem arzeden İpek Yolu üzerinde etkin olmalarıdır. Bu durum Sâsânilerin bölgede devam ettirdiğı ekonomik faaliyetlerine engel oluşturmaktadır. Ayrıca Kafkasya üzerinden gelecek akınlarda ve Bizans ile yapılacak mücadeleler sırasında Doğu İran sınırının güvence altında olmak istemesidir.¹⁷²

Kuşanlar ile Doğu İran sınırını korumaya yönelik mücadeleler sonraki Sâsâni hükümdarları döneminde de devam etmektedir. I. Behram döneminde Merv, Sakastana ve Belh bölgesinde bulunan drahmi sikkeleri devletin buradaki darphaneleri ifade etmektedir. Ayrıca bu sikkeler Toharistan topraklarının ve eski Kuşan hâkimiyet alanlarının Sâsânilerin elinde olduğunun kanıtıdır.¹⁷³ II. Yezdigerd döneminde hükümdar Ermeni rahipleriyle ve soylularıyla sıkıntılar yaşanmıştır. Hükümdara karşı Ermeni rahiplerinin gösterdiği itaatsizlik ve başkaldırılar sonucunda II.Yezdigird birçok Ermeni soylusu ve rahibi tutsak ettirmiştir. Hükümdarlığının 16. Senesine geldiğinde Kuşanlılara karşı büyük bir savaş için hazırlık yapmış ve sefere çıkmıştır. Yezdigerd diğerr yandan Ermeni soylularının Cürcan şehrinden alınarak

¹⁷¹ Khodad Rezakhani, (2017), From the Kushans to the Western Turks, (Ed.)Touraj Daryee, *King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE - 651 CE)*, UCI Jordan Center for Persian Studies, California, s.204.

¹⁷² Ahmet Altungök,(2015), *İslam Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi Sâsâni Dönemi (M.S 226-652)*, Hikmetevi Yayınları,s.55.

¹⁷³ Michael Alram, (2008), Early Sasanian Coinage, (Ed.)Vesta Sarkhos Curtis and Sarah Steward, *The Sasanian Era the Idea of Iran V.3*, I.B.Tauris, New York, s.25.

Apar¹⁷⁴ diyarındaki Nişabur şehrinde bir kalede tutulmasını emretmiştir. İki rahibide yanına alan Yezdigerd savaş meydanına gidene kadar yolda bu rahiplere türlü işkenceler ve dayaklarla korkutmak için elinden geleni yapmıştır. Yapılan savaşta İran orduları Yezdigerd'in emirlerini tam anlamıyla yerine getirememiştir. Bu durum Sâsâni Devleti'nin Kuşanlılar karşısında ağır mağlubiyet almasına ve hükümdarın savaşta önemli komutanlarını kaybetmesine sebep olmuştur. Kuşanlar İran ordusunun beklediği şekilden farklı olarak düz bir şekilde saldırı yapmamış, parçalar halinde ayrılarak karşılık vermiştir. Bu durum yeni savaş düzenine alışık olmayan ordunun yenilmesine neden olmuştur. II. Yezdigerd mağlubiyet karşısında büyük öfke duyarak ordusunu ve büyücülerini suçlamıştır. Etrafında bulunan din adamları ile yaptığı istişareler neticesinde alınan mağlubiyetin sebebinin, Ermeni rahiplerine yaptığı işkenceler nedeniyle tanrının onu ve ordusunu cezalandırdığı düşüncesidir.¹⁷⁵

420 senesine gelindiğinde Kuşanlar, Ceyhun Nehri'ni geçerek güneye intikal eden Akhun Devleti tarafından iç bölgelere sürgün edilmiştir. Akhunların ağır darbesinden sonra Kuşanlar Kitolo önderliğinde, Belh topraklarını terk ederek Sâsâni- Hind sınırındaki Kabil ve sonrasında Peşaver bölgesine çekilmişlerdir.¹⁷⁶ Hükümdar Behram Gur Akhun - Sâsâni mücadelesi sonrası Doğu sınırını Akhunlara karşı güvence altına alıp kardeşi Narseh'i Horasan'a vali yaptıktan sonra Hindistan seferine çıkmıştır. Sâsânilerin Hindistan üzerindeki faaliyetlerinin yayılması engellenmek amacıyla Deybul ve Mekran toprakları evlilik yoluyla Behram Gur'a verilmiştir.¹⁷⁷ Sâsânilerin doğu sınırında Hint bölgesindeki Gandhara'nın kuzeyindeki dağlık bölgeden, Bedaşan üzerinden ve devamında Toharistan topraklarına açılan yollar Kuşan ve Akhun topluluklarının Doğu İran sınırlarında yapacakları mücadelelerde kolaylık sağlamıştır. Bu yollar Toharistan'dan Soğdiana'ya kadar devam etmektedir. Karakurum adı verilen yol güzergâhı sırasıyla devam edildiğinde Çin'e kadar ulaşım imkânı sağlamaktadır.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Bölge Kuzeydoğu İran ya da Apar olarak verilmektedir. Ana Şehri Nişabur olan Horasan bölgesi ifade edilmektedir. (Bkz. Mehmet Tezcan, "The Ethnonym Apar in the Turkish Inscriptions of the VIII. (Ed.) Matteo Compareti, Paola Raffetta, Gianroberto Scarcia, *Century and Armenian Manuscripts, In Ērān ud Anērān, Ērān ud Anērān. Studies presented to Boris Il'iç Marşak on the Occasion of His 70th Birthday*, Libreria Editrice Cafoscarina, Venezia, s.4.

¹⁷⁵ Ghazar P'arpec'i's, (1985), *History of the Armenians*, (Çev.) Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, New York, s.52.

¹⁷⁶ Özgür Tokan, (2011), *İslamiyet Öncesi Türklerde Diplomasi ve Hunlar Dönemi Diplomatik İlişkiler*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.110.

¹⁷⁷ Ahmet Altungök, *İslam Öncesi İran'da Din ve Toplum*, a.g.e, s.97

¹⁷⁸S. Kuwayana, (2002), *Across the Hindukush of the first Millenium A Collection of the Papers*, Institue for Research in Humanites Kyoto University, s.20.

3. VI. YÜZYILIN İLK YARISINDA DOĞU İRAN SINIRI

3.1. KUBAD DÖNEMİ İRAN-AKHUN SINIRI

3.1.1. Kubad Döneminde Akhun Sınırının Batıya Kayması

Kubad'ın babası Peroz Akhunlar ile mücadelesinde Gürgan şehrini ordugâh olarak kullanmış, Akhunları merkezden yok etmek için saldırıya geçmiştir. Ancak bu onun son savaşı olmuş ve Akhunlar karşısında büyük bir mağlubiyet almıştır. Akhunlar bu galibiyetlerinin ardından Doğu İran sınırlarında Merv, Herat, Toharistan, Soğdiyana şehirlerinde geniş hâkimiyet alanı kurmuşlardır. Sâsâniler uzun bir süre Akhunlara bağlı kalacak bir devlet haline gelmiştir.¹⁷⁹ Sâsâni iç siyasetine Akhunların etkisi Peroz'dan sonra da devam etmiştir. 488'de Peroz'un oğullarından Kubad, tahta hâkim olan kardeşi Balas'a karşı yardım istemek adına Akhunlara sığınmıştır. Kubad, Akhun hükümdarının huzurunda taht mücadelesi içinde olduklarını, kendisinin İran hükümdarının oğlu olduğunu ve tahtı ele geçirebilmek için yardım istediğini dile getirmiştir. Akhun hakanı taleplerine karşılık güzel vaatlerde bulundu. Ancak hakan Kubad'ı dört sene boyunca alıkoyarak vaatte buldukları hakkında adım atmadı. Kubad son çare olarak Akhun hakanının eşine bir elçi yollayarak onun desteğini istemiştir. Akhun hakanı eşinin de desteği Kubad'ın yanına büyük bir ordu tayin etmiştir. Kubad Nişabur yakınlarına geldiğinde kardeşi Balas'ın ölüm haberini aldı. 488'de Sâsâni devlet merkezi Medâin'e gelerek hükümdarlığını ilan etti.¹⁸⁰ Başka bir rivayete göre Kubad ilk olarak babası Peroz zamanında Sicistan valiliği yapan ve Akhunlara karşı yürütülen mücadelelerde yardım eden Suhra'nın desteği ile 488'de tahta geçtiği belirtilir.¹⁸¹

Kubad tahta geçtikten sonra Bizans İmparatoru Anastasius'tan kardeşi Balas döneminde de söz konusu olan para yardımını istedi. O zaman Bizans tahtında olan Zenon Balas'ın bu teklifini geri çevirmişti. Kubad Bizans teklifini kabul etmesi için elçi, hediyeler ve fil gönderdi. Anastasius Sâsânilerin elinde bulunan Nisibis topraklarını boşaltmasını bu sayede yardım edebileceğini söyledi. Ancak gönderilen İran elçisinin küstah tavırları bu yardımı engelleyerek Bizans imparatorunun daha da kızmasına neden oldu. Bu sırada Armenia topraklarındaki halk Kubad'a isyan ederek ülkelerindeki ateş tapınağını tahrip ettiler. Kubad'a

¹⁷⁹ Ahmet Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi Sâsâni Dönemi (M.S. 226- 652)*, a.g.e, s.104.

¹⁸⁰ Cihad Cihan, (2015), *Türk-Sasani Askeri İttifakları ve Sâsâni Ordusunda Türkler, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (C.XII, S. 32), s.97-98.

¹⁸¹ Müslüme Melis Çelikaş, (1958), *Akhunlar Tarihi Üzerine Türkiye ve Dünyada Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s.66-67.

karşı Kinde Arapları ve Tedmür Arapları da isyan etti. Bu kavimler Pers topraklarında yağmacılık ve istila faaliyetlerine başladılar.¹⁸²

Kubad Akhunlara sığındığı dönemde Akhun hükümdarının kızı ile evlendirildi ve akrabalık bağlantısı kuruldu. Medain'e döndüğü zaman Balaş'ın en büyük destekçisi olan Part soylusu Abarşahr Satrabı Gousnadastes'i idam ettirmiştir.¹⁸³ Kubad dönemi taht mücadeleleri ve Mazdek propagandaları nedeniyle mücadelelerle geçen bir dönem olmuştur. Mazdek ve yandaşları devletin önemli kademelerini dahi etkileyerek Sâsâni sarayında etkin bir güç haline gelmiştir. Mazdek'in düşünce ve faaliyetleri İranlıların kutsal dini Zerdüştlüğe tamamen aykırıdır. Bu yüzden Mazdekiler Zerdüş din adamlarının baş düşmanı haline gelmiştir. Mazdekiler halk içerisindeki vaatleri ve parya¹⁸⁴ sınıfı üzerindeki etkileri nedeniyle toplumda birçok karışıklık meydana gelmiştir. Mazdekiler Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'da geçenleri halk içerisinde özgürlükçü ve eşitlikçi yaklaşımlarda anlatmış böylelikle birçok yandaş elde etmişlerdir. Bu düşünce Sâsâni sarayı içerisinde hızlıca yayılmış, I. Kubad'da bu düşüncelerine etkisi altında kalmıştır. Zerdüş din adamları bu durumu asla kabul etmemiş ve Kubad'ı tahttan indirmişlerdir.¹⁸⁵ Kubad daha önce de tahta çıkması konusunda desteğini gördüğü Akhunlara sığınmıştır. Akhun hükümdarı damadına yardımını bir kez daha esirgememiş ve emrine 30.000 kişilik ordu tayin etmiştir. Kubad bu sayede 498'de Mazdekileri alt ederek Sâsâni tahtına tekrar hâkim olmuştur.¹⁸⁶ Kubad bu yardımların karşılığı olarak Akhunlara vergi verecek ve anlaşmazlık konusu olan toprakları onlara bırakacaktı. Dineveri'nin "Sasaniyan", Firdevsi'nin "Çegani", ismini verdiği Çağaniyan bölgesi Akhunlara verilmişti. Bu bölge Akhun-İran sınırında değil, daha da doğuda bulunmaktadır.¹⁸⁷ Ayrıca önemli iki şehir Merv ve Herat'ta Akhunlara verildi, ödenecek vergi ise Sâsâni maliyesinde ciddi sıkıntılara sebep oldu.¹⁸⁸ Kubad tekrar tahtı ele geçirince Bizans üzerine saldırı gerçekleştirmeye karar verdi. İsyân eden Tamürâyâ Araplarına haber gönderip ona boyun eğmelerini Bizans üzerine yapacağı saldırıda yardımcı olurlarsa ve girdikleri toprakları yağma yapmayacaklarına dair söz verilerse, daha

¹⁸² Mar- Yeşua, (1958), *Vakaayi'nâme (404-507 Yıllarına Ait Urfa, Amid ve Güneydoğu Anadolu Vakaları Bizans-Sasanlı Savaşları)*, (Çev.) Muallâ Yılmaz, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı Şehir Matbaası, İstanbul s.11-13.

¹⁸³ Egemen Çağrı Mızrak, (2017), *Bozkır Kavimleri (M.Ö. VII Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyıl Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar)*, Ötügen Neşriyat, s.162.

¹⁸⁴ Hindistan'da uygulanan Kast Sistemi'nde Kast dışı tutulan bir sınıf olarak geçen Paryalar, kelime anlamı olarak "dokunulması yasak olanlar" şeklinde yorumlanmaktadır. (Bkz.Esra Büyükbahçeci, (2016), Hint'te Kast Sisteminin ilk izleri ve Hint Edebiyatındaki Yeri, *DTCF Dergisi*, (56. 2.) s.240.

¹⁸⁵ Ahmet Altungök, (2007), *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, s.100.

¹⁸⁶ Egemen Çağrı Mızrak, a.g.e,163.

¹⁸⁷ Dursun Ali Akbulut, a.g.m, 1327.

¹⁸⁸ Müslüme Melis Çeliktaş, (2019), Akhunlar, *Ortak Türk Tarihi C.I*, (Ed.) Bilgehan Atsız Gökdağ, Saadetin Y. Gömeç, Osman Karatay, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara, s.416.

önce vaat edilen tüm haklarını geri vereceğini söyledi. Kubad'ın arkasında güçlü bir Akhun desteği olduğu için Tamürâyâ Arapları korktular ve itaat ettiler. Kadişâyâ Arapları da aynı şekilde Akhunlardan korktukları için çok geçmeden Kubad'a itaat ettiler. Armenyalılar onlar gibi itaat edip boyun eğmemiştir. İran ordusunu toplayan Kubad onlar üzerine sefere çıktı. Kubad önderliğindeki İran ordusu Armenyalılardan sayıca üstün olmasına rağmen onları itaat altına alamamıştır. Bunun üzerine Kubad Bizans üzerine yapacağı seferde ona yardım ederlerse ateşe tapmak konusunda zorlamayacağını vaad etti. Armenyalılar buna razı olmasalar da Akhun kuvvetlerinden ve ateşgedelere zarar verdikleri için ikinci bir Kubad saldırısından korktukları için kabul etmişlerdir.¹⁸⁹

3.1.2. Kubad Dönemi Doğu İran Sınırında Yaşanan Mücadeleler

Bizans ve Akhun mücadelelerinin yanında Kubad, Gürgen bölgesinden gelen Çul Türkleri ve Alanların gerçekleştirdiği Hunnik akınlara karşı önlemler almıştır. Babası Peroz zamanında bu kavimlere karşı korunmak amaçlı büyük taşlardan sedler yaptırmıştır. Kubad'da babası gibi Hunnik akınları önlemek amacıyla Çul Türklerinin olduğu taraf ve Gürgen'da yontulmuş taşlardan şehir, kale, büyük tepeler ve birçok bina inşa ettirmiştir. Bu akınlardan Kafkas coğrafyasından gelen ve İran toprakları üzerinde etkin bir tehdit oluşturan Türk Devleti Hazarlar dikkat çekmektedir. Hazarlar Sâsâni topraklarına şiddetli akınlar gerçekleştirmiş Dinaver şehrine kadar kuşatma yapmışlardır. Kubad bu saldırıları başarılı şekilde geri püskürtmüştür. Hunnik akınlara karşı aldığı önlemler gibi Hazarların saldırılarını engellemek için büyük sed ve şehirler inşa ettirmiştir.¹⁹⁰ Kubad'ın gerçekleştirdiği akınlar ve Araplar üzerindeki politikaları Bizans İmparatorluğu'nu harekete geçirmiştir. Bizans Ermeni toprakları üzerine büyük bir ordu yollamıştır. Bu ordu içinde Sabir Türklerinin de varlığı bilinmektedir. Sâsânilerin Bizans ile yaptığı mücadeleyi fırsata çeviren Akhunlar tüm dikkatini doğu sınırına çevirdi. 491 senesinde doğu sınırında bulunan Kao-ch'e Türkleri¹⁹¹ üzerinde gerçekleştirdikleri akınlar 510 senesine doğru neticelendi. Kao-ch'e hükümdarını öldürerek varisini tutsak ettiler. Akhunlar doğudaki Karaşahr ve Turfan bölgesini ele geçirdiler. Diğer yandan Hazar Kapısı'ndan akınlar yapan Türk boylarına karşılık, Bizans ile yedi sene boyunca geçerli kılınacak bir anlaşma yaptılar. Böylelikle Akhunlar ile Sâsâniler arasındaki mücadele yeniden başladı. 513 senesine kadar aralıklı bir şekilde devam etmiştir.¹⁹² Kafkasya'da

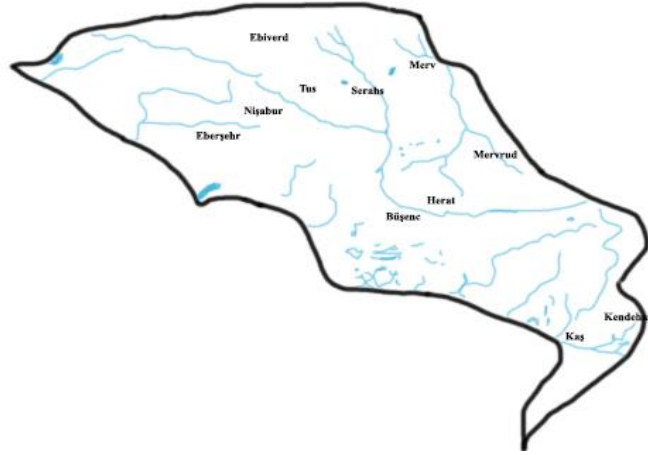
¹⁸⁹ Mar- Yeşua, a.g.e, 13-14.

¹⁹⁰ Cihad Cihan, a.g.m, 113-117.

¹⁹¹ Kao-ch'e isim anlamı olarak "Yüksek Arabalılar" anlamına gelmektedir. Turfan Vadisi'nin kuzeyinde Tanrı Dağlarının ötesinde kökeni Ch'e-Shih Devleti'ne dayanan Kao-chang Devleti' dir. (bkz: Erkin Ekrem, (2007), Kao-Ch'ang Devleti, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (C.VII), s.8-17.

¹⁹² Dursun Ali Akbulut, a.g.m. 1328.

gerçekleşen saldırılar da Bizans imparatoru Anastasius'un arkadaşı olarak geçen Ambazuk isimli yaşlı bir Hun vardır. Ambazuk Kafkasya'da bulunan kaleleri ve Hazar Kapılarını Bizans'a bırakması karşılığında haraç ödenmesini istemektedir. Ancak Bizans dört tarafı düşmanlarla çevrili olan bu bölgeye para ödemeyi reddetti. Hunların yaptığı küstahça davranış Kubad'ı çok sinirlendirmiştir. Ambazuk çok geçmeden öldükten sonra oğulları geride kalanlara sahip oldular. Kubad Ambazuk'un soyundan gelenlerle savaşmış ve ellerindeki tüm mirasa sahip olmuştur. Kubad'ın saltanat mücadeleleri sırasında Akhun desteğini almasına karşılık ödemek zorunda kaldığı yüklü miktardaki haraç Sâsâni Devleti'ni Akhunlara bağlı bir devlet haline getirmiştir. Ancak Kubad'ın Hunlar üzerine yaptığı bu saldırılar bu durumu tam anlamıyla yok etmese de Sâsânileri bağılıktan kurtarmıştır. Doğu sınırındaki Horasan kentinin şekillenmesinde rol oynayan Akhunlar, Kubad'ın gösterdiği bu son direniş karşısında zayıf bir kuvvetle karşılık vermiştir. Bu durum diplomasi dâhil edilmeden sınırdaki dengelerin değiştiğini göstermektedir. Kubad ve Akhunlar arasında süregelen savaşlar 516 senesinde belli bir sonuca varmıştır. Sâsâniler Doğu İran sınırlarında Akhunlara karşı Turfan ve Karaşahr bölgelerini kaybetmiştir.¹⁹³ Kubad'ın Hunlar üzerindeki başarılarının arka planında Akhunlar'ın Batı Wei¹⁹⁴ hanedanı ile mücadeleleri de bulunmaktadır. 503-517 yılları arasında Akhunlar Batı Wei hnedanına 13 elçilik göndermiş, ancak net bir netice sağlanamamıştır. Bu durum Kubad'ın başarılarında etkin olduğunu göstermektedir.¹⁹⁵

Harita 3.1. 488-496 yılları arasında Doğu İran'nın sınırları. (Öz Çizimim)

¹⁹³ Ahmet Altungök, İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi Sâsâni Dönemi (M.S. 226- 652), a.g.e, s.112

¹⁹⁴ Xi Wei olarak geçen Batı Wei Hanedanlığı 535-557 yılları arasında, Gansu eyaleti toprakları üzerinde Kuzey Wei Devleti'nin parçalanması sonrasında kurulmuştur. 557'de yılına gelindiğinde Kuzey Zhou hanedanlığı tarafından ortadan kaldırılmıştır. Hükümdarları sırasıyla Wen-di, Fei-di, Gong-di olarak verilmektedir. (Bkz. Gülnur Kara, (2015), Zhou Tarihi'nin Türkler Bölümü Üzerinde Metin Çalışması, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, (C.4, S.3), s. 548.

¹⁹⁵Michael R. Jackson Bonner, a.g.e, 158-161.

3.2. I. HÜSREV DÖNEMİ İRAN – AKHUN SINIRI

3.2.1. I. Hüsrev İktidara Geldiği Dönemde İran – Akhun Sınırı

Arap ve İslam kaynaklarında “Kisrâ Anuşirvân”, Pehlevi yazıtlarında “Khosrau/Xosro, Süryânice Kesrô veya Kôsrô” olarak adı geçen I. Hüsrev Sâsâni İmparatorluğunun en meşhur hükümdarıdır.¹⁹⁶ I. Hüsrev’den önce “Kisra” tabirinin Sâsâni hükümdarlarına verildiği görülmez. Ancak daha sonra gelen hükümdarların hepsine bu lakap kullanılmıştır.¹⁹⁷ Kubad ölmeden önce ardından tahta gelecek birkaç oğul bıraktı. Ancak o her zaman Hüsrev’i kararlı bir şekilde taht için desteklemiştir. Öldüğünde Sâsâni İmparatorluğunu Hüsrev’e miras bırakmıştır. Bu durumun açıklanması soylulara okunan ve başrahibe adanan “mobud” isimli vasiyetnamesinde belirtilmiştir. Hüsrev tahta geçmeden önce bazı şartlar belirtmiş, söylenenler devlet adamları ve soylular tarafından kabul edilmiştir. Hüsrev’in gerçekleştireceği reformların gerekli olduğu konusunda ortak fikirde olarak ona itaat etmişlerdir.¹⁹⁸ Devlet yönetimi adaletiyle bilinen I. Hüsrev’e geçtikten sonra I. Erdeşir’in çıkardığı kanunları uygulamaya başladı. Siyasetini ve adaletini yönlendirmek adına, ona yararlı olan tüm yazılı eserlerden istifade ederek kendisine yol çizdi. Kendinden önce hükümdarlardan farklı olarak siyaset, askerlik, adalet konusunda kanunlar koydu.¹⁹⁹ I. Hüsrev Sâsâni İmparatorluğu’nun son dönemini başlatan lider oldu. Tahta geldikten sonra topraklardaki isyanları bastırmış, halk tarafından sorun haline gelen vergileri düzenlemiş ve sulama kanallarından elde edilen gelirleri hazineye katmıştır.²⁰⁰ I. Hüsrev ordudaki eksikleri tamamlamış, halk içinde yardıma muhtaç insanları gözetmiştir. I. Hüsrev döneminde Sâsânilerin siyasi açıdan doğu ve batıda elde ettiği başarılar neticesinde Taberi’ye göre ona “Zülkarneyn” lakabının verildiği söylenmektedir.²⁰¹

I. Hüsrev topraklarının yönetimini dört bölgeye ayırdı. İlk bölge Horasan, Seistan ve Kerman topraklarından oluşmaktadır. İkinci bölge olarak Isfahan’a bağlı yerleşim yerleridir. Üçüncüsü Fars ve Ahvaz bölgeleri ve dördüncüsü de Bizans İmparatorluğu’nun sınırlarına kadar uzanan Irak coğrafyasıdır.²⁰² I. Hüsrev iktidara geldiğinde Mazdeizm karşıtı bir politika

¹⁹⁶ Ulaş Töre Sivrioğlu, (2013), İslâm Kaynaklarına Göre Nuşirevân-ı Âdil”, *History Studies International Journal of History*, (V. 5), s.227.

¹⁹⁷ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini, (2018), *Târih-i Güzide*, (Çev.) Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, s.91.

¹⁹⁸ Edward Farr, (1850), *History of Persians*, Robert Carter Brothers, s.296.

¹⁹⁹ İbnu’l Belhî, (2008), *Farsname*, (Ed.) Abdulhalik Bakır, Ortaçağ Tarih ve Medeniyetlerine Dair Çeviriler I, Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım, Ankara, s.81.

²⁰⁰ Gene R. Gartwaite, (2005), *The Persians*, Blackwell Publishing, s.105-106.

²⁰¹ Ebü Ca’fer Muhammed Bin Cerir’üt-Taberi, (2007), *Tarih-i Taberi C.II*, (Çev.) Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, s.504-507.

²⁰² John Malcolm, (1815), *History of Persia From the Most Early Period to Present Time (Containing an Account of the Religion, Government, Usages and Character of the Inhabitants of that Kingdom)*, John Murray, London, s.110.

yürütmüştür. Düzenlemeler adına “Dehgân” ismi verilen kurumlar göze çarpmaktadır. Bunlar yalnızca yönetim için değil, devletin vergi toplama konusunda da bel kemiğini oluşturmaktadır. Ordu içinde Deylemliler gibi farklı etnik kökene sahip insanlara yer vermiştir. Bu durum hükümdara bağlı askerlerin zamanla sadakatini arttırmış ve ordunun güçlenmesini sağlamıştır.²⁰³ I. Hüsrev Bizans İmparatorluğu ile yaptığı dostane ilişkiler ile bilinmektedir. İki devlet arasında süregelen çatışmalara son vermek adına 532 senesinde “Ebedi Barış” anlaşması yapılmıştır. Ancak ilerleyen süreçlerde bu anlaşma önemini yitirecektir. Anlaşma iki devlet arasındaki sorunlara sadece zaman kazandıran faydacı bir yaklaşım olarak görülmüştür.²⁰⁴ I. Hüsrev batı sınırlarındaki tehlikeleri kaldırdıktan ve devlet içindeki tüm düzenlemelerini bitirdikten sonra siyasi faaliyetlerinin yönünü İran’ın doğu sınırına çevirmiştir. Doğu sınırlarını hükümdar Behram Gur döneminden beri Akhunlar şiddetle zorlamaktadır. Ayrıca babası Peroz döneminde alınan yenilgilerden sonra Sâsâniler Akhunlara karşı ağır vergiler ödemek zorunda kalmıştır. I. Hüsrev devleti bu vergi yükünden kurtarmak ve doğu sınırlarına tekrar hâkim olmak için harekete geçmiştir.²⁰⁵ Bu dönemde Akhunlar doğuda İpek yolu için önemli bölge olan Soğdiana’daki Tarım havzası, Buhara ve Kuzey Çin’deki Wei Hanedanlığı’na kadar uzanan alanda etkiliydiler.²⁰⁶

Akhunlar haricinde Sâsânilerin münasebet kuracağı diğer topluluk Türklerdir. 552 yılında Bumin Kağan önderliğinde kurulan Göktürk Devleti Sâsâniler ile İran’ın doğu sınırında komşu olmuştur. Resmi kayıtlara bakıldığında iki devlet arasındaki siyasi bağlantılar 545 senesini göstermektedir. Ancak Göktürklerin bu tarihten önce İstemi Yabgu’nun devletin başına hükümdar olmasından önceki dönemde de Sâsâniler ile irtibat kurduğu söylenmektedir. Bu durumu aydınlatacak net bilgiler günümüze ulaşmamıştır. İstemi Yabgu 555 senesinde yaptığı siyasi faaliyetlerle hâkimiyet alanını Hazar Denizi’ne kadar ulaştırmıştır. İki devlet arasındaki sınır komşuluğu Taşkent ve Sir Derya’dan başlayarak Ceyhun Nehri ve Aral Gölü’nün kuzeyine kadar devam etmiştir.²⁰⁷

I. Hüsrev’in ticari açıdan önem arz eden İpek Yolu üzerindeki Akhun etkisini kırmak ve kontrolü ele geçirmek için mücadelelere başladığı görülmektedir. Sâsâni Devleti’nin İpek Yolu için faaliyetleri I. Hüsrev’den önceki Sâsâni hükümdarlarında da karşımıza çıkmaktadır. İpek

²⁰³ Touraj Daryee, (2009), *Sasanian Persia the Rise and Fall of an Empire*, I.B. Tauris, s.29-30.

²⁰⁴ Muhammet Yücel, (2020), I. Hüsrev’in Hükümdarlığı ve Bir Kurgu Olarak Anusâg-Ruwân Adaleti’nin İcadı, *Cedrus*, (C.VIII), s.602.

²⁰⁵ Ahmet Altungök, *İslam Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi Sâsâni Dönemi (M.S. 226-652)*, a.g.e 119.

²⁰⁶ Christopher I.Beckwith, (2009), *Empires of the Silk Road (A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present)*, Princeton University Press, s.116.

²⁰⁷ Yılmaz Karadeniz, I.Hüsrev Dönemi’nde İpek Yolu Üzerinde Sâsâni- Göktürk Mücadelesi (531-579), *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, (c.IV, s.16), s.209-210.

Yolu devletlere ekonomik anlamda büyük faydalar sağladığı gibi aynı zamanda önemli bir tüccar sınıfı da barındırmaktadır. 5. Yüzyılda yaşanan devlet dirilişinin ardından Zerdüş tüccarlar kültür ve yaşam tarzlarını İpek Yolu üzerinde de etkin kılmaya başlamıştır. Zerdüş tüccarların birçoğu Soğdiana bölgesinden gelmiştir. Kalabalık nüfusları Amu ve Sir Derya²⁰⁸ nehirlerinin çevresinde bulunan Aral Denizi'ne doğru vahalarda yaşamaktaydı. Buhara ve Semerkand gibi kökeni antik döneme dayanan şehirler bu coğrafyada halen popülerliğini korumaya devam etmektedir. Soğdlular bu bölgenin en önemli tüccar sınıfıdır. Soğdluların erken tarihi Yü-echilere benzetilmektedir. Soğdlu tüccarlar Sâsâni Devleti ile yakın ilişkiler içerisindeydi. Sâsânilerin bu bölgelerde etkinliği öncesi birçok Soğdlu tüccar Budizm dinine mensuplardı, Zerdüş tüccarlar ile ilişkiler sonrası Zerdüşlük dinini benimsemişlerdir. Ayrıca Maniheizm'de değişen din yapılarında karşımıza çıkmaktadır. Bu göçebe kavimler Çin ipeklerinin batıya taşınmasında önemli rollere sahiptiler. Bizanslılar İran kontrolü altında olan ve doğuya giden ticaret yollarına kuzeyden erişim sağlayarak müdahale etmeye çalışmaktaydı.²⁰⁹ Doğuya hem karadan hem de denizden iki farklı şekilde ticaret yapılmaktadır. Kara yolu üzerinden gelen kervanlar Çin ülkesinin Arap sınırından başlar, buradan Sogdiana Buhara ve Sâsâni sınırlarına varırdı. Çinli tüccarlar malları önce Sâsânilere teslim eder daha sonra uzakta, Bizans sınırındaki gümrüklere ulaştırırdı.²¹⁰

İran'ın doğu sınırını, Göktürklerin batı sınırını oluşturan ve her iki devletinde çıkarlarına büyük tehlike teşkil eden Akhunlara karşı taraflar müttefik aramaya başlamışlardır.²¹¹ Sâsâniler kuzeybatı tarafında Çin'in güçlenmeye başladığını anladığı zaman 555 tarihinde ittifak için elçi yollamıştır. Aynı şekilde Göktürlere de elçi yollanmış ve I. Hüsrev ile İstemi Yabgu'nun kızının evliliğiyle ittifak sağlanmıştır. Bu birleşim ortak amaçlar içermekteydi. I.Hüsrev şah Peroz'un intikamını alacak, Göktürkler de Soğdiana bölgesinin zengin şehirlerini ele geçirecekti. Akhunlar müttefikleri Juan-Juanlar'ı kaybettikten sonra 555'te endişeye kapılarak Çin'den yardım istediler. Ancak Çin'de hâkimiyette olan Batı-Wei hükümdarı Yü-wen Göktürkler ile ittifak halinde olduğu için onların isteklerini görmezden gelmiştir. Akhunların

²⁰⁸ Yukarıda da öncede zikredilen bu yer, eski çağlardan bu yana birçok tarihi olaya tanıklık etmiş bölge ismidir. Çeşitli kaynaklarda daha çok bölgede bulunan dağ, ırmak isimleri bölgenin adına atfedilmiştir. Bölgenin ismi İskitler zamanında "Silis" şeklinde geçmektedir. Göktürkler zamanında ise Doğu İran topraklarında ki Fergana ile Taşkent arasında kalan Sir Derya bölümüne "Yençi Ügüz" adı verilmiştir. Bölgenin içinden geçen nehir birçok Türk topluluğun kurulduğu yer olmuştur. Sir Derya Nehri Türk topraklarında doğudan batıya doğru uzanan uzun bir koldur. Türk toplulukların yaşam kaynağı olarak geçmektedir. (Bkz. Dâna Moldabayeva, (2005), "Sir derya" Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (35), 3-4.

²⁰⁹ Xinru Liu, (2010), *The Silk Road in World History*, Oxford University Press, s.67-82.

²¹⁰ Cengiz Yıldızdağ, (2005), *VII-X.YY. 'larda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s.27.

²¹¹ Yılmaz Karadeniz, I.Hüsrev Dönemi'nde İpek Yolu Üzerinde Sâsâni- Göktürk Mücadelesi (531-579), a.g.e, s.210.

kendi içinde de tam anlamıyla birlik yoktur. Göktürk-Akhun mücadelesi fiili olarak 560 senesinde başlamıştır. İstemi Yabgu tüm kuvvetlerini toplayarak tam bir savaş için hazırlandı. Göktürk askerleri içerisinde o zamana kadar Akhunların yönetimi altında bulunan Hotenliler de bulunmaktadır. Müttefik olduğu I. Hüsrev'de 562 senesinde Akhunlar üzerine saldırı gerçekleştirmiş, ancak net bir sonuç alamamıştı. Göktürkler ilk olarak Taşkent'i ele geçirdiler ve burada tam bir katliam yapıldı. Bu saldırı sonrası Çırçık Nehri'ne²¹² gelen kuvvetler Maymürg'de öncü kuvvetler ile birleşti. Akhunlar bu sırada Buhara'da yığılmıştı. Türklerin düz alanda savaşlarda çok başarılı olduklarını bildikleri için bunu kabul etmediler ve dağlara çekilerek Nesef'te²¹³ savaşa giriştiler. Buradaki çatışma tüm gün devam etti ve Akhunlar büyük bir hezimete uğratıldı.²¹⁴ Akhunlardan ele geçirilen topraklar iki hâkim devlet arasında paylaştırıldı. Ceyhun Nehri Sâsâni ve Göktürk arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Baktırya, Toharistan, Zabulistan toprakları Sâsânilerin, Şaş, Fergana, Keş Nesef ve Buhara ise Göktürklerin olmuştur. Böylelikle Sâsânilerin Doğu İran sınırları yeniden belirlenmiştir. Bu paylaşım her ne kadar Akhun tehlikesini ortadan kaldırmış ve topraklar üzerinde hâkimiyet sağlamış olsa da daha sonra ortaya çıkacak Türk ve İran sınır problemlerini de beraberinde getirecektir.²¹⁵

Savaştan sağ çıkanlar Akhun Devleti'nin artık son bulduğu düşüncesiyle Çağaniyan Prensi Fagoniş'i tahta getirdiler. Fagoniş'in tahta getirilmesinin amacı Göktürk saldırıları durdurabilecek güçte I. Hüsrev'e olan inançlarıydı. Bu yüzden Fagoniş'i Sâsâni vassalı olmaya zorladılar. I. Hüsrev bu sırada bir yandan Göktürklerden diğer yandan Fagoniş'ten itaat arz eden mektuplar almıştı. Her ikisine de cevap vermeyen I. Hüsrev, devlet adamlarının batı sınırının korunmasız kalacağı konusundaki tüm itiraz ve endişelerine rağmen ordusunu toplayarak Horasan'a gitti.²¹⁶

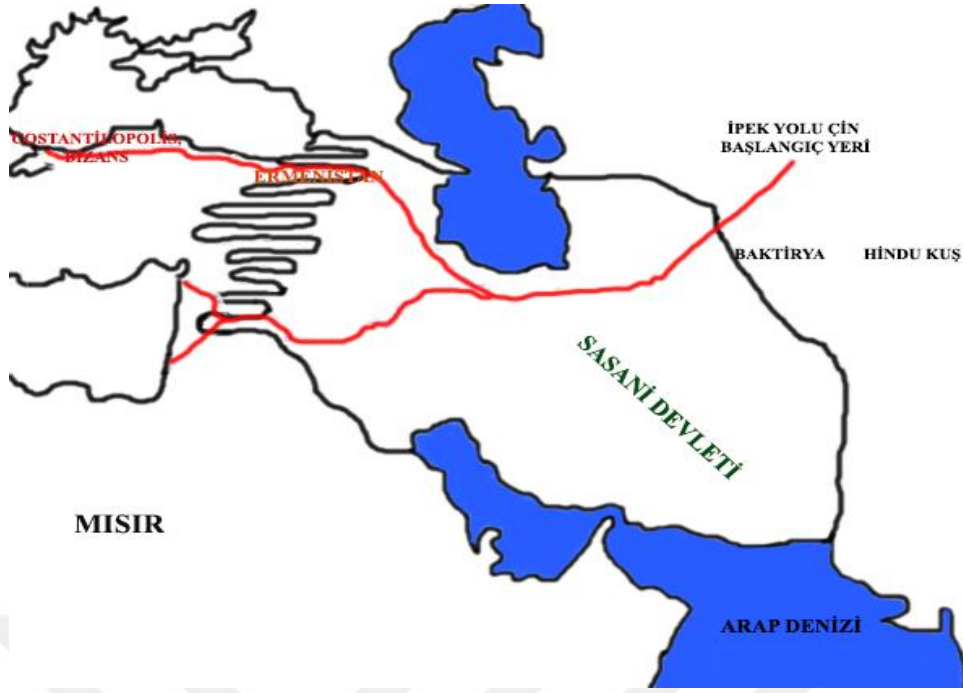
²¹² Türkistan Coğrafyası içerisinde Seyhun Nehri'nin kollarından biri olan nehire verilen isimdir. (Bkz. Ali Ahmet Beyoğlu, (2009), Türkistan Hakkında Coğrafî, Siyasi Tarihi ve İstatiski Malumat, *Sosyal Bilimler Dergisi*, (S. 22), s. 11.

²¹³ Bugünkü Özbekistan sınırları içerisinde Buhara ile Belh'i birbirine bağlayan yol güzergâhı üzerinde yer alan ve Ceyhun Nehri ile Semerkand arasında kalan bir şehirdir. Doğu İran sınırlarında Nesef önemli bir konuma sahiptir. Ceyhun Nehri'nin doğu tarafında bulunmaktadır. Kuzeyi Türkistan toprakları, güneyinde Horasan bölgesi, kuzeybatı kısmı Harzem, güneybatı kısmı Toharistan ve doğusu ise Taşkent ile sınırlıdır. (Bkz. Ahmet Özdemir, (2018), Nesefli Meşhur Fakihlerin Fıkıh Mirasına Katkıları, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (S.70),s.34.

²¹⁴ Lev Nikolayeviç Gumilêv, (2019), *Eski Türkler*, (Çev.) D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, s.57-58.

²¹⁵ Ahmet Altungök, (2015), *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi Sâsâni Dönemi (M.S 226-652)*, a.g.e, 120.

²¹⁶ Lev Nikolayeviç Gumilêv, a.g.e, s.59.

Harita 3.2. İpek Yolu'nun başlangıç noktası ve güzergâhları (Öz Çizimim)

Harita 1 : Harita 3.3. 500 yılı Akhun - Sâsâni Devleti Doğu sınırları. (Öz Çizimim)

3.2.2 Göktürklerin Kuruluşu Sırasında Doğu İnan Sınırları

535 senesinde Batı Wei İmparatorluğu'nun Tu-kü-e olarak geçen kavmin başındaki Bumin Kağan'a bir elçi göndermesiyle Türkler ve Çinliler arasında münasebet kuruldu. Bu dönemde Türkler, Juan-Juanlar'a bağılı ve demircilikle uğraşan bir topluluk olarak geçmektedir. Bumin Kağan, Çin imparatorunun gönderdiği elçiye karşılık olarak bizzat kendisi tarafından çeşitli hediyeler yollamıştır. Çin yıllıklarında 535-536 senelerindeki yazıtlarda Bumin Kağan'ın adının geçmesi bu durumu bize göstermektedir. Bu sırada Juan-Juanlar içerisinde çeşitli olaylar görülür. Türkler dışında Juan-Juanlara tabi olan "Töliş (Tölös)"²¹⁷ topluluğu 551 yılında isyan hareketlerine başladılar. Juan- Juan hakanı bu isyanı bastırmak için Bumin Kağan'ı görevlendirmiştir. Bumin Kağan Altaylardan başlayarak harekete geçmiş, elli obadan oluşan Tölişleri hâkimiyet altına almıştır. Bu olay neticesinde Bumin Kağan gücüne güvenerek Juan-Juan hükümdarı Anahuan'dan kızıyla evlenmek istediğini iletmiştir. Ancak Anahuan; "*Siz bizim kölelerimiz, demircilerimizsiniz, böyle bir talepte bulunmağa nasıl cesaret edersiniz?*" sözleriyle Bumin'in teklifini reddetti. Bumin Kağan bunun üzerine Çin İmparatoru ile işbirliği yapmaya karar verdi. Çin siyaseti içerisinde oldukça makul görülen bu teklif kabul edilerek, Bumin Kağan'a Çin sülalesinden bir prenses verildi. Çin İmparatorunun teklifi kabul etmesi, Juan-Juanlar'dan ayrı Türklerin tek başlarına kuvvetli bir topluluk olduğunu göstermektedir. 552'de Bumin Anahuan'a karşı isyan ederek Juan- Juanlar'ı büyük bir bozguna uğrattı. Hükümdar Anahuan yaşananlara dayanamadı ve intihar etti. Böylelikle Türkler üzerindeki Juan-Juan hâkimiyeti son buldu.²¹⁸ 552 senesinde bağımsızlığı elde eden Bumin Kağan, kardeşi İstemi'yi başlangıçtan itibaren devletin genişleyen toprakları için batı tarafına umumi vali olarak "Yabgu" unvanıyla atamıştır. Kendisi de doğu tarafının yönetiminde bulunarak "İl Kağan" unvanını almıştır. Bumin Kağan ile kardeşi İstemi Yabgu Göktürklerin kabile kralı olan Uluğ Yabgu'nun oğullarıdır.²¹⁹ Devletin ana merkezi Orhun Irmağı civarında bulunan Ötüken ilan edilmiştir. Batı tarafı merkezi olarak da Ak Tağ (Pai-shan) geçmektedir.²²⁰ Göktürklerin kuruluşuna dair Orhun Kitabeleri'nin Kül Tegin Yazıtı'nın doğu tarafında şu sözlere yer verilmektedir;

²¹⁷ Çin kaynaklarında "Tiele" ya da "Tele", Tabgaçlar da "Chile", Orhun Yazıtlarında ise "Töles", "Tölis" veya "Tölös" olarak geçen bu kavim, M.S 6-7 Yüzyıllarda Avrasya Bozkırları ile Kırgızların dışında kalan bölgede dağınık halde yaşayan topluluklardır. (Bkz: Hayrettin İhsan Erkoç, (2020), Tiele ve Töliş II, (E.d) Zeynep İskefiyeli, Muhammed Bilal Çelik, *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde* C.I,s.30.

²¹⁸ Akdes Nimet Kurat, "Göktürk Kağanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), C.II, 82-83.

²¹⁹ T. Yılmaz Öztuna, (1963), *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi C.1*, Hayat Yayınları, s.43.

²²⁰ Ahmet Taşağıl, (2015), *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım, s.137.

(1 D 1) “yukarda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıkta; ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış, İnsan oğulları üzerinde ecdadım Bumın bakan, İstemi hakan (tahta) oturmuş; oturarak Türk milletinin ülkesini, türesini idare edivermiş, tanzim edivermiş.”

(1 D 2) “ Dört taraf hep düşman imiş, Asker sevk edip dört taraftaki kavmi hep (itaati altına) almış, hep muti kılmış. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çökrümüş. İleri (şarkta) Kadirkan ormanına kadar, geri (garpte) Demir Kabıya kadar (Türk milletini) kondurmuş. (Bu ülkelerin arasında”

(1 D 3) “sahipsiz ve teşkilâtsiz (olan) Gök Türkleri tanzim edip böylece otururlar imiş. Bilge hakanlar imiş, cesur hakanlar imiş. Buyrukları bilge imiş, cesur imiş. Beyleri yine, kavmi yine uygun imiş. Anın için ülkeyi böylece tutmuş ülkeyi tutup tanzim etmişler.”²²¹

Göktürkler devlet teşekkülü gerçekleştirdikleri sırada devletin batı kanadında kalan ve Sâsânilerin doğu sınırını teşkil eden noktada farklı gruplar dikkat çekmektedir. Bunlar T'ieh-le ismini alan dağınık ve göçebe topluluklardır. Sui-shu²²² kayıtlarından alınan bilgilere göre, toplam kırk üç tane T'ieh-le boy teşkilatı olduğu ve bunların yerleşim yeri olarak beş bölgeye ayrıldığı söylenir. Bu bölgeler; Balkaş Gölü'nün dolayları, Hami²²³ bölgesinin batı tarafı, ile Ak Dağ arasında kalan kısım, Altın Dağın güney batı tarafı ile Semerkand'ın İl Volga arası ve Baykal Gölü'nün güneyini teşkil etmektedir.²²⁴ 4. yüzyılda Çin'in Kuzey tarafında yaşanan kargaşada birçok küçük devlet egemenlik adına mücadele etmekteydi. Yaşanılan bu kargaşa tam anlamıyla bir kaos ortamı yaratmıştır. Bölünen devletçikler belli bir hükümdar yerine göçebelerin başında bulunan şefler tarafından yönetiliyordu. Bu sırada batıdaki Çin etkinliği zayıflamış, göçebe topluluklarının burada yayılmasına olanak sağlamıştır. Göçebeler Tarım Havzası'nda bulunan vaha toplulukları da, Altay Dağlarının kuzey tarafından ve Moğolistan'ın batı uçlarından gelen göçebelerin yoğun saldırılarına maruz kalmıştır. Altaylı göçebeler 4. yüzyılın ortalarından başlayarak mevcut bölgelerde etkinliğini arttırmış, buraya sınırdas olan Sâsâni Devleti'ne büyük sorunlar çıkartmıştır. Bu toplulukların içerisinde 350 senesinde etkin olarak ortaya çıkan Hyonlar (Akhunlar) dikkat çekmektedir.²²⁵ Benzer şekilde 4. Yüzyıl İler

²²¹ Hüseyin Namık Orkun, (1936), *Eski Türk Yazıtları I*, Devlet Basımevi, s.29-31.

²²² Çin'deki Sui Hanedanlığı zamanında oluşturulmuş hanedan kayıtlarıdır. (bkz: Gökçen Kapusuzoğlu,” Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri, (2015), TAD, (c.34, s.52), s.522.

²²³ Doğu Türkistan'ın doğu kısmında kalan Türk tarihinde önemli bir konumu olan bölgedir. Eski çağlarda “Künvu”, Han Hanedanlığı zamanında “Aratörük”, Tang Hanedanlığı döneminde de “Kumul” ismini almıştır. Hami isminin verilmesi Çin dilindeki telaffuz şekliinden kaynaklanmaktadır. (Bkz: Erkin Emet, (1997), Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (S.4), s.1-4.

²²⁴ Sencer Divitçioğlu, (2016), *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, s.65.

²²⁵ Egemen Çağrı Mızrak, a.g.e, s.116.

(İlter) kökenli Hsiehyent'o boyunun önderliğinde T'ieh-li toplulukları "On Boy" adı verilen birlik oluşturmuştur. 5. Yüzyıla gelindiğinde batı kaynakları bu boy teşkilatından "Ogur" şeklinde bahsetmiştir. Çin kaynaklarını T'ieh-li boylarının 5. Yüzyılda Batı Denizi'ne doğru göç ettiklerini söylemektedir. T'ieh-liler Onogurlar (On Ogurlar), Kurigurlar (Hutur Ogur-Otuz Ogurlar), Sarogurlar (Beyaz Ogurlar) şeklinde birçok boy teşkilatına ayrılmışlardır. Bu boylar Hazar Denizi ve Karadeniz sahasına doğru farklı coğrafyalara yayılmış olsalar bile, genel olarak isimlerinden Ogur şeklinde bahsedilmektedir. 6. Yüzyılın başlarında Ogurlular Juan-Juanlar ve Akhunlara karşı çetin mücadeleler göstermiştir. Yapılan savaşlarda yenilgiler alan Ogurluların büyük bir kısmı batıya göç etmiştir. Bir kısmı da Orta Asya topraklarında varlığını devam ettirmiştir. Göktürklerin kuruluşundan önce 546 senesinde Bumin Kağan tarafından itaat altına alınmıştır.²²⁶ Altaylı göçebelerin göç hareketleri, yaşayış tarzları, silah kullanma şekilleri ve buna benzer birçok sebep nedeniyle kökenlerinin Hunlara dayandığı söylenmektedir. Töles (T'ie-lo) olarak geçen boylar için Türk boyları tabiri kullanılmaktadır. Bu boyların aynı Göktürkler gibi Hunların neslinden geldiği belirtilmektedir. Büyük bir imparatorluğa imza atan Hunlar, Orta Asya'da var olan neredeyse tüm kavimleri toplamıştır. Bu yüzden özellikle Çin yıllıklarında bozkır kavimlerinin kökenlerinin Hunlara bağlandığı ifadeleri yer almaktadır.

Töles toplulukları yaşayış tarzı olarak Göktürlere benzer şekiller oluşturmaktaydı. Bunun nedeni yaşanan ya da kurulan coğrafyaların aynı özellikleri taşımasından kaynaklanmaktadır. Bu benzerlik yaşam tarzı olarak sınırlı kalmamış, toplulukların savaşçılık dâhil tüm özelliklere yansımıştır. Töles toplulukları diğer göçebe kavimler gibi genellikle dağınık şekilde ikamet ettiklerinden dolayı, dağ ve vadileri kendilerine yurt edinmişlerdir. Ayrıca bu dağınık yaşam stratejisi onların ağır ve vahşi yaşama karşı dirayetli olmalarını sağlamıştır. Bumin Kağan'ın 551 yılından önce Tölesleri mağlup ederek, Göktürklerin Orta Asya üzerinde tamamen hâkimiyet kurmasına kadar Tölesler doğu ve batı şeklinde bölünerek varlıklarını devam ettirmiştir. Bu durum doğudan batıya giden tüm Töles boylarının Göktürlere tabi olduklarını göstermektedir.²²⁷ Toharistan topraklarında etkili bir kuvvet haline gelen Akhunlar ve Kuşanlardan boşalan topraklarda hüküm sürmekteydi. 375 yılında Türklerin batı tarafında başlattıkları yayılma politikası burada hâkim kuvvet Sâsâniler ile bir dizi mücadeleye sebebiyet vermiştir. Sâsânilerin kuzeydoğu sınırları yoğun bir istila faaliyetine

²²⁶ Sergey G. Klyashorniy, (2014), Erken Hazar Tarihinin Asya cephesi, (Çev.) Egemen Çağrı Mızrak, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (C.I, S.1), s.197-198.

²²⁷ Ahmet Taşağıl, (2014), Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. Ve 7. Yüzyıllar), *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Dergisi*, (S.3), s.315-316.

maruz kalmıştır. 4. Yüzyılda Sâsâni hükümdarı Behram Gur tarafından devletin doğu tarafının iç kısımlarına doğru sürüldüler. Akhunlar, Vervâliz, Karaşahr, Kuça, Aksu, Hoten ve Kargalık bölgelerine doğru yayılım sağladılar. Bu süreç Behram Gur sonrası tahta gelen II. Yazdigerd zamanında da devam etmiş, nihayetinde Horasan'da varlıklarını Sâsâni hükümdarına kabul ettirmişlerdir. Hükümdar Peroz tahta geçtiğinde saldırılar devam etmiş, Merv ve Herat bölgesini ele geçirip Sâsâni topraklarını Rey şehrine kadar yağmalamışlardır.²²⁸

3.2.3 Akhunların Yıkılışından Sonra İnan – Göktürk Sınırı

Göktürk-Sâsâni ittifakı neticesinde yapılan savaşta hezime uğratılan Akhunların toprakları iki devlet arasında bölünmüş ve Ceyhun Nehri sınır olacak şekilde, Göktürkler Fergana'nın bir bölümü, Kaşgar²²⁹, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli şehirlerine sahip olmuştur.²³⁰ İki devlet arası yapılan ittifak da bu paylaşımlar yüzünden bozulmaya başlamıştı. Göktürkler Sâsânilere at tüm kuzey ticaret yollarını ele geçirerek, onları büyük önem arz eden gelir kaynağından mahrum bırakmışlardı. Ayrıca ticaretin merkezi olarak geçen Soğdiana bölgesi de Sâsâni hâkimiyetinden çıkmıştır. Sâsâniler ticaret yollarının yanında bu bölgenin gelir kaynağını da kaybetmişti. Akhunların yıkılışı Göktürkler için bir dönüm noktası kabul edilir. Soğdiana gibi büyük bir şehir elde edilmiş, bunun yanında doğudan batıya uzanan kervan yolu da Türklerin hâkimiyetine girmiştir. Bahsi geçen bu yol; Kaşgar'dan Türkistan'ın güneyine, buradan Horasan bölgesine geçerek Rey ve Hemedan'dan, Bizans – Sâsâni sınırına kadar gelmekteydi. Tarihte İpek Yolu olarak bilinen bu güzergâhın, Çin'den Sâsâni sınırına kadar yürüme mesafesi kervanlar ile yüz elli gün sürdüğü söylenmektedir. Ayrıca Sâsânilerin doğu sınırından batı sınırına kadar olan mesafe de seksen gün olarak geçmektedir. Göktürk hakanı bu yolların İnan toprakları içerisinde kalan kısımlarını kullanabilmesi için I.Hüsrev'e elçiler yollamış, diplomasi ile çözümler aramıştır.²³¹

Göktürklerin gücünün giderek arttığı bu dönemde hâkimiyet altına aldığı Soğdiana halkı Sâsâniler ile ticaret yapabilmek için İstemi Yabguya bir elçilik yollamasını teklif etti. İstemi Yabgu bu teklifi olumlu karşılayarak Soğdlu Maniakh önderliğinde bir elçilik heyetinin

²²⁸ Hasan Bayburtluoğlu, (2019), M.Ö I. Binden M.S VII. Yüzyıla Kadar Toharistan'ın Siyasi Tarihi, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (C.I, S.1), s.6-7.

²²⁹ Milattan önceki devirlerde bulunan Çin Kaynaklarında "Su-lek", daha sonraki devirlerde yazılan diğer Çin kaynaklarında ise "Khü-şa" olarak geçmektedir. Türkçe tabirlendirmesi ise "Kaşgar" olarak geçen şehir, Farsça "Kaşi", "Ger" kelimelerinden türemiştir. Ayrıca Kaşgarlı Mahmut tarafından da "Ordu-Kent" şeklinde kullanılmıştır. Tanrı Dağlarının güney tarafında, Taklamakan Çölü'nün batısında Kunlun dağ silsilesinin kuzeyinde ve Pamir Dağlarının doğu tarafındaki eteklerinde kurulmuş bir şehirdir. Doğu Türkistan topraklarının önemli merkezlerindedir. (Bkz.Kadir Tuğ, (2020), Doğu Türkistan Şehirlerinden Tarihi Kaşgar Şehri, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (10/20), s.403-404.

²³⁰ Engin Eroğlu, (2017), Türk Barışı (Pax Turcica):İskitler, Göktürkler ve Hazarlar, *Turkish Studies*, (C.XII), s.9

²³¹ Yılmaz Karadeniz, a.g.m, 210-211.

Sâsânilere yollanmasını istedi. Heyet I. Hüsrev'in karşısına çıktığında topraklarında özgürce pamuk satmak istediklerini ilettiler. I. Hüsrev bu durumu istemediği için vereceği cevabı sürekli ertelemiştir. Ancak elçilerin baskıcı tutumu karşısında yanlarında getirdikleri ipeği satın almış ve gözlerinin önünde yakmıştır. Böylelikle Türklerin ticari mallarını kullanmak istemediğini açık bir şekilde göstermiştir. Soğdu elçiler geri döndüğünde gerçekleşen olayı İstemi Yabgu'ya ilettiler. Türk hakanı bu kez bizzat kendisi I. Hüsrev'e elçiler yolladı. Onunla dostane ilişkiler içerisinde olmak istiyordu. I. Hüsrev gelen elçiler konusunda devlet adamları ile istişareler gerçekleştirdi. I. Hüsrev Türklerin tabiatları neticesinde onlara güven olmayacağı ve bu durumun Sâsâni menfaatleri ile ters düşeceği konusunda ortak bir karara varıldı. Bunun yanında I. Hüsrev gelen elçilerinde zehirlenerek öldürülmesini emretti. Elçilerin bu durumu hakkında, Türklerin yaşadığı coğrafyanın sert ve soğukluğu nedeniyle İran topraklarının sıcak havasının onlara yaramadığını ve bu yüzden öldükleri söylentisi yayılmaya başladı. İstemi Yabgu'ya elçileri hakkında bilgi vermeye giden İran heyeti de aynı şeyleri ilettiler. Ancak İstemi Yabgu elçilerin I. Hüsrev tarafından öldürüldüğünü anlamıştı. Sâsâni Devleti ve Göktürkler arasındaki düşmanlıkta böylelikle şekillendi.²³²

İstemi Yabgu elçilerinin yaşadığı olayın ardından Bizans ile ittifak kurmak için çalışmalara başladı. Bir yandan da Sâsâniler üzerine saldırı yapma hazırlıklarına başlamıştır. Göktürk ordusu ordusunu toplayarak Şaş nehrini aşarak Sâsâni topraklarına girdi. Ancak I. Hüsrev böyle bir saldırıyı beklediği için hazırlıklı bir şekilde bu orduyu karşılamıştır. Göktürkler ilk etapta başarı elde edememiş ve Soğdiana topraklarına geri çekilmiştir. Böylelikle Sâsâni – Göktürk mücadelelerinin merkezi olan Doğu İran sınırları yeniden bir savaşa sahne olmuştur. Göktürklerin geri çekilmesinin ardından Sâsâniler 571 senesinde Zabulistan, Tahiristan ve Kabulistan²³³ topraklarını ele geçirdiler. Soğdiana coğrafyasında ise Göktürkler mahiyetlerini devam ettiriyordu. Elde edilen topraklar ile Sâsâniler I. Hüsrev döneminde Doğu İran sınırlarında ilk kez bu kadar ileri noktaya gitmiş ve sınırları genişletmiştir. Bu durum daha önceki hükümdarlarda görülmuş bir durum değildir.²³⁴

²³² Ali Ahmet Beyoğlu, (2010), Bizans tarihçisi Menandros'un Türkler (Göktürkler) Hakkında Verdiği Bilgiler, *Tarih Dergisi*, (S.50), s.14-15.

²³³ Hindistan'ın kuzeyinde, Pakistan ve Kuzeydoğu Afganistan bölgesinde bulunan bu bölgenin başlıca vilayetlerindedir. (Bkz.Firuze Cumaniyazova (2014), Tarihi Kuzey Hindistan'da Bulunan Arkeolojik Buluntular ve Onların Köktürkler'le Özdeşleştirilmesi Üzerine, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Dergisi*, (16 (Özel Sayı 11)), s.14.

²³⁴ Ahmet Altungök, a.g.t, 188.

4. VI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DOĞU İRAN SINIRI

4.1. I. Hüsrev Dönemi İran – Göktürk Sınırı

4.1.1 I. Hüsrev Dönemi Sâsâni – Göktürk Savaşları ve Türk-İran Sınırı

6. yüzyılın önemli iki devleti arasında gerçekleştirilen anlaşmadan sonra, Ceyhun Nehri üzerinde İran'ın doğu sınırı yeniden düzenlendi. Sâsâni Devleti'nin artan gücü ve genişleyen toprakları, askeri başarıları eski düşmanı Bizans'ta endişeler yaratmaya başladı. Bu durum Bizans İmparatorluğu'nu İran topraklarını kuşatma altına alacak şekilde sırasıyla diplomatik faaliyetlere hazırlamıştır. Göktürlere ve Orta Asya topraklarında kuzeydoğu kanadını oluşturmak için diğer devletlere çeşitli büyükelçiler gönderilmiştir. Güneybatı kanadını oluşturmak için de Habeşliler ve Araplar ile yakın ilişkiler içinde olduğu yazmaktadır.²³⁵ I. Hüsrev Göktürklerin hâkimiyeti altına giren Soğdlu tüccarların ipek ticareti yapmalarını engelleyecek faaliyetlerde bulunması, Göktürklerin Sâsânilerin eski düşmanı Bizans ile ilişkiler kurmasına neden olmuştur. İstemi Yabgu 568 yılında Konstantiniye'ye Sâsânilere karşı ittifak için elçi göndermiştir. Sâsâniler ile geçmişten beri mücadele içinde olan Bizans, ticari çıkarları ve Türklerin askeri kuvvetinden yararlanmak adına bu ittifak talebini kabul etmiştir.²³⁶ Aynı sene içerisinde aradaki dostluğun daha da kuvvetlenmesi adına Bizans İmparatoru II. Iustinos'ta İstemi Yabgu'ya elçi göndermek istedi. Uzun bir yolculuk sonrası heyet Doğu İran sınırındaki Soğdiana topraklarına geldi. Türkler Bizans elçilerini karşılayarak onları hükümdar ile görüşmeleri için bir dizi ritüelden geçirmişlerdir. Tüm işlemler tamamlandıktan sonra Bizans heyeti İstemi Yabgu ile görüşmek için hükümdarın oturduğu yer olan Ak-Dağ'a doğru yola çıkmıştır. Bizanslılar İstemi Yabgu'yu selamlayarak ona çeşitli hediyeler sundular. İstemi Yabgu bu heyet için büyük bir yemek düzenlenmesini emretti. İlerleyen günlerde farklı çadırlarda yapılan birçok görüşmenin ardından, İstemi Yabgu Sâsâniler üzerine yapacağı sefer için Bizans elçisi Zemerkos ve emrinde 20 kişinin kendisine katılmasını istedi. Zemerkos bu teklifi kabul etti ve Sâsâni topraklarına sefere çıkıldı. Talas'ta bir kamp düzenlendi. Sâsânilerden bir elçi İstemi Yabgu ile görüşmeye gelmişti, Göktürk hakamı elçiyi kabul etti. İstemi Yabgu ve Sâsâni elçisi arasında geçen hiddetli ve sert konuşmalar sonrasında sefer yapılması için karar alındı. Saldırı öncesinde İstemi Yabgu Zemerkos ve adamlarını yanına çağırarak, onların geri dönmelerini istedi. Maniakh bu olaylar sırasında öldüğü için elçilerin yanına Tagma (Tarkan) unvanı verilen yeni görevli atandı. Bunun yanında Maniakh'ın oğlu da Bizans'a gidecek olan bu elçi kafilesine dâhil edildi. Bizans elçileri dönüş yoluna geçtiğinde,

²³⁵ Roman Ghirshman, (1954), *Iran From the Earliest Times to the Islamic Conquest*, The Chaucer Press, s.305.

²³⁶ Rasonyi Lazslo, (1993), *Tarihte Türklük*, Ankara Üniversitesi Basımevi, s.97.

daha önce İstemi Yabgu tarafından önceden gönderilen elçilerin bir kısmı ile yolda karşılaştılar. Kholiata bölgesi geçildikten sonra Bizans topraklarına doğru yola çıktılar. Zemerkos Bizans İmparatoruna haber vermesi için bir mektup yazarak bunu George adlı kişiyle gönderdi. George yanına 12 kişilik Türk topluluğu ile suyu çok az olan bir bölgeden daha kısa sürede Bizans'a ulaşmak için yola çıktı. Diğer yandan da Zemerkos Ikh²³⁷ ve Daikh²³⁸ nehirlerini geçtikten sonra, Kopphen Nehri²³⁹ çevresinde onları abluka altına almayı bekleyen 4000 kişilik İran ordusunun beklediği haberini aldı. Toprakları İstemi Yabgu adına yöneten Ogurlar Zemerkos'un rahatça ilerleyebilmesi için ona yardım ettiler. Zemerkos Ogurlar'dan aldığı haberin doğruluğunu teyit amaçlı civar bölgelere istihbaratçılar yolladı. Ancak İran ordusunun beklediğine dair haberlerin asılsız olduğu iletildi. Zemerkos korkmuş olsa da ilerleme kaydetti ve Alanların yaşadığı coğrafyaya ulaştı. Burada Alan lideriyle görüşme talebinde bulundu. Zemerkos'un ülkeye girmesine izin veren Alanlar, Türklerin silahlarla yaklaşmasına izin vermediler. 3 gün süren çeşitli tartışmalar sonucunda Zemerkos'un da yardımıyla bu olay yatıştırıldı. Alan hükümdarı Zemerkosu Miusimiaların bulunduğu topraklardan geçmemesi konusunda uyarılarda bulundu.²⁴⁰ Suania bölgesi yakınlarında İran ordusunun beklediği haberini ilettiler. Suania bölgesi Transkafkasya'nın batısında bulunan dağlık bir alandır. Kafkasların kuzeyinden Sâsâni sınırlarına kadar uzanan yollara yakın olması kuzeyden gelen Türklerin burayı kullanarak istila faaliyetlerini gerçekleştirmesine olanak sağlamıştır. Suania bölgesi Hem Bizans hemde Sâsâniler için sürekli sorun olan bir bölge statüsündedir. Ancak bu bölgenin akıbeti iki taraf arasında her zaman çözülemeyen bir sorun olarak kalmıştır. Zemerkos'un dönüş yolunda Suania'yı kullanması Sâsâni tehlikesinden kaçması açısından ona zaman kazandırmıştır.²⁴¹ Zemerkos Sâsânileri kandırmak ve kendine zaman kazandırmak adına İpek yüklenmiş hamalı önden yollamıştır.

²³⁷ Ikh- Tulberiin-Gol olarak geçen "Tolbor" Nehri Kuzey Moğolistan topraklarında vadi üzerinde bulunmaktadır. (Bkz. Zwyns, N., et al., (2014), The Open-air site of Tolbor 16 (Northern Mongolia): Preliminary results and perspectives, *Quaternary International*, (C.CCCXLVII), s.2.

²³⁸ Ural Dağları'nın bittiği coğrafyanın güneyinden doğan, 2428 km uzunluğunda olan bir nehirdir. İdil Nehri'nin doğusunda bulunmaktadır. Hazar'ın kuzeyindeki en büyük ikinci nehir olarak geçmektedir. Ural Dağlarından dolayı Ruslar tarafından "Ural", Kazak Türkleri tarafından da "Yayık" ismi verilmiştir. (Bkz. Ayberk Sinan Özel, (2017), *Hazar Devletinden Altın-Orda Devletinin Sonuna Kadar İdil-Yayık Bölgesindeki Türk şehirciliği* (VIII. Yy'dan XIII. Yy'a Kadar), (Bitirme Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, s.8

²³⁹ Kabulistan'ın başkentine ve Çin'li Kipin-in kökeninin geldiği yere verilen isimdir. Kopphen ismi aynı zamanda Kabulistan topraklarında akan Kabul Nehri'ne de verilmektedir. (Bkz. 97. W.W. Tarn, (1938), *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge University Press, s. 97.

²⁴⁰ Ali Ahmetbeyoğlu, a.g.m, 15-20.

²⁴¹ Ali Genç, (2021), Geç Antikçağ'da Kafkasya'da Küresel Rekabet: V.-VI Yüzyıl Bizans-Sasani Savaşları ve Bölgeye Etkileri, (Ed) Mustafa Aça, Mehmet Ali Yolcu, *Geçmişten Geleceğe Avrasya*, Paradigma Akademi, Çanakkale, s.14.

Kendisinin de bu hamalı takip edeceği algısı yaratarak, Miusimiaların topraklarını solda bırakmış, Dareine yolundan Apsii'a'ya oradan Rogatariuma ve Karadeniz üzerinden gemi ile Phasis Nehrine buradan Trabzon'a en son bir posta atı kullanarak Bizans İmparatorluğuna ulaştı.²⁴²

Iustinos'un Türklerle bu derece yakın ilişki kurması, iki devletin kuvveti ile Sâsânilerin tamamen ortadan kaldırılacağına olan inancıdır. Göktürk-Bizans arasındaki hediyeleşme ve sık yollanan elçilerle Bizans İmparatorluğu aradaki dostluğu daima sıkı tutmaya çalışmaktadır.²⁴³ Bizans ve Sâsâni Devleti arasında 560 senesinde 50 yıl geçerli olacak bir anlaşma tahsis edilmişti. Fakat yaşanan bu mücadeleler ve Göktürk devletiyle yapılan ittifakın verdiği kuvvetle, II. Iustinos I. Hüsrev'e anlaşma dâhilinde bulunan vergiyi vermeyi reddetti. Uzun mücadeleler sonucunda imzalanan bu antlaşma böylelikle bozuldu. Bu durum iki taraf arasında gerçekleşecek sert bir savaşı da başlatmış oldu. İlk hareket iki devlet açısından stratejik olarak çok önemli bölge olan Ermeni topraklarında başladı.²⁴⁴ Bizzat ordusunun başında savaşa katılan I. Hüsrev 573 yılına gelindiğinde, Mezopotamya'yı yağmaladı. Malatya ve Antakya'yı ele geçirdi. Aynı zamanda Antakya'da yağma faaliyetlerinde bulunarak şehri yakıp yıktı. Sınır kalesi olarak önemli olan Dara Kalesi'de I. Hüsrev'in eline geçtiğinde, Bizans imparatoru bu durum karşısında çılgına döndü ve anlaşma yapmak istedi. Aynı zamanda Bizans içerisinde taht değişikliği yaşanmış, II. Iustinos yerine Tiberius tahta geçmiştir. Dara Kalesi karşılığı Armeniya toprakları ve İberia Sâsânilere verilmesi karşılığında anlaşma yapılmasına karar verildi. Ancak bu anlaşma net sonuca varamamıştır. I. Hüsrev 579 senesine gelindiğinde 48 yıl süren hükümdarlığının sonucunda ölmüştür.²⁴⁵

Türklerle yaşanan mücadeleler sonucunda İran-Turan olarak adlandırılan tabir karşımıza çıkmaktadır. Bu tabirin çıkış noktasına baktığımızda Türk ve İrani kavimlerin geçmişinin çok eski dönemlere dayandığını görmekteyiz. İranlılar önceden beri ülkenin doğu tarafında bulunan kavimler için Turan tabirini kullanmışlardır. Bu kavimlerin yaşadıkları yerler Ceyhun Nehri'nin diğer tarafı olarak verilmektedir. Ahameniş Dönemi İranlıların Turan dedikleri bölgenin merkezi Orta Tıyanşan olan geniş bir alanı kapsamaktadır. Horasan, Soğdiana, Fergana ve Kaşgar'da dâhil edilerek, Hazar'ın kuzey tarafı, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyi ile Doğu Avrupa coğrafyasına kadar yayılan bölgede Saka Türkleri

²⁴² Ali Ahmetbeyoğlu, a.g.m, 20.

²⁴³ Çiğdem Şahin, (2018), Göktürk Devlet Diplomasisi (552-630), *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (V.40), s.146.

²⁴⁴ George Ostrogorsky, (2017), *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev.) Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, s. 73.

²⁴⁵ İman Siroos Rezaei, (2016), V.-VII. Yüzyıllarda Bizans- Sâsâni İlişkileri, *İraniyat Dergisi*, (S.1), s.23.

tarafından kurulan Büyük Saka İmparatorluğu karşımıza çıkmaktadır. İskender'in doğu seferi sonrası yıkılan Saka İmparatorluğu yerine bölgede mahalli Grek krallıkları kurulmuştur. 2. Yüzyıla gelindiğinde Baktırya topraklarında Türkler tekrar varlığını göstermektedir. Saka kökenli bu Türkler Grek krallıklarına son vermiş, eski topraklarına tekrar hâkim olarak Kuşan Devleti'ni kurmuştur. Türklerin hâkimiyet sahası içinde olan Turan topraklarına Türkler "Türk-eli" adını vermektedir. Arap ve İran kaynaklarında bu bölge için "Türk-Ostan" adının kullanıldığı görülmektedir. Bu tabir daha sonraları "Türkistan" olarak kullanılacaktır. Bu adlandırma özellikle Göktürklerin bu coğrafya üzerinde hâkimiyet kurmasından sonra karşımıza çıkmaktadır. Erken ortaçağda Ceyhun'un öte tarafı için Turan tabiri daha ön plandadır.²⁴⁶ İran kaynaklarında Turan bölgesi, Seyhun ve Ceyhun Nehirleri sınır olacak şekilde Türk topraklarının Çin'e kadar ulaştığı kısım olarak verilmektedir.

Firdevsi'nin "Şehname" adlı eserinde Seyhun Nehri'nin kuzey ve doğu tarafında bulunanlar ile Harezmi bölgesinde ikamet edenlere "Afrasyabi" adı verilmiştir. Firdevsi Turanlıları İranlı olarak göstermektedir. 6. yüzyıldan sonra yazılı kaynaklara bakıldığında Turan adı verilen kavmin Türkler olduğu anlaşılmaktadır. Türklerin 6. yüzyılın ikinci yarısından sonra Soğdiana ve Harezmi bölgelerinde hâkim kuvvet olduğu görülür. İslam coğrafya yazarlarının eserlerinde de Türklerin yaşadığı bölgeler Turani (Turan) olarak geçmektedir. Said Endülüsi isimli yazar Harezmi, Buhara, Semerkant, Fergana ve Çaç topraklarını İran topraklarından saymış, burada yaşayan toplulukların da Farsça konuştuğunu belirtmiştir. Çin'deki Han Sülalesi yıllıklarına bakıldığında Fergana'dan Parth'a kadar olan kısımda İran dilinin hâkim olduğu, Türklerin ise bu bölgeye daha sonra geldiği yazmaktadır. Bunun yanında Türklerin Türk ve İranlı Aryaniler ile birlikte yaşadıklarını da eklemektedir. İranlı araştırmacılar Türk tabirinin Sâsâni hükümdarlarından Kubad ve oğlu I. Hüsrev zamanında kullanıldığını söylemektedir.²⁴⁷ Turan kelimesinin çıkış noktası için İran topraklarına işaret edilir. Sâsâni Dönemi'nde Belüciistan'ın kuzeydoğu kısımlarında deve çobanlığı yapan halkıyla ünlenmiş bir bölge olarak geçtiği yazmaktadır. Bu bölgenin daha sonra Ceyhun Nehri'nin ötesine doğru kayması, deve çobanlığı yapan halka karşılık burada at ve koyun yetiştiren insanların da var olmasıdır. Bunları birbirine bağlayan şey ise İran yönetimine karşı oluşturdukları kin duygusudur. Turan toprakları bir türlü alt edilemeyen, sürekli olarak Sâsâni topraklarını rahatsız eden ve Ceyhun Nehri'nin ötesinde bulunan toplulukların

²⁴⁶ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, (2011), Klasik ve Çağdaş Kaynaklar ışığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (c.XXVI, S.2), s.368-370.

²⁴⁷ Yılmaz Karadeniz, (2011), İran Kaynaklarına Göre Türkistan ve İran Coğrafyasında İran-Turan Sınır, *Akademik Bakış Dergisi*, (S.26),s.3-6.

bulunduğu yer olarak geçer. Efsaneye göre Feridun bu toprakları oğlu Tûr'a vermiştir. Kelimenin köken olarak buradan geldiği söylenir. Bunun yanında Turan şeytanının yani Tûrâ'nın ülkesi olarak geçmektedir.²⁴⁸

4.1.2 I. Hüsrev Dönemi Sâsâni – Çul Türkleri Sınırı

Hazar denizi ve çevresinde bulunan Gürgan ve Kafkasya bölgelerinden İran topraklarına yapılan Türk saldırıları çok eski dönemlere dayanmaktadır. Firdevsi'nin Şehname adlı eserinde İran-Turan mücadelelerinin merkezi olarak Doğu İran sınırındaki Horasan ve Gürgan bölgelerinin adı zikredilmektedir. Kaynaklara bakıldığında buraya yapılan ilk Türk akınlarının İskitler ile başladığı görülmektedir. Tarihsel süreçte İskitler sonrası bölge, farklı isimlerde olan ancak köken olarak Türklere dayanan çeşitli devlet ve toplulukların saldırı merkezi olarak geçmektedir. Hun, Akhun, Göktürk, Sul Türkleri, Oğuz ve Türkmen boyları tarafından istila faaliyetlerine maruz kalmıştır. İran topraklarına ilk akınları gerçekleştiren İskitler Hazar Denizi'nin doğu ve batı tarafından harekete geçmiştir.²⁴⁹ M.Ö 7.yüzyılda büyük bir devlet olarak adından söz ettiren İskitler, Asur sınırlarına dayanacak kadar güçlü bir yapıya sahip olmuştur. Bu durum İskitlerin Hazar Denizi'nin batısı, Tuna Nehri'nin doğu tarafı, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Kimmerlilerin yerleşim yerleri dışında Ön Asya coğrafyasında kısa bir sürede etkin olduklarını göstermektedir. Kimmerler²⁵⁰ üzerinde istilacı faaliyetleri sonucunda onları göçe zorlayan İskitler, onların Kafkas geçitlerini aşarak Urartu topraklarına kadar gelmesine ve istila etmesine neden olmuştur. Kimmerlerin peşinden kovalayarak ilerleyen İskitler Kafkaslar'ı doğu tarafından geçerek Hazar Denizi kıyısını takip etmiş, Derbent- Demirkapı geçitlerini kullanarak Azerbaycan ve İran sahasına ulaşmış oradan da Ön Asya'ya doğru geniş bir yayılım gerçekleştirmiştir. Urartular Asurlular ve Kimmerler ile mücadele etmiş, fakat İskitlerin saldırılarına karşı koyamamıştır. Urartu Devleti'ne son verildikten sonra, İskitler Asurlular ile Medlere karşı ittifak yapmıştır. Asurlular onların yardımı sayesinde Medlerin Ninive kuşatması karşısında başarılı olmuştur. Medler, İskit gücüne karşı kuvvetlerini toplayarak onları Urartuların yaşadığı topraklara geri çekilmelerini sağlamıştır. İskitlerin bir kısmı Hazar Denizi ve Aral Gölü arasındaki bozkır topraklarını işgal edecek Dahai topluluklarına katılmıştır. Asur Devleti ile yapılan anlaşmadan 1 asır sonra Asurlular ortadan kaldırılmıştır. İran kaynaklarında Saka olarak geçen İskit toplulukları ile Pers

²⁴⁸ Osman Karatay, (2003), *İran ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, Karam Yayınları, s.,25.

²⁴⁹ Cihad Cihan, *Türk Akınlarına Karşı Sasanilerin İnşa Ettiği Gürgan Seddi (Sedd-i İskender)*, a.g.e, 111.

²⁵⁰ Proto-Türkler şeklinde adlandırılan, Ural-Altay kökenlerine dayanan Bozkır göçebelerinin batı tarafında kalan topluluklarını oluşturur. M.Ö. devirlerde 8. Yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyinde Avrasya Bozkır topraklarında ve Kafkasya bölgesinde hüküm sürmüşlerdir. (Bkz. Zekiye Tunç, (2012), *Kafkasya'dan Ön Asya'ya Kimmer, İskit Göçleri*, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, (C.VIII, S.1), 148.

Kralı Kirus zamanında Babil ve Asur toplulukları ve Hazar Denizi'nin güneybatı sahilinde bulunan Herkanlılarla birleşerek Asurlulara karşı asker göndermeleri iki devletin birleştiği göstermektedir. Ancak İskitlerin asıl zümrelerinin Kirus'a tabi olacak bir anlaşmaları yoktu. Kirus Saka gibi kuvvetli bir devletin Ön Asya topraklarında olmasını istememektedir. Babil Devleti'ni topraklarına kattıktan sonra, ömrünün son zamanlarını İran topraklarının kuzeydoğu tarafında kalan bozkır kavimleri ve Sakalarla yaptığı mücadelelerle geçirmiştir. Kirus'un oğlu Kambiz'den sonra tahta gelen I. Darius döneminde İskitlerle yapılan mücadeleler devam etmiştir. Bir yandan doğuya, diğer yandan batıya yaptığı seferler sonucunda Sakalarla ilk savaşta başarılı olmuştur. İki taraf arasında uzun süren mücadeleler sonucunda Darius istediği başarıyı elde edememiştir.²⁵¹ Pers İmparatorluğu döneminde Mada toprakları büyük ve küçük olarak iki gruba ayrılmaktadır. Küçük Mada olarak geçen topraklarda M.Ö 4. yüzyılın sonlarına doğru Avesta'da "Aterepâta/ Atrpata", Sasani kaynaklarında "Aturpatakan/Atropatakan" olarak geçen Atropatena Devleti ortaya çıkmıştır. Atropatena Devleti'nin nüfusun büyük bir bölümü İskit kavimlerinden meydana gelmektedir. Bu iskit boylarının dağılımı; Arşaklar, Şiraklar, Skartlar, Gargarlar, Aranlar şeklindedir. İlerleyen dönemlerde ise Sul/Çul, Suvar, Sabir Peçenek, Sadak, Hun ve Hazarlar oluşacaktır. Saka Devleti Güney Kafkasya'ya yapılan Hun göçleri sonucunda yıkılmıştır. Dağılan boylar bağımsız şekilde hareket etmeye başlamıştır. Bu sırada İskender'in Hun göçlerine karşı yaptığı saldırılar sonucunda Kafkasya'nın kuzeyine çekilmişlerdir. İskender'in ölümünün ardından Güney Kafkasya'da bir iktidar boşluğu meydana gelmiştir.

Etnik kökenleri farklı 26 boyun bir araya gelmesiyle oluşan Albanya Devleti bu boşluktan yararlanarak kurulmuştur. Albanya'nın Çola, Lipina, Kambisena, Acari, Deşt-i Bazkan, Kabala, Balasagan, Uti, Girdiman, Arsak, Sisakan şeklinde eyaletleri mevcuttur. Bu eyaletler içerisinde en büyük olanı Çola Eyaleti'dir. Albanya'nın kuzeybatısı ile Derbend bölgesini kapsayan bir alana sahiptir. Derbend bölgesi Çola Kapısı, Hun Kapısı, Çola Sınır Kapıları, Alban ve Hun Memleketleri Sınır Kapısı olarak geçmektedir. Eyaletin esas nüfusu Türklerden oluşmaktadır. Çola eyaletinde Alban ve Massagetlerin yanında İskit-Turanlı gruplar Hazar, Hun, Türk toplulukları, Tavasparlar, Slibler, Legler Heçmataklar gibi küçük Kafkas grupları da ikamet etmektedir. Çola eyaleti Albanya'nın merkez eyaleti olarak geçmektedir.²⁵² Ermeni tarihçileri tarafından "Honk" adı verilen Hunların Daryal ve Derbend geçitlerinin kuzey

²⁵¹ İlhami Durmuş, (2008), *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s.33-39.

²⁵² İsmail Mehmetov, (2019), *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (Ed.) Ekber N. Necef, Şamil Necef, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s.122-130.

tarafında yaşadıkları konusunda ortak fikirleri bulunmaktadır. Ayrıca kaynaklarda bu coğrafyada yaşayan Hunlar için “Çol/Çor”, “Çor”ların hükümdarı” veya “Çor Kapısı” tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Hunların 451 yılında Kafkas geçitlerine yaptığı akınlar Sâsâniler tarafından engellenmiştir. Hunlar Kafkas geçitlerine geldiklerinde direnişle karşılaşıyorlardı. Sâsâniler buradan gelecek saldırılara karşı geçitlerde önlem alıyor, hatta kervanların dahi geçişine izin vermiyorlardı. Bu saldırılara karşı Kafkasya ve kuzey doğu İran’dan akınlar yapan Alan ve Hun tehditleri için II. Şapur döneminden itibaren bazı surlar ve duvarlar inşa ettirdiler.²⁵³ Eski Çağ’dan bu yana adı geçen Çol bölgesi ve buradaki Türkler hakkında kaynaklarda çeşitli isimlendirmeler mevcuttur. Prokopius’un eserinde “Tzour”, Ermeni kaynaklarında “Çol”, “Çola”, “Çog”, “Çor”, Arap kaynaklarında “Şül”, Türkçe olarak karşılığı da “Çöl” ya da “Çor” olarak geçmektedir. Bu şehrin Derbend surlarının yerinde ya da Derbent ile Barmak Dağları arasında olduğu söylenmektedir. İlk olarak saman katılmış balçıklar ile yapıldığı söylenen, Derbend’teki surların tarihsel geçmişi milattan önceki dönemlere dayandığı belirtilir. Hunların bu bölgede faaliyet göstermesinden sonra Derbend’e “Hun Kapısı” adı verilmiştir.²⁵⁴ Derbend Hazar Denizi’nin batı kıyısındaki Dağıstan, Kafkas dağlarının sarkıntıları ile deniz sahili arasında bulunan dar bölgede bulunmaktadır. Sâsani krallarının buradaki çalışmaları Derbend duvarını akınlara karşı kuvvetli bir sur duvarına dönüştürmüştür. Bu çalışmalar sayesinde geçit kuzeyde 3650 metre, güneyde ise 3500 metre uzunluğunda bir duvara dönüşmüştür. Güneybatı tarafındaki duvar geçilmez derecede ormanlarla kaplı ve aşılamaz dağlar arasına 40 metre girecek şekilde güneydeki dağ duvarı ile birleştirilmiştir. 4 metre kalınlığında ve 18-20 metre uzunluğunda ki bu duvar daha önce var olan ve yeni eklenen kaleler ile sağlam bir yapıya dönüştürüldüğü yazmaktadır.²⁵⁵ Sâsâni hükümdarlarından Kubad ve I. Hüsrev zamanında geçitlerdeki çalışmalar daha ön plana çıkmaktadır. Sur üzerinde önce Kubad tarafından tuğla duvarlar daha sonra oğlu Hüsrev tarafından taş duvarlar kullanılmıştır. Yapılan çalışmalar haricinde yerel vasal prenslikler, Hazarlılardan oluşan çok sayıda halk bu geçitlerin etrafına yerleştirilmiştir. Böylelikle gelebilecek saldırılara karşı ciddi önlem alınmıştır.²⁵⁶ 468 yılında Kidaritler Orta Asya’ya göç etmişlerdi, diğer yandan da Akhunlar büyük bir devlet haline gelmiş ve Sâsâni sınırlarında tehlike haline gelmişti. Bu oluşumlar Sâsânilerin Gurgan’da varlık gösteren Şul Türkleri ile

²⁵³ Mehmet Tezcan, (2007), V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (S.32), s.93-195.

²⁵⁴ Emel Esin, (1979), İslam ile karşılaşan ilk Türkler Şül (Çöl? Çor?) boylarından Selçuklulara kadar, Hazar Denizi kıyılarındaki Oğuzlara Dair, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, (C.VII, S.3-4), s.33.

²⁵⁵ İmre Baskı, a.g.m, 76.

²⁵⁶ Viladimir Minorsky, (1958), *A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, W. Heffer & Sons, s.13-14.

mücadelelerinde karışıklık göstermektedir. Bazı yazarlar buradaki Şul Türklerini Kidarit ya da Akhunlar ile karıştırmaktadır. Şul Türklerinin 4. ve 5. yüzyıllarda yaşadıkları yerler; Batıda Hazar Denizi, kuzeyde Büyük Balhân Dağları,²⁵⁷ doğu tarafında Kara-Kum Çölü ile Küren ve Köpet Dağları, güneyde ise Etrek Irmağı civarındır. Sâsâni Devleti 1. yüzyılda Gürgan'ın kuzeyinde mücadele ettiği Şul Türkleri için önlemler almıştır. Bu durum “Bâb-u Şül” (Şul Kapısı) adı verilen müdafaa seddinin yapılmasıyla açıklanmaktadır. Sâsâni hükümdarı Behrâm Gur zamanında Merv ile Rey bölgesi arasındaki saha ve Gürgan'da hem Akhunlar hem de Şul Türkleriyle mücadele edildiği yazmaktadır. II. Yazdigerd zamanında Şul Türkleri yapılan mücadele de onları mağlup etmiş, Gürgan'ın kuzeyinde gelecek akınlara karşı “Şâhristan-i Yazdigerd” kalesini inşa ettirmiştir. Sonra tahta gelen hükümdar Peroz zamanında ise, Gürgan ve Bâb-u Şül arasında “Rüşân-Firûz” kalesi yapılmıştır. Göktürk Devleti ve Sâsâni ittifakı neticesinde yıkılan Akhunlardan sonra iki devlet arası İpek Yolu meselesi yüzünden bozulmuştu. Bu olaydan sonra Göktürkler Sâsâni sınırlarından bulunan Şul Türklerini de cesaretlendirerek Sâsânilere karşı saldırıya geçmeye hazırlanıyordu. I. Hüsrev bu saldırılara karşı harekete geçerek Şul Türklerinin çoğunu öldürmüştür. Geriye kalanları da babası Peroz tarafından inşa ettirilen şehre yerleştirmiştir. Şul Türkleri daha sonra Gürgan'ın kuzeyinde ve Hazar'ın doğusunda yaşamaya devam ettiler. I. Hüsrev Şul Türklerinin yaşadığı yerlerde savunma amaçlı yeni kaleler inşa ettirmiştir. Göktürkler bu olaylardan sonra saldırı yapmaktan vazgeçmiştir.²⁵⁸ İslam coğrafya yazarlarından Himyeri'nin Ravzu'l Mi'târ isimli eserinde, Acemlerin Türklerin saldırılarını engellemek için bir ucu denizden başlayarak Horasan dağlarına kadar giden 4 kilometre uzunluğunda tuğla bir surdan bahsetmektedir. Her fersahta bir kale olduğunu, Türklerin Harezmi tarafından saldırıldığını ancak başarılı olamadığını yazmaktadır. Buradaki Türklerin hükümdarına ise “Sül” adını vermektedir. Belazuri'nin Fütûhu'l Büldân isimli eserinde de, Gürgan şehri etrafının tuğladan yapılmış duvarlar ile çevrildiğini ve halkının Türklerden korunma amaçlı burayı inşa ettirdiği belirtilmektedir. Savunma duvarlarının iki tarafından birisinin denize ulaştığını da eklemektedir. Türklerin emirlerine “Sül” adını verdiğini söyler.²⁵⁹

²⁵⁷ Farsça “Balahane” ve “balk-“ kökünden gelen “Parlamak” anlamına gelen Balhan, Balkan ismi de verilen dağlardır. Balkan ismi bölgeye göç eden Türk kavimleri tarafından söylenmiştir. Hazar Denizinin kıyı kesiminde Ceyhun Nehri'nin eski yatağının denize ulaştığı bölgenin kuzey tarafından bulunan sıradağlardır. (Bkz. Abdülkadir İnan, (1987), *Türk Dili Dergisi*, (C.LIV S.429), s.125.

²⁵⁸ Emel Esin, a.g.m, 41-44.

²⁵⁹ Ahmed b. Yahya el-Belâzuri, (2013), *Fütûhu'l- Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (Çev.) Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, s.384.

4.2. IV. Hürmüz Dönemi İran – Göktürk Sınırı

4.2.1. IV. Hürmüz Dönemi Sâsâni – Göktürk Savaşları ve Türk – İran Sınırı

Tarih boyunca devletlerin birbirleriyle akrabalık, ittifak ve bağlantı kurma tercih yollarından biri evliliktir. Türkler çeşitli devletler ile siyasi bağlarını bu şekilde gerçekleştirmiştir. Bu durum evlilik yolunu seçen devletlerin birbirlerine denk gelecek kuvvetler olduğunu göstermektedir. İranlılar için evlilik düşüncesi farklı bir yapıda ilerlemektedir. İranlılar devlete denk gördükleri saraylardan kız alır, fakat yabancı bir devlete kız vermezlerdi. Bu kuralın dışına çıkılması ilk kez Sâsâni Devleti içinde karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak hükümdar Peroz zamanında Akhunlar ile evlilik yolu ile bağlantı kurulmaya çalışılmış, fakat yaşanan anlaşmazlıklar neticesinde durum Peroz'un aleyhine sonuçlanmıştır. Evliliğin siyasi olarak ittifak kazandırması daha sonra karşımıza I. Hüsrev zamanında gelmektedir. Göktürkler ve Sâsâni Devleti arasında Akhunlara karşı ittifak kurulmuş, sonucunda Akhunlar yıkılmıştır. Batı Göktürk Kağanı İstemi Yabgu kızı Fakım'ı I. Hüsrev'e gelin vermiş, Fakım İran sarayına gelmiştir. Fakım'ın Göktürk hanedanından olduğu konusunda çeşitli görüşler vardır. Farklı yazarlar onun Hazar hakanının kızı olduğunu da iddia etmektedir. I. Hüsrev'in Hazar ve Çul Türklerine karşı Gürgan'da inşa ettirdiği surlar bu görüşün oluşmasına ortam hazırlamaktadır. Gürgan'daki surlar Hazar Denizi'nin güneydoğu tarafında olmasından dolayı bu farklılıklar oluşmaktadır. Göktürk hanedanından gelen gelin Fakım'ın ismi İslam kaynaklarında farklı şekillerde görülmektedir. Bu isimler "Fakım", "Kakım", "Kakum", "Fakum" şeklinde geçmektedir.²⁶⁰

Kazvini'nin Tarih-i Cihân Ara isimli eserinde hakanın kızı olarak Kâkim ismi geçer, bu evlilikten de Hürmüz isimli bir oğlan olduğu yazmaktadır. Hakanın kızı olduğu için oğlan Hürmüz'e "Türkzad" lakabının verildiği söylenir. Hürmüz'den kana susamış, zalim olarak bahsedilir.²⁶¹ Hürmüz'ün fiziki görünüm olarak annesinden dolayı Türklere daha çok benzediği söylenir. "Türkzâde" lakabının verilmesi bundan kaynaklanmaktadır.²⁶² Taberi, Hürmüz'ün oldukça terbiyeli zayıflara düşkünlere yardım etmeyi seven, muhtaçlara bağış ve ihsan vermeyi seven biri olarak yazmaktadır. Ancak devletin ileri gelen devlet adamlarına karşı baskıcı olduğunu da eklemektedir. Bu yüzden devlet adamlarının ona düşman kesilerek karşı durduğunu söylemektedir. Tahta geldiğinde halkın alt tabakasında bulunanlara yapılan

²⁶⁰ Ahmet Altungök, (2019), Sâsâniler Dönemi İran Sarayında Bir Göktürk Gelini: Fakım, *Tarih Okulu Dergisi*, (C.12, S. XLIII), s.1261-1266.

²⁶¹ William Ouseley, (1799), *Epitome of Ancient History of Persia Extracted and Translated From the Jehan Ara, A Persian Manuscript*, Copper and Wilson, s.57.

²⁶² Ahmet Taşağıl, (2003), *Göktürkler Cilt 1*, TTK Basımevi, Ankara, s.88.

haksızlıklar için ciddi yaptırımlar uyguladığı verilmektedir. Halkın elinde bulunan arazilere ve hayvanlara kimsenin zarar vermeyeceği, böyle bir durum oluştuğunda ceza hükmü uygulanacağını ilan ettirmiştir.²⁶³ İbnu'l Belhi'nin Farsname eserinde I. Hüsrev'in Göktürk hanedanından gelme eşi "Kakim" olarak geçmektedir. IV. Hüzmüz olarak geçen hükümdar, bu eserde de adaletli ilmi takip eden babasının yolundan ilerleyerek halka iyi davranan biri şeklinde geçmektedir. Ancak devlet adamları konusunda yanlış tercihler yaptığı da söylenir. İktidara geldiği zaman 13.000 kişiyi öldürttüğü ve etrafındakilere korku saldı yazmaktadır. Bu durum düşmanlarının ona karşı başkaldırmasına ve kışkırtıcı faaliyet göstermesine sebep olmuştur.²⁶⁴ Mesudi iktidarlık süresinin 12 yıl sürdüğünü söylediği Hüzmüz için toplumun ileri gelen insanlarından uzak bir şekilde avam tabakasına daha yakın olduğunu söylemektedir. Möbedlerin koyduğu hükümleri ortadan kaldırdığını, örf ve adetleri uygulanmasının engellediğini, aynı zamanda kanunları değiştirerek, vergileri yasakladığını da eklemektedir.²⁶⁵

IV. Hüzmüz tahta geldiği sırada Bizans İmparatoru Tiberius'a İranlı biri giderek kendisinin I. Hüsrev'in büyük oğlu olarak tanıtmıştır. Kardeşi Hüzmüz'ün askerlerin desteğini alarak tahta çıktığını, babasının da ona acıyarak öldürülmemesi için para ile başından savdığını söylemiştir. Ermenistan'daki Roma ordularına müracaat etmiş, Tiberius'un ona bir ordu vermesi karşılığında Sâsâni saltanatını Bizans'a devredeceğini iletmiştir. Tiberius'a bu haber ulaştığında çok sevinerek bu İranlı adamı çeşitli hediyelerle donatmıştır. Büyük bir alay eşliğinde Halkidon'a gelmesini emretmiştir. Ancak İran hükümdarının kılıç taşıyıcısı tarafından tüm sâhtekarlık ortaya döküldüğünde yalancı varis korkarak Hristiyan dinine mensup olmuştur.²⁶⁶ IV. Hüzmüz Bizans İmparatorluğu ile babası I. Hüsrev zamanında yapılan anlaşmaların yenilenmesi için mektuplar alıyordu. Ancak Hüzmüz bunları reddetmiş, imparator Justinian zamanında kabul edilen yıllık meğlabların ödenmesi konusunda ısrar etmiştir. Bu durum iki devlet arasında Hüzmüz'e kadar yapılan tüm anlaşmaların geçersiz sayılmasına sebep olmuştur.²⁶⁷ Bizans ile geçmişten gelen çatışmalar IV. Hüzmüz'ün tutumları karşısında yeniden alevlenmiştir. İmparator Tiberius iki imparatorluk arasında ki ilişkileri düzenlemeye çalışsa da başarısız oldu. Hüzmüz Bizanslıların Ermenistan'da ele geçirdiği kaleler karşılığında dahi Dara şehrini vermemek için direnmektedir. İki taraf arasında uzun süren ve ağır sonuçlar doğuran

²⁶³ Taberi, (1991), *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi C.3*, (Çev.) Zâkir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s.1168-1169.

²⁶⁴ Abdulhalik Bakır, a.g.e, 85-88.

²⁶⁵ Mesûdî, "*Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*", a.g.e, 163.

²⁶⁶ Gregory Ebû'l Farac, (1945), *Ebû'l Farac Tarihi C1*, (Sür. İng. Çev.) Ernest A. Wallis Budge, (Türk. Çev.) Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.163-164.

²⁶⁷ Geoffrey Greatrex, Samuel N.C. Lieu, (2002), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, Routledge, s.162.

savaşlar gerçekleşmiştir. General Maurice zamanında Bizans IV. Hürmüz'e karşı çeşitli zaferler elde etmiştir. 579 yılının sonunda Sâsâni Devleti'nin kuzeybatı eyaletleri perişan edilmişti. Uzun süren bu savaş süreci her iki imparatorluk içinde sonuçsuz kalan ve yıpratıcı etkiler yaratan sonuçlar doğurmuştur. IV. Hürmüz'ün Bizans'la yaptığı mücadeleler diğer devletlerin bu durumdan yararlanmasına yol açmıştır. Beklenen büyük tehlike doğu sınırlarında bulunan Göktürkler tarafından ortaya çıkmıştır.²⁶⁸

IV. Hürmüz'ün faaliyetleri sonucunda düşman devletler İran topraklarını ele geçirmek için harekete geçtiler. Türkistan topraklarında Save Şah birçok askerle Doğu İran sınırlarını tehdit ederek, Horasan taraflarına doğru geldi. Diğer yandan Dest-i Hazar hükümdarı, Rum Kayseri ve Arap kavmi İran topraklarına saldırmak için ordu topladılar. Hürmüz toplanan kuvvetler karşısında Mubed-i Mubedan'dan Hazar, Rum ve Arap hükümdarlarına hediyeler yollamasını istedi. Böylelikle onları memnun etti ve saldırmalarını engelledi.²⁶⁹ IV. Hürmüz'ün devlet içindeki yanlış politikaları ve başarısızlıkları Göktürk hakanı Tardu'nun küçük oğlu Yang-Su'yu harekete geçirdi. Yang-Su 589 yılında devlet içindeki anlaşmazlıklardan yararlanmak için Sâsânilerin doğu sınırında işgalci hareketlere başlamıştır. Doğu sınırının korunmasını sağlayan 70 bin kişilik Sâsâni ordusu bertaraf edilmiştir. Bunun üzerine Sâsâni kuvvetleri geri çekilmeye başladılar. Göktürkler Horasan, Taligan, Belh, Herat ve Badgis önlerine kadar gelmiştir. Sâsâni kuvvetleri bu savaşta okların ucuna nefit isimli bir madde sürmüş, bunları ateşe vererek Göktürk kuvvetlerine karşı koymaya çalışmıştır. Yang-Su Toharistan, Kunduz, Belh dolaylarını ele geçirdiğinde babası Tardu tegin unvanı altında buraların yönetimini ona bırakmıştır. Göktürk kuvvetleri yapılan ilk savaşta galip olduktan sonra ilerleyişine devam etmiştir.²⁷⁰

Doğu İran sınırında Göktürkler tarafından oluşturulan işgalci kuvvetlerin sayısı 300.000 olarak geçmektedir. Son derece etkili kuvvetle toplanan ordu Herat, Belh ve Badgis topraklarına ilerlemekteydi. IV. Hürmüz Bizanslıları ve diğer işgalci kuvvetleri yatıştırdıktan sonra bu ordu karşısında çelişkili fikirlerin öne sürüldüğü bir savaş konseyi toplama kararı almıştır. Anûsha-jân isimli bir Marzaban'ın önderliğinde oluşturulan konseyde savaş konularında uzman olan babası Mihrbuatan'ın Türklerin siyaseti konusunda uzman fikirlerine başvuruldu. Mihrbuatan IV. Hürmüz'ün akıl danışmasına karşılık kehanetlerin de etkisiyle, memleketin sınırlarına

²⁶⁸ R. N. Frye, (2000), *The Political History of Iran Under the Sasanians*, (Ed.) Ehsan Yarshater, *The Cambridge History of Iran The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods V.3*, Cambridge University Press, England, s.162-163.

²⁶⁹ Kâzvini, a.g.e, 94.

²⁷⁰ Ahmet Altungök, *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, a.g.t, s.115-116.

hüküm edecek, büyük bir orduyu kumanda edebilecek güçte olan birisinin komutan olarak seçilmesi gerektiğini beyan etmiştir. IV. Hürmüz bu fikir karşılığında saraylılara, soylulara, kaptanlarına bu nitelikleri taşıyan birisini tanıyıp tanımadıklarını soruşturdu. Abarkân'ın oğlu Yazdân Farrûkh Hürmüz'e Ermenistan hudutlarında ki Bâhram Çubin'in sayılan tüm niteliklerini taşıdığını belirtti. IV. Hürmüz bunun üzerine Bâhram'ın çağırılmasını emretti. Hükümdar Bâhram'a baş komuta vererek, emrine 12.000 adam tahsis etmiştir. Böylelikle Bâhram muhafız komutan olmuştur.²⁷¹ Bâhram'ın yanına verilen askerlerden, Yalan-Sineh, Izad- Goshasp, ve Hamdan-Goshasp ön plana çıkmaktadır. Bâhram ikinci komutanlığı Yalan Sineh'e, ordunun arkasının yönetimini Hamdan-Goshasp, yanlardan gelecek saldırıların yönetimini de Izad-Goshasp önderliğine vermiştir.²⁷² IV. Hürmüz kehanetler ve ortak görüşler neticesinde yetenekli olarak kabul edilen Bâhram'ın hangi alametleri sunacağını görmek için 1500 kişinin onunla gitmesi için emir verdi. Bâhram'ın saraydan çıkar çıkmaz gösterdiği asi davranışları hakkındaki fikirlerin değişmesine neden olmuştur. Falcılar Bâhram'ın güç ve itibar kazanması sonucu isyan edeceğini söylemektedir. IV. Hürmüz falcılarla görüşükten sonra endişeye düşerek, Mabadhan-mûbad'a danışmış ondan da olumsuz yorumlar almıştır. Hürmüz Bâhram'a geri dönmesini emretmiştir. Ancak Bâhram hükümdara bir özür mektubu göndererek yoluna devam etmiştir. Bâhram Göktürklerin yayılcı siyaseti karşısında Doğu İran sınırlarını Türk akınlarından korumak için ordusuyla beraber Herat'a oradan Gilan'a dönerek, Göktürk hakanının kamp kurduğu Belh'e doğru ilerlemiştir.²⁷³ IV. Hürmüz Göktürk hakanı Save'nin serveti ve ordusunun büyüklüğü hakkında da endişelenerek Khodad Borzin'i görevlendirmiştir. Ordunun sayısı ve komutanının kim olduğuna dair bilgi alması hakkında Borzin Göktürkler üzerine gönderilmiştir. Hürmüz'ün verdiği talimatlarla hareket eden Borzin Save Şah'ın kamp kurduğu Herat bölgesine ulaşmıştır. Save Şah ve Borzin arasında geçen konuşma Göktürk kağanını tatmin etmemiş ayrıca Sâsâni birliklerinin yaklaştığı haberini almıştır. Göktürk kuvvetlerinden bir topluluk kağanın isteği üzerine yaklaşan Sâsâni birliğinin üzerine gönderilmiştir. Bâhram Göktürklerden gelen kuvvetlere karşı, Hürmüz'ün onu Save'ye karşı görevlendirdiğini ve ordusuyla Bağdat'tan bu yana geldiğini söylemiştir.²⁷⁴

Göktürk-Sâsâni mücadelesinde Türk hakanın Bâhram Çubin'e 4 adet mektup yazdığı söylenmektedir. Bu mektupta hakan ordusunun İran kuvvetlerine doğru yaklaştığını, ordusunun

²⁷¹ Joonas Maristo, (2020), *Bahrâm Ābîn in Early Arabic and Persian Historiography – Why so many stories?*, (Doctoral Programme in History and Cultural Heritage), University of Helsinki, Faculty of Arts, Helsinki, s.105.

²⁷² Abolqasem Ferdowsi, (2007), *Shahnameh The Persian Book of Kings*, (İng Çev.) Dick Davis, Penguin Books, New York, s.877.

²⁷³ Abdülvehhâb b. Ahmed Nüveyri, (1900), *Nihayeti'l-Ereb fi Ahbaru'l-Fars ve'l-Arab*, (Haz.) Edward G. Browne, *The Journal of the Royal Asiatic Society Great Britain and Ireland*, s.233-236.

²⁷⁴ Abolqasem Ferdowsi, a.g.e, 881-882.

onları geçebilmesi için yıkık köprü ve yolların onarılmasını istemektedir. Ayrıca yol ve köprü olmayan yerlere ise yenilerinin yapılmasını belirtmektedir. Aynı şekilde Bizans kuvvetlerine karşı da benzer istekleri vardır.²⁷⁵ Bâhram ordusuyla birlikte Belh topraklarına doğru ilerlemiş, Save Şah'ta ordusuyla Herat'a yönelmiştir. Savaşın gerçekleştiği Herat şehri dağlarla çevrili bir bölgedir. Ayrıca şehrin yakınında Herirüd Nehri bulunmaktadır. Göktürk kuvvetleri nehrin batı tarafına doğru ilerlediği sırada Bâhram ordusuyla arka taraftan saldırı yapmıştır. Göktürk ordusu Herirüd Nehri ile Bâhram'ın ordusu arasında kalmış ve beklemediği bu saldırı karşısında büyük bir mağlubiyet almıştır.²⁷⁶ Yapılan bu büyük savaşta Bâhram Belh şehrinin hâkimi olmuştur. 589 yılında yapılan savaşın gerçekleştiği Herat şehri Sâsânilerin Doğu sınırlarını koruması açısından elde edilen önemli bir yerdir. İki taraf arasındaki mücadelede Sâsâniler Ceyhun Nehri'nin ötesine geçmişlerdir.²⁷⁷ Savaş sırasında Save Şah ordusunda bulunan büyücülere seslenerek Sâsâni kuvvetlerini korkutmak için büyülere başlamalarını emretmiştir. Büyücüler yüksek ateşler ve kara bulutlar yaratacak büyüler yapmıştır. Bâhram ordusuna bunlardan korkmamalarını Türklerin sadece zavallı olduklarını söylemektedir. Bâhram Save'ye karşı kuvvetle direnerek, askerlerine cesaret dolu sözler söylemiştir. Save Şah savaşta fillerden oluşan ordunun getirilmesi emrini vermiştir. Ancak Bâhram ve ordusu filleri ok yağmuruna tutarak kaçmalarını sağlamıştır. Save Şah ordusunun mağlubiyetinin ardından kaçmaya yeltenmiş, Bâhram onun peşine düşmüştür. Göktürk hakanı oturduğu altın tahtın yanına geldiğinde Bâhram tarafından atılan bir okla öldürülmüştür. Bâhram'ın elde ettiği büyük galibiyet Doğu İran sınırındaki Göktürk tehlikesini engellemiştir.²⁷⁸

IV. Hürmüz Bâhrâm'ın bu başarıları karşısında onu onurlu bir şekilde ağırlamıştır. Hükümdar daha sonra Bâhrâm'ı Türkistan topraklarına geri göndermiştir. Doğu İran'da bulunan Sermerkand ve Çaç bölgesindeki bulgular IV. Hürmüz'ün saltanatının ilk 6 senesinde buralarda hâkim olduğunu göstermektedir. Toharistan bölgesinin eski başkenti Belh için Çinli yazar Xuanzag, iyi kuşanmış bir şehir olmasına rağmen bu dönem için Gandhara ve Soğdiana kadar ön planda olmadığını belirtmektedir. Bölgede bulunan sikkelerin IV. Hürmüz ve Bâhrâm'a ait olduğu söylenir. Özellikle Khulm, Çaç ve Semerkant'ta bulunan sikkeler ön plana çıkmaktadır. Bu durum Sâsâni gücünün Sir Derya ötesindeki hâkimiyet sınırlarını göstermektedir.²⁷⁹

²⁷⁵ Khodadad Rezakhani, *Reorienting the Sasanians East Iran in Late Antiquity*, a.g.e, 177-178.

²⁷⁶ Ahmet Altungök, a.g.t s.116.

²⁷⁷ Kaveh Farrok, (2005), *Sassanian Elite Cavalry*, Osprey Publishing, s.53.

²⁷⁸ Abolqasem Ferdowsi, a.g.e, 888-890.

²⁷⁹ Khodadad Rezakhani, a.g.e, 176.

4.2.2 Behrâm Çûbîn İsyanı Sonrası Türk – İran Sınırı

Türk hakanın Bâhram tarafından mağlup edilmesinin ardından, Batı Göktürk yabgusu olan Fermude adı verilen Buyruk Tegin babasının intikamını almak için Türklerden destek kuvvet toplayarak ve yenilgiden geriye kalan askerleri de ordusuna katarak yola koyuldu. Bâhram bu haberi aldığı anda Horasan bölgesine elçiler gönderdi.²⁸⁰ Ceyhun Nehri'nin akış yönünün yukarı kısmında bulunan Tirmiz şehrinin iki tarafından da nehirler akmaktadır. Bu nehirlerden biri olan ve suları Ceyhun'a karışan Tirmiz Nehri²⁸¹ kenarında iki ordu karşı karşıya gelmiştir.²⁸² Fermude Bâhram'ın ordusu üzerine akınlar düzenlemiş fakat yenilmiştir. Bu yenilgi ardından Paykent kalesine sığınmıştır.²⁸³ Bâhram Tegin'e mektup göndererek zamanında Peroz'a karşı yapılanlara rağmen Sâsânilerin barış sağladığını bu yüzden onların barış yapmaları gerektiğini belirtmiştir. Fermude Hürmüz'ün vereceği hükümler neticesinde barış yapacağı cevabını vermiştir. Bu durum hükümdar Hürmüz'e iletildiğinde, Fermude'nin kendi yanına gönderilmesini istemiştir. Fermude Irak'a yönelerek Sâsâni merkezi Medâin'e doğru yola çıktı. Saraya geldiğinde son derece dostane bir tavırla ve en iyi şekilde ağırlandı. İki taraf birbirlerine savaş yapmayacaklarına dair söz verdikten sonra Fermude memleketine geri dönmüştür. Bâhram, Tegin Horasan'a ulaştığında ordusuyla onu karşılayarak ülke sınırlarına kadar eşlik etmiştir. Bâhram buradan ayrılarak Belh şehrinde konaklamıştır.²⁸⁴ IV. Hürmüz Fermude'yi törenlerle karşılamış, sarayda özel bir taht yaptırarak orada oturmasını sağlamıştır. Bir süre Sâsâni sarayında kalan Fermude, IV. Hürmüz'ün emri ile güvenli bir şekilde ülkesine geri dönmüştür. IV. Hürmüz'ün Göktürk yabgusuna gösterdiği hoşgörü ve yakınlık annesinin Türk olmasından kaynaklandığı söylenmektedir.²⁸⁵

Göktürlere karşı kazanılan büyük zafer ardından Bâhram bu müjdeli haberi hükümdar IV. Hürmüz'e iletmıştır. Krallığın nişanı olarak hazineden kendisine düşen payı alıp liyakata göre askerleri arasında paylaşmıştır. IV. Hürmüz Bâhram'dan gelen elçileri görünce onun selam mektubunu okuyup zafer haberini almış, büyük bir yemek düzenlemiştir. Ancak IV. Hürmüz Türk hakanının elinde olan hazinenin büyüklüğünü ve ihtişamını bilmektedir. Bâhram tarafından kazanılan zafer ardından kendisine gönderilen hazinenin az olduğunun farkına varmıştır.²⁸⁶ Hürmüz Bâhram'ı küçük düşürmek adına onu Bizans'a karşı sefere yollamıştır.

²⁸⁰ Ebû Hanîfe Ed-Dineverî, a.g.e, s.136-137.

²⁸¹ Mukaddesi, a.g.e s.297

²⁸² Ebû Hanîfe Ed-Dineverî, a.g.e, 136.

²⁸³ Ahmet Altungök, a.g.t, s. 118.

²⁸⁴ Ebû Hanîfe Ed-Dineverî, a.g.e, 136-137.

²⁸⁵ Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök,(2014), Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu Medâ'in, *Belleten*, c.LXXVIII, s.19.

²⁸⁶ Sebeos, (1985), *History C.I*, (Çev.) Robert Bedrosian, Armenian Tradition, New York, s.16.

Bâhram Bizans ordusuyla Aras Nehri yakınlarında savaşmış fakat başarısız olmuştur. Bunun üzerine Hürmüz ganimetlerden dolayı kızgın olduğu Bâhram'ın yenilgisini bahane ederek onu komutanlık görevinden azlettiğini açıklamıştır. Bâhram'ın devlete karşı isyan etmesinde azledilmesinin yanında, Hürmüz'ün ona karşı yaptığı aşağılayıcı tavırlarda dikkat çekmektedir.²⁸⁷ IV. Hürmüz ve Bâhram arasında yaşanan çatışmalarda Hürmüz'ün veziri Erikhsis el-Huzi Bâhram'ın yolladığı ganimetlere karşılık kıskançlıkları ve hükümdarın Bâhram'a karşı düşmanlık dolu sözleri de etkilidir. IV. Hürmüz vezirinin de etkisiyle Bâhram'ın ihanetine büyük öfke duymaya başlamıştır. Bunun üzerine Bâhram IV. Hürmüz'e karşı yanındaki birliklerin de desteğiyle isyan etmiştir.²⁸⁸ Bâhram'ın Rey bölgesinde isyan mücadelelerine başlaması tesadüfi değildir. Sâsâniler Dönemi'nde hanedanlık içinde nüfuz sahibi 7 aile vardır. Bu ailelerin kökeni Eşkanilere dayanmaktadır. Kâren, Mehrân, İspehbez, İspendyaz, Soran ve Zik ismi verilen bu aileler Sâsânilerin Eşkanilerle yaptığı mücadeleler sonucunda hanedanlıktan geriye kalanlardır. Sâsânilerin doğu sınırlarında, Kârenler Nihâvend'de, Soranlar Sakastana'da, İspehbezler Gürgân'da ve Bâhram'ın kökenlerinin geldi Mehrân ailesi ise Rey bölgesinde bulunuyorlardı. Mehrân ve İspehbez aileleri Eşkani kökenlerine bağlılıklarını dile getiren ve bununla övünen kısımdaydılar. Bâhram'ın babası bu bölgede merzbanlık görevi yapmaktadır. Bâhram isyan etmeden önce IV. Hürmüz'ün hükümdarlığı zamanında babası gibi Rey, Ermenistan, Cibal ve Taberistan bölgelerinde merzbanlık görevi yapmaktadır. Bâhram'ın isyani ve Hürmüz'e karşı tüm faaliyetleri Eşkani kökeninden dolayı saltanatın kendisine ait olduğunu düşünmesinden kaynaklanmaktadır.²⁸⁹ IV. Hürmüz tahta geldiği ilk zamanlarda yaptığı yanlış politikalar içinde birçok devlet adamının öldürülmesi emrini vermişti. Bu devlet adamlarından “İzadgushap”, “Sîmâh-i Burzîn” ve “Bahrân-i Mâh Âdhar”, babası I. Hüsrev döneminde–önemli görevlerde bulunuyordu. IV. Hürmüz daha babasının saltanat yıllarında kökenleri Eşkânilere dayanan bu devlet adamlarının birbirlerine düşmanca tavır sergilemeleri adına politikalar uyguluyordu. Güneydeki Bahrân-i Mâh Âdhar'ı Sîmâh-i Burzîn'e ve doğunun spâhbedi²⁹⁰ Chihr Burzin'e karşı olmasını sağlamıştır. Sîmâh-i Burzîn I. Hüsrev zamanında Horasan valisi tayin edilen Kârinid Sukhrâ'nın oğludur. Hürmüz devlet adamları üzerinde uyguladığı kötü politikalar bununla

²⁸⁷ Kamaluddin Faizi,(2019), *II. Hüsrev Perviz Döneminde İran (M.S.590-628)*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s.15.

²⁸⁸ Mesûdî, “Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)”, a.g.e, 164.

²⁸⁹ Şirin Beyâni, (2020), *Eşkânilerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânilerin Yükselişi*, (Çev.) Ali Hüseyin Toğay, Selenge Yayınları, İstanbul, s.70-71.

²⁹⁰ I. Hüsrev'in gerçekleştirdiği reformlar neticesinde İran ordusunda yüksek türbeyi ifade eden, ordu komutanı, general anlamlarını taşıyan bir askeri rütbedir. (Bkz. Rika Gyselen, (2004, “Spâhbed”, *EI*, [Erişim Tarihi: 04.06.2021, <https://iranicaonline.org/articles/spahbed>]

sınırlı kalmamıştır. İspahbudan ailesinden Eşkâni soylusu Asparapet’de Hürmüz’ün tutumlarından nasibini almıştır. Yaşanılan bu olaylar Eşkâni hanedanları içerisinde meşruiyetlerinin sorgulanmasına ve konfederasyonun bozularak isyanların başlamasına neden olmuştur. Mihran ailesine mensup Bâhram’ın başlattığı isyan buna örnek verilmektedir. Dört bir yandan baskı altında kalan Hürmüz, Mihrânsitâd’ın oğlu Mihrânid Nastüh’ün tavsiyelerine kulak verdi. Nastüh babasının bilginliği ve kehanetlerinin hükümdara faydalı olacağını belirtti. Bunun üzerine Mihrânid Nastüh IV. Hürmüz tarafından Zend ve Avesta bilgini olan ve Rey’de inzivaya çekilen babası Mihrânsitâd üzerine gönderildi. Mihrânsitâd saraya geldiğinde bir mahkemeye çıkarıldı kendisine sorulan sorular karşılığında, kehanetlerine göre Türklerin İran topraklarına saldırılarının kesin bir Bâhram tarafından durdurulacağı ve tahtın böyle korunacağını söyledi. Bâhram’ın isyanına karşılık onun mahkemeye çağırılması ve bu şekilde yargılanmasını tavsiye etmiştir.²⁹¹ Diğer yandan IV. Hürmüz Bâhram’a özür mektubu dahi yazmıştır. Ancak mektubu olumsuz şekilde cevaplayan Bâhram ona bir bıçak göndererek savaş ilan ettiğini göstermiştir. Kendisine müttefik arayışı içinde olan Bâhram Göktürkler ile anlaşma sağlayarak, Rey bölgesine gitmiştir.²⁹² IV. Hürmüz tarafından öldürülen Eşkâni Asparapet’in Bindüyi ve Bistam isimli iki oğlu vardır. İki kardeş Ermenistan topraklarından topladıkları 15.000 kişilik orduyla beraber Azerbaycan bölgesinde birbirlerinden uzak kamp kurdular. Bâhram generâl Musheg’e ve diğer Ermenistan bölgesinde olanlara Hrowartaklar²⁹³ yazıp gönderdi. Bâhram’ın ordusu içinde Bindüyi ve Bistam’da vardır. IV. Hürmüz tarafından İran ordusu da 8000 kişi şeklinde toplanmıştır. Şafak vaktinde birlikler çapıştılar. Bir gün boyunca aralıksız savaş yapılmış, her iki taraf içinde ağır kayıplar verilmiştir.²⁹⁴ Bâhram başkente doğru giderken, büyük bir İran ordusuyla karşılaşmıştır. Savaş Sâsânilerin lehine ilerlese de, IV. Hürmüz’ün alt edileceği haberleri yayıldıktan sonra ordusunun içindeki itaatsizlikler nedeniyle bozgunla sonuçlanmıştır.²⁹⁵ Bâhram doğu sınırında olan Horasan topraklarını ele geçirmiş, IV. Hürmüz’ün öldürülmesi konusunda kararlılığını göstermiştir.²⁹⁶

²⁹¹ Parvaneh Pourshariati, (2008), *Decline and Fall of the Sasanian Empire The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, I.B.Tauris, s.119-124.

²⁹² Kamuluddin Faizi, a.g.e,16.

²⁹³ Eski Farsça’da mektup anlamına gelmektedir. (Bkz: Henrik Samuel Nyberg, (1974), *A Manual of Pahlavi Ideograms, Glossary, Abbreviations, Index, Gramatical Survey, Corrigenda to Part I C.II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, s.77.

²⁹⁴ Sebeos, a.g.e, 18-19.

²⁹⁵ Henry Smith Williams, (1908), *The Historians History of the World: Parthians, Sassanids and Arabs the Crusades and the Papacy V. VIII*, Hooper & Jackson, s.91.

²⁹⁶ Orhan Kemâl Tavukçu, *Ahmed Rıdvân Hüsrev ü Şirin*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum,2000), 96.

4.2.3 IV. Hürmüz Dönemi Taht Mücadeleleri Sırasında Türk – İran Sınırı

Bâhram'ın Sâsâni Devleti'ne yaptığı büyük isyan ve II. Hüsrev Perviz'in hakkında sahte para bastırması sonucu baba oğul arasında çatışmalar yaşanmıştı. Bunun üzerine Hüsrev Perviz Azerbaycan ve Ermenistan bölgesine gitmişti. Bahrâm'ın isyanı sırasında ona destek veren Perviz'in Eşkani kökenli dayıları Bindüyi ve Bistam Bahrâm'ın büyük başarıları ve gücü karşısında tedirgin olmuşlardır. IV. Hürmüz kör edildikten sonra dayısı Bistam'ın da desteği ile 590 yılında II. Hüsrev Perviz Azerbaycan'dan gelerek tahta geçtiğini ilan etmiştir. Perviz tahta geldiğinde genç ve tecrübesizdir, Fakat bozorganlar Bâhram'ın yaptıklarını bildikleri için devleti perde arkasından yönetmek istemişlerdir.²⁹⁷ Perviz tahta geçtiğinde Bâhram bu durum karşısında harekete geçmiştir. Perviz ve Bâhram'ın orduları Nehrevan yakınlarında karşı karşıya gelmiştir. İki taraf arasında gerçekleşen tartışmalarda Perviz savaş yapmadan olayı çözmek istemektedir. Ancak Bâhram kendisine sunulan teklifleri kabul etmemiş, savaş gerçekleşmiştir. Bâhram'ın ordusunun içinde Türklerden askerlerde vardır. Türk askerleri içerisinde binicilik ve savaş becerisi olarak en iyi olan 3 komutan Bâhram'a hizmet etmektedir. Türk komutanları Perviz'i öldürmek için harekete geçmiş, ancak Perviz bu komutanları tek tek öldürmüştür.²⁹⁸ II. Hüsrev'in yanında bulunan birlikler ona ihanet ederek Bâhram'ın askerlerine katıldılar. Hüsrev'in yanında dayıları Bindüyi, Bistam, Hürmüz Curâbzın, en-Nuhârican, Sâbûr b. Ebrekân, ordu kumandanı Yezdek, Bâd b. Feyrûz, Şervin b. Kâmecâr ve Bâhrâm'ın üvey kardeşi Kürdî b. Bâhrâm Cüşnes kalmıştır. Bu kişiler II. Hüsrev'in hem dostları hemde en güvendiği insanlardır. Ordusunun güçten düştüğünü gören ve ihanete uğrayan II. Hüsrev ülkenin merkezine doğru yola çıkmıştır. Bu sırada Bâhram onu tek başına atıyla arkasından kovalamaktadır. II. Hüsrev Perviz at üzerinde ilerlerken Bâhram'ı vurmak için hedef almıştır. Ancak korku ve endişe duyduğu için onu vurmak yerine atını hedef almış ve Bâhram'ın kendisine yetişmesini yavaşlatmıştır.²⁹⁹ Perviz Türk komutanlarını da alt ettikten sonra savaş meydanından ayrılarak henüz hayatta olan IV. Hürmüz'ün yanına, Sâsâni merkezine dönmüştür. Perviz babasına akıl danışmış, IV. Hürmüz Bizans kralından yardım istemesi konusunda oğlunu yönlendirmiştir. Bu sırada Bâhram'ın ordusunun yaklaştığı haberini alan Perviz batıya doğru kaçmıştır. II. Hüsrev'in yanında olan dayıları Bindüyi ve Bistam geride kalmış II. Hüsrev'in haberi olmadan babası IV. Hürmüz'ü öldürmüşlerdir. Bâhram'ın ordusu

²⁹⁷ Abdülhüseyin Zerrinkûb, Ruzbeh Zerrinkûb,(2019), *Târîh-i İnan-ı Bâstân / Târîh-i Siyâsi-yi Sâsânîyan (Sâsânîlerin Siyasi Tarihi)*, (Çev.) Ali Hüseyin Toğay, Önsöz Yayıncılık, İstanbul, s.144-145.

²⁹⁸ Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, a.g.e, 1173-1174.

²⁹⁹ Ebû Hanîfe Ed-Dineverî, a.g.e, 142-143.

merkeze ulaştığında Bindüyi Bâhram'ın eline düşmüş, II. Hüsrev'in bir oyunu sayesinde onun yanına kaçabilmiştir. Bâhram merkezde kendini ülkenin hâkimi olarak ilan etmiştir.³⁰⁰

Bâhram devlet adamlarının olduğu danışma kuruluna kendisi ve hanedandaki hükümdarlık hakkı ile ilgili bir metin düzenlenmesini istemiştir. Tahta geçtikten sonra bu metnin devlet adamlarının önünde okunmasını ve herkesin buna şahit olmasını emretmiştir. Belge kabul edildikten sonra Bâhram'a taç giyme töreni yapılmıştır. Bâhram'ın tahta gelişini desteklemeyen muhalif gruplar ve din adamları bulunmaktadır. Ancak Yahudiler onu kurtarıcı gözüyle görmekte ve maddi destek sağlamaktadır. Bâhram, II. Hüsrev hakkında hanedan merkezinde devlet adamlarına konuşmalar gerçekleştirmiştir. Devlet adamları ondan korktukları için mecburen desteklemişlerdir. Bâhram tahtı ele geçirdikten sonra IV. Bâhrâm Çubin olarak anılmaya başlanmıştır. Bâhram'ın kısa süren hükümdarlığı sırasında Irak, Hemedan ve Isfahan toprakları yönetimi altında verilmektedir. Ancak Doğu İran sınırlarındaki Sakastana, Horasan ve Azerbaycan bölgesinde çeşitli isyanlar devam etmekteydi. Bunun yanında Kuşanlılardan kalan topraklar üzerinde ve İran – Turan sınırı olarak verdiğimiz bölgede eski bağlılığını kaybetmiş Sâsânilerden bağımsız bir yönetim devam etmekteydi.³⁰¹ Bâhram Hükümdarlığı döneminde kendi adına, Horre Şâpur, Veh Erdeşir, Isfahan, Nihâvend, Hemedan, Nişâbur, Ram Hürmüz, Rey, Amol ve Belh şehirlerinde sikkeler bastırmıştır. Bu durum Bâhram'ın İran'ın orta bölgesinden başlayarak Doğu İran sınırlarına kadar bazı bölgelerde hükümdarlık kurduğunu göstermektedir. Belh şehrinde basılan sikkeler Bâhram'ın hâkimiyetinin son dönemlerine denk gelmektedir. Sikkelerin ön yüzünde kendi tasviri nakşedilmiş, diğer tarafına da kutsal ateşgedelerin resmi tasvir edilmiştir. Ayrıca pehlevi dilinde “Şehinşah” unvanının yazılı olduğu bilinmektedir. 590-591 seneleri içinde kısa bir dönem hükümdarlık yapan Bâhrâm'ın hâkimiyeti esnasındaki faaliyetleri net bilinmemektedir.³⁰²

4.3. II. Hüsrev Dönemi İran – Göktürk Sınırı

4.3.1. II. Hüsrev Dönemi İç İsyancıları Sırasında Doğu Sınırları

II. Hüsrev Perviz babasının yönlendirmesiyle Bâhram'ı öldürmek ve tahtı yeniden ele geçirmek adına Bizans kralından yardım istemektedir. Bizans kralı Maurice'ye çeşitli hediyeler yollayarak bir mektup yazmıştır. Bizans kralı yardım ederse onun oğlu olacağını, ona Suriye bölgesini, Nisibis şehrine kadar Ermenilerin topraklarını bırakacağını söylemektedir. Bunun

³⁰⁰ Abolqasem Ferdowsi, a.g.e, 927.

³⁰¹ Kamaluddin Faizi, a.g.e, 24-26.

³⁰² Şirin Beyâni, a.g.e, 72-73.

yanında Tanuterakan ülkesine kadar, Bzunik Denizi (Van Gölü), Tiflis şehrine kadar İberya³⁰³ bölgesini, Gürcistan eyaletinin büyük bir kısmını da vereceğini eklemektedir. Ayrıca iki taraf arasında yapılacak ebedi bir barışın olmasını ve onlardan sonra oğulları içinde geçerli olmasını istemektedir. Bizans kralı bu mektubun ardından ülkesinde bir senato topladı. Senato II. Hüsrev'in aleyhine karar alınması yönünde, İranlıların güvenilmez olduğunu işleri bittiği zaman verdikleri sözlerden vazgeçtiğini ve Bizanslıların geçmiş tarihte İranla çok uğraştığını söyledi. Maurice Senato kararlarına riayet etmeyerek, II. Hüsrev'e yardım etmeye karar verdi. II. Hüsrev tek başına Bâhram'ın karşısına çıkmaya korkmaktadır. Maurice oğlu Philips'i görevlendirdi. II. Hüsrev'de bunlar karşısında söz verdiği ve vaat ettiği tüm yeminlerini gerçekleştirdi.³⁰⁴

Maurice oğlunun yanında kardeşi Theodosius'u ve Bizans İmparatorluğu'nda orduda önemli görevlerde bulunan komutan Sergius'u görevlendirmiştir. Böylelikle toplam 60.000 kişiden oluşan ordu II. Hüsrev Perviz'e gönderildi. Hüsrev'in yanında da gücü 1000 kişiye eşdeğer ordu bulunmaktaydı. Bizans ordusu Azerbaycan topraklarına kadar ilerlediği sırada onlara II. Hüsrev'de eşlik etmiştir. Danak ovası adı verilen bölgede bir ordugâh kurulmuştur. Diğer yandan'da II. Hüsrev'in dayısı Bistam ve bölgenin Spâhbedlerinden olan Muşil'le beraber 40.000 savaşçı onlara katılmıştır. II. Hüsrev'in Bâhram ile mücadelesini haber alan Isfahan ve Horasan'dan insanlar II. Hüsrev'in ordusuna katılmak için gönüllü olmuştur.³⁰⁵ Hüsrev'in ordularla birlikte hareket ettiğini duyan Bâhram, Hüsrev'e destek veren dayılarına kendi tarafına geçmeleri adına mektup göndermiştir. Bâhram'ın mektubunda;

“Sâsâniler, hükümdarlığı Araşın oğullarından aldıklarından bugüne kadar insanları birbirine düşürmek ve onlara hizmet edenleri yok etmek dışında başka hiçbir şey yapmadılar. Ardeşir Babakan ile başlayan bu huzursuzluk İranlıların temiz kanlarını döktü. IV. Hürmüz'ün İranlıların başına getirdiği musibetleri hepimiz biliyorsunuz. Bu nedenle, siz Sâsâni soyundan bir şey beklemeyin, II. Hüsrev'i bırakıp bana gelin; birlikte İran'ı güçlü bir ülke yapalım”³⁰⁶

Bâhram mektubu alıcılara teslim etmesi için Darfana adında bir tüccara görev vermiştir. Dikkat çekmemek için görünüşte ticari bir kervan olarak yola çıkan Darfana, Azerbaycan'a

³⁰³ İberya, İber Yarımadası geçmişi buzul çağlarına kadar dayanan eski bir bölgedir. Avrupa'nın güneybatı tarafında uç bölgelere ulaşır. Bunun yanında Avrupa'nın en batısı ve en güney noktaları yine İber Yarımadası tarafından sınırlanmıştır. Devasa bir beşgen şekle sahip olduğu da eklenmektedir. (Bkz. Javier Loidi, (2017), *Introduction to the Iberian Peninsula, General Features: Geography, Geology, Name, Brief History, Land Use and Conservation*, (Ed.) Javier Loidi, Sistema de Informacion de la Vegatacion Iberica y Macaronesica, Springer International Publishing, Spain, s.4.

³⁰⁴ Sebeos, a.g.e, 22-23.

³⁰⁵ Al-Tabari, (1999), *History the Sâsânids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen V.5*, (Çev.) C. E. Bosworth, The State University of New York Press, New York, s.312-313.

³⁰⁶ Kamaluddin Faizi, a.g.e, 27.

doğru yola çıkmıştır. İnan halkı II. Hüsrev'in yanında olduğu için, Darfana Azerbaycan yolunda Hüsrev'in ordularını gördüğu zaman onun huzuruna çıkmış ve mektubu teslim ederek Bâhram'ın tüm planlarını anlatmıştır. Hüsrev dayıları ağzından Bâhram'a cevap yazmış anlaşılmması için onların mühürlerini basarak mektubu yollamıştır. Bâhram bu sahte mektubu aldıktan sonra harekete geçmiştir.³⁰⁷

II. Hüsrev dayıları Bindüyi, Bistam ve Bizans İmparatoru'ndan aldığı destekle Bâhram ile Azerbaycan'ın Genzek bölgesinde karşılaştı. İki ordu arasında gerçekleşen savaştı Bâhram yenilmiş ve İnan topraklarının doğusunda etkin kuvvet olan Göktürlere sığınmıştır. Bâhram bu olayların yanında kız kardeşi Gordiye'nin ihanetine uğramıştır.³⁰⁸ Bâhram daha önce Göktürklere yaptığı savaşlarda onların ilerlemesini durdurmuştu. Ancak Bâhram ve II. Hüsrev Perviz arasındaki taht mücadelesi Göktürklere doğu sınırında etkili olmasına yarar sağlamıştır. Göktürkler, Bâhram'ın onlara sığındığı sırada Hindukuş'un kuzeyinde Toharistan'ın fethini tamamladıkları verilmektedir. Belh ve Kunduz gibi önemli merkezler Göktürklere elinde olduğu belirtilmektedir.³⁰⁹ Bâhram'a karşı alınan zaferden sonra II. Hüsrev dayıları Bindüyi ve Bistam'a şükranlarını sunmak adına çeşitli mükâfatlar vermiştir. Hüsrev Bindüyi isimli dayısını divanları ve hazinesinin başına geçirmiştir. Bistam'da Horasan, Kümis, Taberistan ve Cürcan bölgelerine vali olarak atanmıştır. Göktürk-Sâsâni arasında yapılan anlaşmaların yenilenmesi için II. Hüsrev Hürmüzd Curâbzîn önderliğinde hediyelerle elçi olarak Göktürlere göndermiştir. Hürmüzd Türk hakanına II. Hüsrev'in mektubunu ve hediyelerini iletmiş, hakan tarafından olumlu bir şekilde karşılanmıştır. Hürmüzd hakanla bir konuşmasında Bâhram hakkında söylediği sözler yüzünden büyük tepki görmüştür. Hürmüzd Curâbzîn hakandan umduğunu bulamayınca, eşi Hâtûn'u kandırmaya karar vermiştir. Hâtûnla yaptığı bir dizi konuşma neticesinde onun Bâhram'a karşı kin duymasını sağlamıştır. Hâtûn Bâhram'ın öldürölmesi için cinayetleriyle meşhur olmuş bir kölesini görevlendirmiştir. Köle Bâhram'ın yanına girmek için Hâtûn'un mektup gönderdiğini söylemiştir. Bu aldatmacayla kandırılan Bâhram köle tarafından hançerlenmiştir. Bâhram'ın arkadaşları Göktürklere ülkesinde güvende olmadıklarını söyleyerek ayrılmak istediler. Hakan onların gitmesine izin verdi ve ülkesinin sınırlarını geçene kadar güvende olmaları için yanlarına muhafızlarını da tayin etmiştir. Bâhram'ın arkadaşları ve yanlarında İnanlıların en güzel kadını olarak geçen

³⁰⁷ Kamaluddin Faizi, a.g.e, 27.

³⁰⁸ şirin Beyâni, a.g.e,73.

³⁰⁹Rene Grousset, (1980), *Bozkır İmparatorluğu (Attila / Cengiz Han / Timur)*, (Çev.) M. Reşat Uzmen, Ötügen Neşriyat, İstanbul, s.97.

Kürdiyye³¹⁰ ile beraber Harzem yakınlarındaki Ceyhun Nehri'ne vardılar, hakanın adamları yanlarından ayrılınca nehir boyunca devam ettiler. Cürcan'da konakladıktan sonra Taberistan'a geçmiş ve Deylem³¹¹ ülkesine varmışlardır. Deylemlilerden oturma ve konaklama izni alarak, karşılıklı anlaşmalar yapılmıştır. Ülkede gerçekleşecek her eylemde birlikte hareket ettiler.³¹² Hüsrev dayılarını ülke içerisinde yüksek makamlara getirmişti. Ancak ilerleyen zamanlarda kendisi tarafından verilen bu güç tehdit oluşturmaya başlamıştır. II. Hüsrev bu durum karşısında bahaneler arayarak dayılarını öldürmek için planlar yapmaya başlamıştır. Bindüyi isimli dayısının kendisine 400 bin dirhem haraç ödemesini istemiş, bunun için ferman yayınlamıştır. Bindüyi bu karara karşı çıktuktan sonra fermana saygısızlık ettiği düşüncesiyle dayısını öldürmüştür. Diğer dayısı Bistam İran topraklarının doğu sınırında vali olarak görev yaptığı sırada onu hükümet merkezine çağırmıştır. Bistam kardeşinin ölüm haberini aldıktan sonra merkeze geri dönmek yerine Deylem bölgesine firar etmiştir. Bâhram'ın yaralandıktan sonra Deylem bölgesinde öldüğü sırada birçok askerle beraberinde buraya gelmişti. Hanedan içerisinde böyle bir isyanın duyulması Bâhram'ın intikamını almak için askerlere fırsat vermiştir. Bistam II. Hüsrev'e karşı Bâhram taraftarlarının yanına geçmiş, aynı zamanda Bâhram'ın isyanında olduğu gibi Deylem halkı ona da destek vermiştir. Deylem bölgesinde bulunan bu askeri topluluk Sâsâni tahtının II. Hüsrev yerine babasının Eşkani soylusu Asparapet'ten dolayı Bistam'ın olmasını istemektedir. Askerler Bistam'ı Bâhram'ın daha önce Tisfun bölgesinden getirdiği Taht-ı Zerrin³¹³ üzerine oturarak hükümdar ilan etmişlerdir. Bistam bölgede hükümdar olduktan sonra Bâhram'ın kızkardeşi olan Kürdiyye ile evlenmiştir. Bunun yanında II. Hüsrev'e karşı ordu oluşturmak için Gilan, Deylem, Rey ve Kazvin askerlerini bir çatı altında toplamıştır. Rey bölgesinde iki ordu karşı karşıya gelmiş ve Bistam Hüsrev'le yaptığı savaşta bozguna uğramıştır. Yenilgi ardından Bistam tekrar firar etmiş, ancak Hüsrev'in karısı Kürdiyye ile anlaşması sonucunda onun tarafından öldürülmüştür. Bâhram ve Bistam'ın gerçekleştirdiği isyanlar Sâsâni tahtını ele geçirmek ve ülkenin zenginliğine tek başına hâkimiyet kurma amaçlıdır. Bistam Bâhram kadar isyanlarda etkili olamamış, gerçekleştirilen mücadeleler ufak çapta olup kendi adına sikke bastırmakla sınırlı kalmıştır. Ancak Bâhram'ın isyanı ülkenin hanedanlığını derinden etkileyecek derecede etkili olmuştur.

³¹⁰ Kürdiyye olarak geçen kadın, Bâhram'ın kızkardeşidir. (Bkz. Mehmet Usluer, (2019), VIII Asra Kadar Deylem Bölgesi Siyasi Tarihi, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (C.VI, S.2), s.477.

³¹¹ İran'ın kuzeydoğusunda Hazar deniziyle sınır olan Deylem ülkesi, İran topraklarının kuzey tarafında bulunan Gilan eyaletinin bir bölümünü oluşturmaktadır. (Bkz. Tahsin Yazıcı,(1994), "Deylem", TDV İslam Ansiklopedisi, c.IX, s.263.

³¹² Ebû Hanîfe Ed-Dineverî, a.g.e,155-158.

³¹³ "Taht-ı Zerrin" olarak geçen altın bir taht anlamına gelmektedir.(Bkz.Mustafa Yunus Gümüş, (2019), Şeyhi'nin Hüsrev Ü Şirin Mesnevisinde Meclis, *Doğu Esintileri İranoloji, Fars Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (S.11), s.266.

II. Hüsrev Bistam'ın isyanından birkaç yıl sonra doğu sınırında Taberistan ve Gürgan bölgelerinde de isyanlarla mücadele etmiştir. Sâsâni Devleti arka arkaya gelen bu isyanlar neticesinde büyük harcamalar yapmak zorunda kalmıştır.³¹⁴

4.3.2. II. Hüsrev Dönemi Göktürk – İran Mücadeleleri ve Doğu Sınırları

Batı Göktürk Devleti'nin hükümdarı olan ve bilge unvanını taşıyan Tardu II. Hüsrev'in Bâhram'a ve İran topraklarında yaşanan isyanlara karşı gösterdiği başarılarından sonra kendini güvene almak adına harekete geçmiştir. Ogur boyu ve göçebe kabileleri itaat altına alan Tardu Bizans İmparatoru Maurice ile ittifak ve dostluk ilişkisi kurmak için 598 senesinde bir elçilik heyeti yollamıştır.³¹⁵ Tardu Bizans İmparatoruna çeşitli hediyelerle birlikte bir mektup göndermiştir. Mektubun başlangıcında; “*Dünyanın yedi ırkının büyük başbuğu ve yedi iklimin hükümdarı Hakan'dan Roma İmparatoruna...*” sözleri kullanılmış, Tardu kendini büyük bir hükümdar olarak tanıtmıştır. Tardu'nun bilge unvanı taşımasında bahsi geçen tarihlerde Çin kaynakları Göktürklerin; Ötüken, kuzeybatı Moğolistan, Aral Gölü civarı, Kaşgar, Baktırya ve Merv şehrine kadar Horasan sahaları üzerindeki geniş hâkimiyetinden kaynaklandığını belirtilmektedir.³¹⁶ Tardu'nun mektubunun devamında İstemi Yabgu zamanında Akhunlar ve Avarlar üzerine yapılan başarılı seferlerden uzun bir şekilde bahsedilmiştir. Ayrıca Göktürk Devleti içinde yaşanan taht değişiklikleri, yapılan darbeler, kağanın bunlara karşı yiğit bir şekilde savaştığı kısımlardan da bahsedilmiştir. Bu durum Maurice'ye Göktürkler içinde birçok karışıklık yaşanmasına rağmen hakanın bunlara boyun eğmediğini ve ne kadar güçlü olduğunu gösteren bir gözdağı niteliği taşımaktadır.³¹⁷

Tardu'nun Bizans ile yaptığı anlaşmanın ömrü kısa bir zamanı ifade etmektedir. Bunun nedeni Kafkaslardaki Avarlara sefer düzenlemeye çalışan Tardu'nun Bizans muhalefetiyle karşılaşmasından kaynaklanmaktadır. Bizans İmparatorluğu iç isyanlarını bastırdıktan sonra Sâsâni Devleti dâhil düşman kuvvetlerine seferlere başlamıştır. Tardu Bizans'tan gerekli desteği bulamadığı için yeğeni ve yabgusu olan Nili Han Belh topraklarını, diğer yeğeni ise Taşkent bölgesini ele geçirmiştir. 601 yılına kadar sürecek olan Çin – Göktürk savaşları Tardu'nun başarısıyla sonuçlanmıştır. 603 'te gerçekleşen Töles ayaklanmaları sırasında Kuku-

³¹⁴ Abdülhüseyin Zerrinküb, Ruzbeh Zerrinküb, a.g.e, 148-150.

³¹⁵ Saadetin Gömeç, (2011), *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, s.74.

³¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e, 107.

³¹⁷Altay Tayfun Özcan, (2011), Göktürk Kağanlığı'ndan Bizans İmparatoru Mauricius'a gönderilen Mektup Üzerine, *Belleten*, (S.75), s.219-220.

nor³¹⁸ dolaylarında gerçekleşen hârekatta Tardu öldürülmüştür. Bu döneme kadar Sâsâni – Göktürk arasında şiddetli bir savaş olduğu görülmemektedir.³¹⁹ Bizans ile yapılan mücadele asıl olarak 602 yılında başlamış ancak yaşanan gecikmelerden dolayı 604 yılı tarih olarak kabul edilmektedir. Bu gecikmenin nedeni ülkenin doğu sınırlarında yaşanan kargaşadan kaynaklanmaktadır. Toharistan halkı kültürel ve ekonomik anlamda Soğdiana ve Hintlilere bağlı bir bölgedir. Hiçbir bağı bulunmayan Sâsânilerin hâkimiyetini mecburen kabul eden bir topluluktur. Diğer taraftan Kuşan Devleti'nin halefleri ve Akhunlardan geriye kalan topluluklarda mecburi bir bağlılıkla Sâsâni hâkimiyeti altındadır. Bizansla yapılan savaşlar neticesinde İran ordusunun büyük bir kısmı Mezopotamya ve Ermenistan'da bulunması bu toplulukların işine yaramış, ilk olarak Kuşanlıların saldırıyla doğu sınırı kargaşaya sahne olmuştur.³²⁰

619 senesinde II. Hüsrev'in Mısır seferleri sırasında doğuda toplanan bu birlikler İran sınırına saldırı yapmaya başladılar. II. Hüsrev Ermeni general Smbat Bagratuni'yi bu saldırılara karşı görevlendirmiş ve ona acilen ordu toplaması emrini vermiştir. Smbat Bagratuni Ermeni kuvvetlerinden oluşturduğu 2000 Savaran³²¹ ile Sâsânilerin sınırlarını zorlayan bu kuvvetlere karşı harekete geçmiştir. Tus bölgesinde yapılan ilk muharebe Smbat Bagratuni'nin galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Bu saldırılara karşı Sâsâni generali Datoyan'da karşılık vermek adına birlikler toplamıştır, ancak Smbat Bagratuni'nin ordularının yanında topladığı 300 kişilik kuvvetle geri saflarda kalmıştır. Doğu sınırındaki Türkler ve beraberindeki yağmacılar Sâsânilerin galibiyetinden sonra kuzey kağanlıklarından yardım istediler. Kuzeyden gelen yardımcı kuvvetlerin sayısının 300.000 olduğu konusunda rivayetler vardır. Yardım kuvvetle birlikte istila faaliyetlerini hızlandıran topluluklar Sâsâni generali Datoyan ve birliğini, Rey ve Isfahan dâhil doğu sınırındaki birçok bölgeyi ele geçirmişlerdir.³²² Türk kuvvetleri elde ettikleri başarılarından sonra kağanların emriyle Ceyhun Nehri'ni geçerek ordularının toplandığı yere geri dönmüşlerdir. Smbat Bagratuni aldığı yenilgi ve yağmacıların geri çekilmesinden sonra ordusunu toparlayarak büyük bir saldırı gerçekleştirmiştir. Kuşan Devleti'nin başkenti

³¹⁸ Kuku-nor, Qinghai Gölü ve çevresindeki bölgeye verilen isimdir. Batı kaynaklarında “Kuku-nor”, “Kokon” şeklinde geçmektedir. Moğolca “Koko + nuur” “Mavi Göl” anlamına gelmektedir. (Bkz. Juha Janhunon, (2006) On The Shirongolic names of Amdo, *Studia Etymologica Cracoviensia*, (V.11), s.95.

³¹⁹ Yılmaz Karadeniz, (2012), IV. Hürmüz ve II. Hüsrev Dönemlerinde Göktürk- Sasani İlişkileri, *Akader Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, (S.19), s.36-37.

³²⁰ Lev Nikolayeviç Gumilêv, a.g.e, 171.

³²¹ Sâsâni ordusu içinde, 3. Yüzyıldan sonra özellikle Bizans kuvvetlerine karşılık kullanılan ağır zırhlı birliklere verilen isimdir. Bu zırhlı birlikler ani saldırılarda etkili oldukları için ön saflarda kullanılmaktadır. (Bkz. Ulaş Töre Sivrioğlu, (2013), Sâsânilerde Askeri Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejileri, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (V. 8/5), s.697.

³²² Kaveh Farrokh, a.g.e, 53.

olarak geçen Belh'e kadar ilerleyerek sırasıyla Herat, Badgis bütün Toharistan toprakları ve Talekan'ı yerle bir etmiştir. Seferleri sırasında birçok kaleyi ele geçirmiş, oldukça yüklü ganimetler elde etmiştir. Smbat Bagratuni Merv ve Merv er-rud bölgelerine gelerek burada askeri kampını kurmuştur. Smbat'ın başarıları İran'ın doğu sınırlarının yeniden belirlenmesi büyük önem arz etmektedir. 598 senesinden sonra adı geçen Belh, Badgisi, Toharistan ve Talekan bölgeleri çeşitli saldırılara uğramış bu durum doğu sınırının değişmesine sebebiyet vermişti. Ancak Smbat'ın faaliyetleri Sâsânilerin doğu sınırında yeniden etkin kuvvet olmasının en temel sebeplerinden biri olmuştur.³²³

Göktürkler içinde düşmanca tavırlarıyla bilinen She-kui kağan öldükten sonra kağanlığın başına Tung Yabgu geçmiştir. Türkler arasında zeki ve savaçılık özelliğiyle bilinen Tung Yabgu ilk faaliyeti olarak Kuzey bölgesinde bulunan Töles boylarını bir araya toplamıştır. Sâsânilerin Türkler ile mücadeleleri Tung Yabgu kağan devrinde de şiddetli bir şekilde devam etmektedir. Tung Yabgu'nun yayılışı geniş sınırlara kadar uzanmış, güneyde Keşmir bölgesine kadar ilerlemiştir.³²⁴ Doğu İran sınırındaki Soğdiana bölgesinin gözde şehri Semerkant, Taşkent, Fergana, Toharistan, Merv ve Rey şehrine kadar olan bölge Türk hâkimiyeti altına alınmıştır. Bu durum Smbat Bagratuni'nin başarılı fütuhatlarından sonra Sâsânilerin büyük kayıplar vermesine sebep olmuştur. Böylelikle Doğu İran sınırları yeniden değişikliğe uğramıştır. Amuderya'nın orta ve aşağı kısımları Tung Yabgu döneminde Türk hâkimiyetinin etkin bir şekilde görüldüğü bölgeler haline gelmiştir. Sâsânilerin Doğu İran sınırlarında yapılan savaşlarda başarısız olmalarının nedenleri arasında, daha önce de yardım aldıkları Ermeni kuvvetlerinin Türk kuvvetleri karşısında yenilgileridir. Ayrıca II. Hüsrev sınırda yaşanan mücadeleler sırasında Batı tarafında Bizans kuvvetleri ile de mücadele halinde olması, Tung Yabgu'nun saldırılarına karşı koymasını engellemiştir. Göktürklerin Doğu İran sınırlarındaki etkinliği Hsüan - Tsang'ın³²⁵ Turfan'dan İndus Nehri'ne kadar Tung Yabgu himayesinde seyahat etmesiyle de görülmektedir.³²⁶ Tung Yabgu'nun Bakhter³²⁷ bölgesine giderek Bizans'a yardım etmesi yeni bir ittifak meydana getirmiştir. İki ordu birleşerek Sâsâniler için önem arz eden Derbend geçitlerine saldırmak için harekete geçmiştir. Sâsâni kuvvetleri Derbend

³²³Edouard Chavannes, (2007),*Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev.) Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul, s.245.

³²⁴ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler Cilt 1*, a.g.e, s.92

³²⁵ 602- 664 yılları arasında seyahat eden ünlü Çinli seyyah ve aynı zamanda Budist rahiptir. Budizm'in doğum yeri olan Hindistan'a seyahat etmiştir. (Bkz. Baykan Sezer,(1988), "*Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi Üzerine Bir Çalışma*", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.2.

³²⁶Lev Nikolayeviç Gumilev, a.g.e, s.202-203

³²⁷ Doğu İran sınırında bulunan Kabil şehrinin bulunduğu bölgeye İranlı yazarlar tarafından isimdir. (Bkz. Ferhat Çiftçi, (2018), *Batılı Seyyahlara Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Afganistan Şehirleri*, (Yüsek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, s.52.

geçitlerinin yüksek duvarlarına güvendikleri için bu ordu birleşimini dikkate almamıştır. Ancak Göktürkler Derbend duvarlarını aşarak bölgeyi ele geçirmiş ve Sâsâniler ağır yenilgi almıştır. Tung Yabgu ordusuna Hazar kuvvetlerini de dâhil ederek Tiflis şehrini de ele geçirmiştir. 620 – 630 yılları arasında Doğu İran sınırları tamamen korunmasız bir hal almıştır. Ancak Tung Yabgu yaptığı saldırılar sonrasında bu korunmasızlığı kullanarak İran'a saldırmayı tercih etmemiştir. Bu durum onun barışsever ya da Sâsânilere karşı iyimser tavrından dolayı değildir. Doğu İran sınırlarında ki başarıları onun Kafkaslara yönelmesine ve fütuhatlarını bu bölgede şekillendirmesine yol açmıştır.

II. Hüsrev'in hükümdarlığının son dönemlerinde Göktürkler ile yapılan mücadelelerin yanında Bizans kuvvetleri yoğun akınlar düzenlemekteydi. Sâsâniler için önemli bir bölge olan Dastgerd Bizans tarafından ele geçirildi. II. Hüsrev başkent Ktesiphon'a çekilmiştir. Kendisinden sonra tahta gelmesi için oğlu II.Kubad'ı destekleme kararı almıştır. II. Kubad babasını hapse attırılmış ve onu tüm hükümdarlığı boyunca yaptıklarından dolayı bir mahkemeye çıkarmıştır. II. Hüsrev bu mahkeme sonucunda 628 yılında öldürülmüştür.³²⁸

Harita 4.2. 560 yılından 630 yılına kadar genel Sâsâni Devleti Doğu sınırları. (Öz Çizimim)

³²⁸ Kamaluddin Faizi, a.g. t. S.79

5. SONUÇ

Coğrafyalar milletlerin kaderini belirlemede önemli unsurlar arasına girmektedir. Sahip olunan topraklar ne kadar fazla ve verimli yerler olursa devletlerin güçleri de o kadar artmakta ve hâkimiyet alanları geniş sahalara yayılmaktadır. Tarihin her safhasında geniş topraklara sahip olma düşüncesi her medeniyette görülmüş bir özelliktir. Tarih bu amaçla hareket eden birçok devletin olaylarına şahit olmuştur. Özellikle ortak çıkarların olduğu ve sınır olan coğrafyalar devletlerin mücadelelerinde ana hedef belirlenen yerler statüsüne girmektedir. İran coğrafyasının doğu sınırları ve Göktürklerin batı toprakları iki devletin sınırı olan verimli topraklar olduğu için görüldüğü gibi tarih boyunca iki devlet arasında paylaşılammıştır. Sasâniler doğu İran sınırında ki bu verimli arazileri korumak adına çetin mücadeleler vermiştir. Kuruluşla beraber I. Erdeşir'in kendini doğu topraklarının hükümdarı olarak ilan etmesiyle başlayan süreç uzun sürecek yoğun siyasetin başlangıcı olmuştur. I. Şapur'un Kuşan krallarının büyük kralı unvanı alması Sâsânilerin Türk devletlerine karşı sınırların tek hâkimi olmak istemesini kanıtlar niteliktedir.

Doğu İran topraklarında ki önemli bölgeler ve sahip oldukları şehirler Türk devletlerinin uğrak noktaları olmuş ve ele geçirmek adına her türlü faaliyeti göstermekten sakınmamışlardır. Sınırdaki bu bölgelerin kökenleri antik dönemlere kadar dayandığından dolayı dikkat ve ilgi çeken bölgeler statüsüne girmektedir. Sâsâni hükümdarları Akhun, Göktürk gibi büyük devletler haricinde Hunnik topluluklarının akınlarıyla da uzun süreler mücadele vermiştir. Bu topluluklardan biri olan Alanlar 4. yüzyılda Kafkasya üzerinden yaptıkları göçlerle Sâsâni hükümdarı Yezdigerd'in Bizans ile mücadelelerine ara vermesine ve tüm etkinin doğu sınırına yönlendirilmesine neden olmuştur. Doğu İran'ın sürekli saldırı altında olması Sâsânilerin Bizans üzerine kuracağı etkileri her zaman engelleyici nitelikte olmuştur. Bu durum hükümdarların büyük zaferler elde edecek iken saldırılarını yarıda kesmesine ya da Bizans üzerinde ki etkiden ziyade sınırlara yönelmelerine neden olmuştur. Hükümdarlar doğu sınırını korumak adına her türlü önlem almaktan çekinmemişler savunma duvarları olan Daryal ve Derbend Geçitlerini inşa ettirmişlerdir. Ancak Alanlar bu geçitleri kullanarak Ön Asya topraklarına geçmek istemişlerdir. 5. yüzyıla gelindiğinde istilacı topluluklardan biri olan Kidaritler karşımıza çıkmaktadır. Kidaritler Hindukuş dolaylarında başladıkları etkin siyaseti Sâsânilere karşı etkin bir şekilde kullanmıştır. Doğu İran topraklarından Baktırya ve Soğdiana bölgeleri Kidaritlerin bölgede ki etkin ticaret için gösterdikleri yoğun mücadelelere sahne olmuştur. Sâsâni hükümdarı Behram Gur Kidaritlere karşı en etkin kuvvet gösteren hükümdar olmuştur. II. Yezdigerd zamanı da Kidaritlerin topraklar üzerinde ki etkisinin yok edilmesi

adına mücadelelerin verildiği bir dönem olmuştur. Her iki hükümdar bu devletin engellenmesi adına sınırlarda ki savunma duvarlarında düzenlemeler yapmıştır. Kaynaklarda birçok farklı isimde karşımıza çıkan önemli Türk devletlerinden Akhunlar Sâsâni hükümdarlarının Göktürkler öncesinde en fazla uğraştıkları devlettir. 4. Yüzyılda Kidarit-Akhun birleşmesi neticesinde Soğdiana bölgesi bu devletler tarafından ele geçirilmiştir. Doğu sınırları iki devlet tarafından şiddetli bir şekilde abluka altına alınmaya başlamıştır. Akhunlar istila faaliyetlerini devam ettirerek Horasan bölgesi ve şehirlerini ele geçirmesi üzerine Sâsâni hükümdarı Behram Gur'un toprakları geri almak adına faaliyetleri neticesinde büyük başarılar elde edilmiştir. Hükümdar Peroz'un ölümünün ardından Akhunların etkin bir şekilde ön plana çıktığı dönem Kubad zamanıdır. Akhunların yanında güneydoğu bölgesinde bizi karşılayan diğer kuvvet Kuşan Krallığıdır. Kökenleri doğu sınırının antik dönem sahiplerine dayanan bu topluluğun ardılları Akhun Devleti olarak bilinmektedir. Kuşanlar kuruluştan itibaren geniş sınırlara yayılmış ve doğu sınırlarında adından söz ettirmiştir. II. Yazdigerd zamanında gerçekleştirilen büyük savaşta Sâsâni hükümdarını yenmeleriyle ün kazanmışlardır. Yaşanılan olayların geneline baktığımızda Türk kökenli istilacılar ve devletler Sâsânilerim en başından beri sınırları korumak adına uğraştığı tabii düşmanları olmuştur. Behram Gur'un faaliyetleri Doğu İran'ın daha sonraki dönemlerde kıymetinin artmasında büyük etki yaratmıştır. Sınırların korunması devletin ömrünü uzatan olaylardandır. Doğu İran sınırları tamamen kaybedilmiş olsaydı Sâsâni hükümdarları uzun seneler sürececek büyük bir imparatorluğun kapısını asla aralayamazlardı.

Büyük çatışmaların yaşandığı ve doğu sınırları üzerinde ki mücadelelerin zirve noktasını yaşadığı dönem 6. Yüzyıl olaylarıdır. Dönemin ilk yarısında Sâsâni Hükümdarı Kubad zamanı Akhunların adı pek çok kez zikredilmektedir. Sâsâni siyasetinde daha önce çok karşılaşılmayan durumlar yaşanmış ve Akhunlar devlet yönetiminde dâhi adı geçen bir devlet haline gelmiştir. Hükümdar Kubad'a karşı verdikleri büyük destek özellikle onun döneminde ki olayların seyrinin değiştirilmesinde büyük etken güç olarak görülmektedir. Kubad – Akhun arasında akrabalık bağlantısının kurulması da Akhunların bu derece etkili olmasını destekleyen nedenlerden biri olmuştur. Kubad'ın Akhunlar ile siyasetinde bu tarz bi yol izlemesi taht mücadelesinin Sâsâniler üzerinde ne derece etkili olduğunu bize gösterir. Kubad, Akhunların yardımlarına karşılık Doğu İran topraklarını siyasetine dâhil etmiştir. Kubad'ın iktidar uğruna yaptığı faaliyetler, hükümdar I. Hüsrev'in bu devletle yapacağı savaşlara temel oluşturmuştur. Kubad aynı ataları gibi bir politika izlemiş olsaydı I. Hüsrev Doğu İran sınırları için faaliyetleri bölgenin ele geçirilmesi konusunda daha etkin bir şekilde karşımıza çıkabilirdi. I. Hüsrev 6. Yüzyıl olaylarında adı sıkça geçen ve Türk devletleriyle birçok mücadele gerçekleştiren önemli

bir hükümdardır. Diğer yandan I. Hüsrev dönemi Bizans ile yaşanan çatışmalarında sahne olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki Bizans İmparatorluğu Sâsâni Devleti'ne karşılık Türklerle çeşitli ittifaklar gerçekleştirmiştir. Bizans Sâsânilerin başından beri Türk akıncıları ile mücadele ettiğinin farkında olduğundan dolayı, siyasetini burada ki Türkleri Doğu İran sınırlarına karşı kışkırtıcı faaliyetleriyle devam ettirmiştir. Bu dönemde eski çağlardan beri devletlerin uğruna mücadele ettiği ve eline geçirmek istediği ekonomik anlamda büyük önem arzeden İpek Yolu ön plana çıkmaktadır. Doğu sınırlarında bulunan Soğdiana bölgesinin ticaretinde ön plana çıkan Soğdli tüccarlar, İpek Yolu ile beraber anılmaktadır. Soğdli tüccarların Sâsâni Devleti ile bağlantı kurarak ilişkileri etkin hale getirmesi I. Hüsrev dönemindeki din adamlarının etkili yardımlarıyla gerçekleşmiştir. 6. yüzyılda Sâsâni Devleti'ne sorunlar yaratacak Altay Dağları'nda kurulan Göktürk Devleti karşımıza çıkmaktadır. Sâsâni Devleti ile Göktürkler çıkarları doğrultusunda birlikte hareket etmişlerdir. Kubad döneminde yapılan hatalar Akhunlar'ın burada güçlenmesine sebebiyet vermiş, bu yüzden I. Hüsrev sınırlarda düşmanı olacak Göktürkler ile ittifak kurmak zorunda kalmıştır. Ancak yapılan mücadele neticesinde Doğu İran topraklarının paylaşılması konusunda yaşananlar ortak hareket edilen bu çatışmanın sonuçlarını olumsuz bir hale getirmiştir. İpek Yolu mücadelesi ve ipek ticareti konusunda yaşanan anlaşmazlıklar I. Hüsrev dönemi siyasi olaylarında Göktürk – Sâsâni savaşlarını başlatan en önemli nedenler arasındadır. Göktürkler Sâsâni Devleti'ne karşılık Bizans ile müttefik olmak istemiştir. Devletlerarası ilişkilerde sıkça elçilik heyetlerinin gönderilmesi dikkat çekilmesi gereken önemli noktalardan biridir. Göktürk – Sâsâni ilişkileri İran-Turan kavramının kazandırılması adına da etkili olan diğer bir başlıktır. Turan sözcüğünün dâhil edildiği coğrafyalar mücadelelerin odak noktası Doğu İran topraklarıdır. I. Hüsrev Dönemi Göktürkler haricinde Çul Türkleri adı verilen başka bir Türk kavmi ile yaşanan çatışmaların şahit olduğu bir dönemdir. Kökenleri eski çağlara dayanan bu Türk topluluğu Derbend Seddi'nin yeniden imar edilmesi ve bu bölgede ciddi önlemlerin alınması adına etkili olan akınlar gerçekleştirmiştir.

6. Yüzyılın ikinci yarısı Türk etkinliğinin Sâsâni Devleti içinde yüzyılın ilk dönemine göre daha çok görüldüğü bir dönemi kapsamaktadır. I. Hüsrev sonrası hükümdarlığa gelen IV. Hüzmüz'ün Türk bir anneden dünyaya gelmesi, Türk dilinde unvan alması bu durumu kanıtlar niteliktedir. Ancak bu durum Sâsâni – Göktürk mücadelelerini hafifleten ya da bitiren etkiler yaratmamıştır. IV. Hüzmüz'ün Bizans ile yaşadığı sıkıntıları fırsat bilen Göktürkler Sâsânilerin Doğu İran sınırlarında yağmacı hareketlere başlamıştır. Doğu sınırlarında birçok bölgei ele geçiren Göktürk kuvvetlerine karşılık IV. Hüzmüz devlet adamları ve dini önderler ile

gerçekleştirdiği çeşitli bağlantılar sonucunda Bâhram Çûbîn isimli komutanını Göktürk kağanına karşı görevlendirmiştir. Bâhram ve Göktürk kağanı arasında yaşanan büyük bir çatışma sonucunda zafer elde dilmiş ve Doğu İran topraklarında kaybedilen birçok toprak ele geçirilmiştir. Bâhram ordulara karşı gösterdiği güçlü kimliğini Sâsâni hanedanını ele geçirmek adına kullanmak istemiştir. Bâhram'ın iç siyasette etkili olması ve bunu kötü yönde kullanması Sâsânilerin Göktürkler üzerinde ki etkinliğini olumsuz etkileyen bir durumdur. Bâhram'ın komutan olarak seçilmesi siyasi başarılar yanında Hürmüz'ün verdiği yanlış kararlardan başlıcasıdır. Bâhram yerine seçilebilecek başka bir komutan iç siyaseti derinden etkileyen bu olayların belki de hiç yaşanmamasını sağlayabilirdi. Öyle ki Bâhram'ın bu hareketi II. Hüsrev döneminde Göktürkler üzerinde ki başarısızlığın nedenlerinden biri olarakta kabul edilmektedir. IV. Hürmüz'ün talihinin kötü bir şekilde sonuçlanması üzerine. 6. yüzyılın son, 7. yüzyılın ilk dönemlerini kapsayan II. Hüsrev dönemi başlamaktadır. II. Hüsrev dönemi bir önceki dönem gibi iç çatışmaların yoğun olarak yaşandığı zamanları ifade etmektedir. II. Hüsrev dönemi Göktürkler, Hazarlar ve Bizans'ın siyasi anlamda etkili olduğu, Sâsânilerin ise gücünü kaybetmeye başladığı bir dönem olmuştur. Doğu İran topraklarının kaybedilmesi ve Derbend Seddi'nde Hazarların mücadeleleri dönemin önemli siyasi olaylarından. II. Hüsrev dönemi taht mücadeleleri yerine aynı I. Hüsrev dönemine benzer bir güç dönemi olsa idi uzun süredir elde tutulan Doğu İran sınırları kaybedilmezdi. II. Hüsrev Tung Yabgu'nun Rey önlerine kadar gelmesine izin vermez ve sınırları kuvvetli bir şekilde savunabilirdi.

Hazırlanan çalışmada çeşitli kaynaklarda daha önce sıkça zikredilen İran coğrafyasının içerisinde önemli konuma sahip olan Doğu İran sınırları ve bu topraklar üzerinde yaşanan Türk – İran ilişkileri ele alınmıştır. İran tarihinde ön plana çıkan ve asırlarca hüküm süren Sâsâni Devleti ve Türk toplulukları arasında ki mücadeleler dikkatle ve titizlikle incelenmesi gereken önemli dönemleri kapsamaktadır. Bu dönemler içinde Doğu İran topraklarında yaşanan Türk – İran ilişkileri daha önce alanında çok çalışılmamış, özellikle ele alınması gereken bir konudur. Bu çalışmada, konuyla alakalı olarak aydınlatılması gereken birçok nokta elde edilen bilgilerin ışığında, düzenli bir şekilde toplanarak Doğu İran sınırları hakkında soru işaretlerine yanıt bulmak adına oluşturulmuştur.

KAYNAKÇA

KLASİK KAYNAKLAR

Ebû'l Ferec, Gregory, (1945), “*Ebû'l Farac Tarihi C.I*”, (Sür. İng. Çev. Ernest A Wallis Budge, Tür. Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

Beyâni, Şirin, (2020), “*Eşkânilerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânilerin Yükselişi*”, (Çev. Ali Hüseyin Toğay), Selenge Yayınları, İstanbul.

Charax, of Isidore, (1914), “*Parthian Stations (An Account of the Overland Trade Route Between the Levant and India in the First Century)*”, (Yun. İng. Çev. Wilfred H. Schoff), Commercial Museum: Philadelphia.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, (2013), “*Tarih-i Cihan Güşa*”, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

Ebü'l-Fida, (2017), “*Takvimü'l-Büldan*”, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi: İstanbul.

Ed-Dineverî, Ebû Hanîfe, (2017), “*el-Ahbâru't- Tivâl (Eskilerin Haberleri)*”, (Çev. Zekeriya Akman, Hüseyin Siyabend Aytemür), Ankara Okulu Yayınları: Ankara.

El-Belâzuri, Ahmed b. Yahya, (2013), “*Fütühu'l- Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*”, Siyer Yayınları: İstanbul.

El-Tâcir, Süleyman, (2018), “*Ahbar el-sîn ve'l-Hind (Doğunun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri)*”, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi: İstanbul.

İbn, Battûta, (2004), “*Seyahatnâme*”, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

İbn Cafer, Kudâme, (2018), “*Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*”, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi: İstanbul.

İbn, Fadlan, (2019), “*Seyahatnamesi*”, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi: İstanbul.

İbn, Havkal, (2017), “*Süretü'l-arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*”, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi: İstanbul.

İbn, Hurdazbih, (2019), “*el- Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*”, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları: İstanbul.

İbn,Rüsth, , (2017), “*A'laku'n- Nefise (Dünya Coğrafyası)*”, (Çev. Ali Fuat Eker), Ankara

İbnu'l, Belhî, “*Farsname*”, (2008), (Ed.) Abdulhalik Bakır, Ortaçağ Tarih ve Medeniyetlerine Dair Çeviriler I, Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım: Ankara Okulu Yayınları: Ankara.

İbnü'l, Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih (İslam Tarihi) C.I*, (Çev. Ahmet Ağrakça, Yunus Apaydın, Abdülkerim Özaydın, Zülfikar Tüccar, M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları: İstanbul.

Fazlullah b., Şihabeddin, (2014), “*Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*”, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.

Ferdowsi, Abolqasem, (2007), “*Shahnameh The Persian Book of Kings*”(Çev. Dick Davis), Penguin Books: New York.

Isfahâni, Sâdik, (1832), “*Tahkik al Irâb, Takvim al Buldân (Geographical Works of Sâdik Isfahâni)*”, (Çev. J.C), London Printed for the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland: London.

- İstahri**, (2019), “*Mesâlikü'l- Memâlik (Ülkelerin Yolları)*”, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları: İstanbul.
- Kawerau, Peter**, (1985), “*The Chronicle of Arbela*”, (İng. Çev. Timothy Kröll), Lovani in Aedibus E. Peeters: (Yrsz).
- Kazvini, Hamdullah Müstevi-fi**, (2019), “*Âsaru'l-Bilâd ve Ahbâru'l- İbâd'ı*”, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları: İstanbul.
- Kazvini, Hamdullah Müstevi-fi**, (2018), “*Târih-i Güzide*”, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Mar- Yeşua**, (1958), “*Vakaayi'nâme (404-507 Yıllarına Ait Urfa, Amid ve Güneydoğu Anadolu Vakaları Bizans-Sasanlı Savaşları)*”, (Çev. Muallâ Yılmaz), Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı Şehir Matbaası: İstanbul.
- Mercellinus, Ammianus**, (1935), “*Res Gestae V.3*”, (Çev. John C. Rolfe), Harvard University Press, London.
- Mesûdî**,(2014), “*Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*”, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.
- Mesûdî**,(2018), “*Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*”, (Çev. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınları: İstanbul.
- Minorsky**, (2018), “*Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*” (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları: İstanbul.
- Mukaddesi**, (2015), “*Ahsenü't-Takâsîm (İslam Coğrafyası)*”, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.
- Munis, Shir Muhammed Mirab, Agahi, Muhammed Rıza Mirab**, (1909), “*Firdaws Al-Iqbâl History of Khorezm*”, (Çev. Yuri Bregel), Brill Press: Köln.
- Nüveyri, Abdülvehhâb b. Ahmed**,(1900),” *Nihayetü'l-Ereb fî Ahbaru'l-Fars ve'l-Arab*”, (Haz. Edward G. Browne), Journal of the Royal Asiatic Society Great Britain and Ireland.
- P'arpec'i's, Ghazar**, (1985), “*History of the Armenians*”, (Çev. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition: New York.
- Plinius**, “*The Natural History*”, (Çev. John Bostock, M.D, F.R.S vd.), Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden: London.
- Procopius**, (1914),“*History of the Wars Book I and Book II*”, (Çev.H.B. Dewing,), William Heineman: London.
- Ptolemy, Claudius**, (1932), “*The Geography Book VI*”, (Çev. Edward Luther Stevenson), Dover Press: New York.
- Sebeos**, (1985), “*History C.P*”, (1985), (Çev. Robert Bedrosian), Armenian Tradition: New York.
- Strabo**, (2010), “*The Geography of Strabo In Three Volumes Vol II.*”, (Çev. H. C. Hamilton, W. Falconer), Nabu Press: London.
- Tabari**, (1999), “*History the Sâsânids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen V.5*” , (çev. C. E. Bosworth), The State University of New York Press: New York.

Taberi, Ebü Ca'fer Muhammed Bin Cerir'üt,(2007), ”*Tarih-i Taberi C.II* ”, (Çev. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınevi: İstanbul.

Taberi, Ebü Ca'fer Muhammed Bin Cerir'üt, (1991), “*Milletler ve Hükümdarlar Tarihi III* ”, (Çev. Zâkir Kadiri Urgan, Ahmet Temir), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: İstanbul.

Ya'kubi, (2019), “*Kitâbü'l-Buldân (Ülkeler Kitabı)*”, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları: İstanbul.

TETKİK ESERLER

Afram, Michael, (2008),”*Early Sasanian Coinage*”, (E.d) Vesta Sarkhos Curtis, Sarah Steward, The Sasanian Era the Idea of Iran, V.3, İ.B. Tauris, New York, 17-30.

Altungök, Ahmet, Yıldırım, Taner, (2015), “*Siyasi Açıdan Arap-İran İlişkileri Sâsâni Dönemi (M.S.226-652)*”, Mutlu Basım: İstanbul.

Altungök, Ahmet, (2015a),”*İslam Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi Sâsâni Dönemi (M.S. 226-652)*”, Hikmetevi Yayınları: İstanbul.

Altungök, Ahmet, (2015b), “Eski İnan'da Din ve Toplum (M.S. 226-652)”, Hikmetevi Yayınları, İstanbul.

B.A, Darab Dastur Peshotan Sanjana, (1896),” *Kârnamê î Artakhshîr Pâpâkân*”, Education Society's Steam Press: Bombay.

Barthold, Vasili Vladimirovich, (1984), “*An Historical Geography of Iran*”, Ed. C.E. Bosworth, Princeton University Press: New Jersey.

Beckwith, Christopher I. (2009), “*Empires of the Silk Road (A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present)*”, Princeton University Press, New Jersey.

Bonner Jackson, Michael R., (2020), “The Last Empire of İnan”, Gogias Press , USA.

Bregel, Yuri, (2003), “*An Historical Atlas of Central Asia*”, Brill: Boston.

Brosius, Maria, (2006), “*The Persians*”, Routledge Taylor& Francis Group: New York.

Buller, R. Hughes, (1906), “*Baluchistân District Gazetter Series Makrân Text and Appendices V.VI*”,Printed At the Times Press: Bombay.

Chavannes, Edouard, (2007) “*Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*”,(Çev. Mustafa Koç), Selenge Yayınları: İstanbul.

Christensen, Arthur, “*Sasanid Persia*”, (Ed. S. A. Cook, LITT. D.F.B.A, F.E Adcock vd.), The Cmbridge Ancient History The Imperial Crisis and Recovery A.D 193-324, V.XII, Cmbridge University Press: London, 109-137.

Clearly, Michelle Negus, (2007), “*The Ancient Oasis Landscape of Chorasmia: The Role of the Kala in Central Asian Settlement Patterns* ” , (Ed. Laura M. Popova, Charles W. Hartley vd.), *Social Orders and Social Landscape*, Cambridge Scholars Publishing: Newcastle.

Curtis, Glenn, E, Hooglund, Eric, J, (2008), “*Iran a Country Study*”, Library of Congress Cataloging in Publication: Washington.

Craig, Benjamin, (2018), “*The Kushan Empire At the Crossroads of Ancient Eurasia*”, In *Empires of the Ancient Eurasia: The First Silk Roads Era 100 BCE-250 CE*, Cambridge University Press: Cambridge, 176-203.

- Czegledy, Karoly**, (1999), “*Turan Kavimlerinin Göçü*”, (Çev. Günay Karaağaç), Turan Kültür Vakfı: İstanbul.
- Çeliktaş, Müslüme Melis**, (2019), “*Akhunlar*”, (Ed.) Bilgehan Atsız Gökdağ, Osman Karatay, Saadettin Gömeç, Ortak Türk Tarihi C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 409-422.
- Daryee, Touraj**, (2002), “*Sahrestaniha Eransahr (A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History With English and Persian Translations and Commentary)*”, Mazda Press: California.
- Daryee, Touraj**, (2009), “*Sasanian Persia the Rise and Fall of an Empire*”, I.B. Tauris: New York.
- Daryee, Touraj**, Reza Khani, Khodad, (2017), “The Sasanian Empire”, (Ed.) Touraj Daryee, *King of The Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE- 651 CE)*: UCI Jordan Center for Persian Studies, California, 155-197.
- Divitçioğlu, Sencer**, (2016), “*Orta Asya Türk İmparatorluğu*”, Alfa Basım Yayım Dağıtım: İstanbul.
- Durmuş, İlhami**, (2008), “*İskitler (Sakalar)*”, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- Erkoç, Hayrettin İhsan**, (2020), *Tiele ve Töliş II, Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde C.1*, (Ed.) Zeynep İskefiyeli, Muhammed Bilal Çelik, Nobel, Ankara, 30-71
- Fairservis Jr, Walter A.**, (1961), “*Archeological Studies in the Seistan Basin of South-Western Afghanistan and Eastern Iran V:48*”, Anthropological Papers of the American Museum of Natural History, New York.
- Farrokh, Kaveh**, (2005), “*Sassanian Elite Cavalry*”, Osprey Publishing: United Kingdom.
- Farr, Edward**, (1850), “*History of Persians*”, Robert Carter Brothers: New York.
- Frye, R. N.** (2000), “*The Political History of Iran Under the Sasanians*”, “*The Cambridge History of Iran The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods V.3*”, Cambridge University Press: England.
- Genç, Ali**, (2021), “*Geç Antikçağ'da Kafkasya'da Küresel Rekabet: V- VI Yüzyıl Bizans-Sasani Savaşları ve Bölgeye Etkileri*”, (Ed. Mustafa Aça, Mehmet Ali Yolcu), Geçmişten Geleceğe Avrasya, Paradigma Akademi: Çanakkale.
- Gartwaite, Gene R.** (2005), “*The Persians*”, Blackwell Publishing: Australia.
- Ghirsman, Roman**, (Trsz), “*Iran From the Earliest Times to the Islamic Conquest*”, The Chaucer Press: Great Britain.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç**, (2019), “*Eski Türkler*”, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.
- Golden, Peter B.**, (1992), “*An Introduction to the History of the Turkic Peoples (Ethnogenesis and Early Modern Eurasia and Middle East)*”, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Gömeç, Saadettin**, (2011), “*Kök Türk Tarihi*”, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Greatrex, Geoffrey, Lieu, Samuel N. C.** (2002), “*The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*”, Routledge: London.

- Grenet, Franz**, (2002), “*Regional Interaction in Central Asia and Northwest India in the Kidarite and Hephthalite Periods*”, *Indo-Iranian Languages and Peoples*, (Ed. Sims Williams), Oxford.
- Grousset, Rene**, (1980), “*Bozkır İmparatorluğu (Attila / Cengiz Han / Timur)*”,(çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Hasan, Ahmad Dani**, (1996), “*The Kushano Sasanian Kingdom*” History of Civilizations of Central Asia, (ed. B. A. Litvinsky), Unesco Publishing: Paris.
- Haug, Robert**, (2019), “*The Eastern Frontier (Limits of Empire in Late Antique and Early Medieval Central Asia)*”, Bloomsbury Publishing: Great Britain.
- Kafesoğlu, İbrahim**, (2015), “*Türk Milli Kültür*”, Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Karatay, Osman**, (2003), “*İran Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*”, Karam Yayınları: Ankara.
- Khan, F.A**, (1960-1976), “*Banbhore A Preliminary Report on the Recent Archaeological Excavations at Banbhore*” Department of Archaeology and Museums Government of Pakistan: Pakistan.
- Kiani, M.Y**, (1982), “*Parthian Sites in Hyrcania: The Gurgan Plain*”, Verlag Von Dietrich in Berlin: Berlin.
- Korneva, LG**, (2009), “*Volga River Basin*”, (Ed.) Klement Tockner, Urs Uehlinger, Christopher T. Robinson, Rivers of Europe, Academic Press: USA. 23-57.
- Kurbanov, Aydogdy**, (2010), “*The Hephthalites Archaeological and Historical Analysis*” History and Cultural Studies of the Free University: Berlin.
- Kuwayana, S**, (2002), “*Across the Hindukush of the Millenium A Collection of the Papers*”, Institute for Research in Humanites Kyoto University: Japan.
- Lari, Suhail Zaheer**, (1994), “*A History of Sind*”, Oxford University Press: Pakistan.
- Lazslo, Rasonyi**, (1993), “*Tarihte Türklük*”, Ankara Üniversitesi Basımevi: Ankara.
- Liu, Xinru**, (2010), “*The Silk Road in World History*”, Oxford University Press, England.
- Loidi, Javier**, (2017), “*Introduction to the Iberian Peninsula, General Features: Geography, Geology, Name, Brief History, Land Use and Conservation*”, (Ed.) Javier Loidi, Sistema de Información de la Vegetación Iberica y Macaronesica, Springer International Publishing, Spain.
- Lyde, Lionel W.**, (1904), “*Geography of Asia Including The East Indies*”, California University Press, London.
- Malcolm, John**, (1815), “*History of Persia From the Most Early Period to Present Time (Containing an Account of the Religion, Government, Usages and Character of the Inhabitants of that Kingdom)*” John Murray: London.
- Masson. V. M.** (1992), “*The Bronze Age In Khorasan And Transoxiana*”, (Ed.) A.H.Dani and V. Mihailovich History Of Civilizations Of Central Asia V.1, Unesco Publishing: Paris.
- Mehmetov, İsmail**, (2019), “*Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*”, Ed. Şamil Necefov, Ötüken Neşriyat: İstanbul.

- Mızrak, Egemen Çağrı**, (2017), “*Bozkır Kavimleri (M.Ö. VII Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyıl Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan’daki Bozkırlılar)*”, Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Minorsky, Vladimir**, (1958), “*A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*”, W. Heffer & Sons: Cambridge.
- Miri, Negin**, (2012), “*Sasanian Pars Historical Geography and Administrative Organization*”, Mazda Publisher.
- M.R.A.S, M.R Hig**, (1894), “*The Indus Delta Country A Memoir Chiefly on its Ancient Geography and History*”, Kegan Paul, Trench, Trübner Paternoster House: London.
- Schindel, Nikolaus**, (2006) “*The Sasanian Eastern Wars in the 5th Century: The Numismatic Evidence*”,(ed. A.Panaino, A. Piras), Proceedings of the 5th Conference of the Societas Iranologica: Milano.
- Nyberg, Henrik Samuel**, (1974), “*A Manual of Pahlavi Ideograms, Glossary, Abbreviations, Index, Gramatical Survey, Corrigenda to Part I C.2*”, Otto Harrassowitz: Germany.
- Olbrycht, Marek Jan**, (2016),“ *Dynastic Connections in the Arsacid Empire and the Origins of the House of Sasan*”, (Ed.) Vesta Sarkhos Curtis, Elizabeth J. Pendleton vd, The Parthian and Early Sasanian Empires: Adaptation and Expansion, British Institute of Persian Studies, United Kingdom, 86-130.
- Olbrycht, Marek Jan**, (2021), “*Early Arsakid Parthia (c.a 250-165 B.C) At the Crossroads of Iranian Hellenistic and Central Asian History*”, Brill: Boston
- Orkun, Hüseyin Namık**, (1936), “*Eski Türk Yazıtları*”, Devlet Basımevi: İstanbul.
- Ostrogorsky, George**, (2017), “*Bizans Devleti Tarihi*”, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Ouseley, William**, (1799), “*Epitome of Ancient History of Persia Extracted and Translated From the Jehan Ara, A Persian Manuscript*”, Copper and Wilson: London.
- Öztuna, Yılmaz**, (1963), “*Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi C.P*”, Hayat Yayınları: (Yrsz).
- Pourshariati, Parvaneh**, (2008), “*Decline and Fall of the Sasanian Empire The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*”, I.B. Tauris: New York.
- Pumpelly, Raphael**, (1903), “ *Explorations in Turkestan The Basin of Eastern Persia and Sistan*”,Cornegie Instituon of Washington: Washington.
- Puri, B. N.** , (1994) “*The Kushans*”, History of Civilizations od Central Asia V.II, (ed. B.N Puri G. F Etemadi), Unesco Publishing: Paris.
- Rante, Rocco**, (2015), “*Khorasan Proper*” and “*Greater Khorasan*” *Within a Politico-Cultural Framework*”, *Greater Khorasan History (Geography, Archaeology and Material Culture)*”, (Ed. Rocco Rante), De Gruyter: Boston.
- Rezakhani, Khodad**, (2017), “*Reorienting the Sasanians East Iran in Late Antiquity*”, Edinburgh University Press, Scotland.

- Rezakhani, Khodad**, (2017), “*From the Kushans to the Western Turks*”, (Ed.) Touraj Daryee, King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE - 651 CE), UCI Jordan Center for Persian, California, 199-225.
- Rice, Tamara Talbot**, (1965), “*Ancient Art of Central Asia*”, Frederick A. Praeger: New York.
- Sharavebi, Ehsan**, (2019), “*Sasanians, Arsacids, Armaneans Ibn Al-Kâlbî’s Account of Ardahshir’s Western Campaign*”, (Ed.) Pavel V. Lurjle, Proceedings of the Eight European Conference of Iranian Studies: The Satate Hermitage Publishers, Saint Petersburg, 363-378.
- Stein, Sir Auriel, K.Cl. E, Ph.D, Litt,D, D, Sc**, (1931), “*Memoirs of the Archeological Survey of India An Archeological Tour in Gedrosia V.43*”, (Ed. LT. Colonel, R.B. Sewell vd.), India Central Publication: India.
- Tarn,W.W.**,(1938), “*The Greeks in Bactria and India*”, Cambridge University Press, Edinburg.
- Taşagıl, Ahmet**, (2003), “*Göktürkler C.P*”, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Taşagıl, Ahmet**, (2015), “*Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*”, Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım: İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi**, (1981), “*Umumi Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Şeşen, Ramazan**, (2017), “*İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*”, Bilge Kültür Sanat: İstanbul.
- Tezcan, Mehmet**, (2006), “*The Ethnonym Apar in the Turkish Inscriptions of the VIII. Century and Armenian Manuscripts*”,(Ed.) Matteo Compareti, Paola Raffetta, Gianroberto Scarcia, In Ērān ud Anērān, Ērān ud Anērān. Studies presented to Boris II’iç Marşak on the Occasion of His 70 th Birthday, Libreria Editrice Cafoscarina, Venezia, 603-615.
- Vaissière, Étienne De La**, (2005), “*Sogdian Traders*” (Çev. James Ward), Brill Press: London.
- Zeimal, E.V**, (1996), “*The Kidarite Kingdom in Central Asia (History of Civilizations of Central Asia A.D 250 to 750)*”, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing: Paris.
- Zonn, I. Ashirbekov, U.** (2003), “*Aral: The History of Dying Sea*”, Dushanbe: USA.
- Wordsworth, Paul**, (2015), “*Merv on Khorasanian Trade Routes From the 10th-13 th Centuries*, (Ed.) Rocco Rante, *Greater Khorasan History, Geography Archeology and Material Culture*, De Gruyter: Germany, 51-62.
- Waux Wright**, William Sandys,(1893), “*Persia from the Earliest Period to the Arab Conquest*”, (Ed.) A. H. Sayce, Society for Promoting Christian Knowledge: London.
- Williams, Henry Smith**, (1908), “*The Historians’ History of the World: Parthians, Sassanids and Arabs the Crusades and the Papacy V.VIII*”, Hooper & Jackson: New York.
- William, Leonard King**, Campbell, Thompson R. (1907), “*The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia: A New Collation of the Persian, Susian and Babylonian Texts XI*” Oxford University Press: London.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin, Zerrînkûb, Ruzbeh**, (2019), “*Târîh-i İran-ı Bâstân / Târîh-i Siyâsi-yi Sâsânîyan (Sâsânilerin Siyasi Tarihi)*”, (Çev. Ali Hüseyin Toğay), Önsöz Yayıncılık: İstanbul.

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

- Abaev, V.I, Bailey, HW.** (1985), “Alans”, *Encyclopedia Iranica*.(C.Vol.1, Fasc.8), s.801-803.
- Akbulut, Dursun Ali,** (2002), “Akhunlar (Kionit/ Hyon) ve Eftalitler Çağında Maverâünnahir ve Horasan’da Türkler”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C.1: 1318-1348), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Ansari, A.S Bazmee,** “Deybül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.IX:262), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Aydınli, Osman,** “Zerenc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.XLIV:282-284), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Bivar, A.D.H,** “Gorgân v. Pres İslamic History”, *Encyclopedia Iranica*, (C.IV, Fas.2: 96-99).
- Compareti, Matteo,** (2002), “Soğdiana Tarihine Giriş”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C.2: 269-298), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Çetin, Osman,** (1998), “Horasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.XVIII:234-241), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Esin, Emel,** (1991), “Amu Derya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.III:98-99), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Gündüz, Tufan,** (2010), “Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.XXXVIII: 248-250), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Harman, Ömer Faruk,** (2002), “Konsil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.XXVI:175-178), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.
- Hourcade, Bernard,** “İran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.XXII: 392-394), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.
- Kettenhofen, Erich,** (2011),“Darband”, *Encyclopedia Iranica*,(C.VII, Fasc.1), 13-19.
- Konukçu, Enver,** (2002), “Akhunlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C.1: 1310-1317), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Kurat, Akdes Nimet,** (2002), “Göktürk Kağanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C.2: 75-123), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Muhammedcanov, Abdullah,** (2011), “Taşkent”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.XL:145-148), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Naskali, Esko,** (2010), “Şâpûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.XXXVIII: 346), Türkiye Diyanet vakfı, İstanbul.
- Saray, Mehmet,** (1992), “Bedahşan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.V:292-293), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Schmit, Rüdiger,** (1990),*Encyclopedia Iranica*, (C.IV, Fas.6: 612).
- Özgüdenli, Osman Gazi,** “Sistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.XXXVII, 274-276), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Taneri, Aydın,** (1996), “Gürgenç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.XIV: 321-323), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Taşağıl, Ahmet, (2009), “Soğd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.XXXVII: 348-349), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Uslu, Recep,(1998), “Herat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.XVII: 215-218), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Uslu, Recep, (2001), “İstahr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.XXIII: 202-203), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Vogelsang, WJ, (2003) “Herat II. History, Pre Islamic Period”, *Encyclopedia Iranica*.(XII :205-206).

Yazıcı, Tahsin, (1994), “Deylem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* , (IX, 263), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

(Komisyon), (1992),“Chorasmla”, *Encyclopedia Iranica*,(c.5, Fas. 5: 511-520).

YÜKSEK LİSANS DOKTORA TEZLERİ

Altungök, Ahmet, (2007), *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Özel, Ayberk Sinan, (2017), *Hazar Devletinden Altın-Orda Devletinin Sonuna Kadar İdil-Yayık Bölgesindeki Türk şehirciliği (VIII. Yy’dan XIII. Yy’a Kadar)*, Bitirme Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi. İstanbul.

Can, Mesut, (2016), *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhiriler Dönemine Kadar)*, Doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Çeliksaş, Müslüme Melis, (2011), *Akhunlar Tarihi Üzerine Türkiye ve Dünyada Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Çeşmeli, İbrahim,(1999), “Kışlak Hazara Camii ve Dört Eyvan Şemasının Asya’da ki Erken Gelişimi”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Çiftçi, Ferhat, (2018), ”*Batılı Seyyahlara Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Afganistan Şehirleri*”, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.

Güleç, Sema Gökenç, (2019), *Çin Kaynaklarında Tang Hanedanlığı Dönemi Anxi (Kuça) Genel Valiliği ve Antik İpek Yolu’na Etkileri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Faizi, Kamaluddin, (2019), *II. Hüsrev Perviz Döneminde İran (M.S.590-628)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Maristo, Joonas, (2020), “*Bahrām Čübîn in Early Arabic and Persian Historiography – Why so many stories?*”, Doctoral Programme in History and Cultural Heritage, University of Helsinki, Faculty of Arts, Helsinki.

Orhan, Tuğba, (2019), “*XIX Yüzyılda Herat*”, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Tavukçu, Orhan Kemâl, (2000), *Ahmed Rıdvân Hüsrev ü Şirin*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Teker, Filiz, (2016), *Eski İran Uygarlıkları ve Yerleşim Yerleri*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Tokan, Özgür, (2011), *İslamiyet Öncesi Türklerde Diplomasi ve Hunlar Dönemi Diplomatik İlişkiler*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Yıldırım, Ercüment, (2011), *Pers Hâkimiyetinin Bitiminden Bizans Hâkimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Yıldızdağ, Cengiz, (2005), *VII-X.YY. 'larda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yiğit, Hale Çalım, (2014), *XVI Yüzyılda Kandahar*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

MAKALELER

Aradi, Êva, (2010), The Yue-chis, Kushans and Hephtalites, *Journal of Eurasian Studies*, (V.II):45-56..

Altungök, Ahmet, (2019), Sâsâniler Dönemi İran Sarayında Bir Göktürk Gelini: Fakım, *Tarih Okulu Dergisi*, C.12 (XLIII):1258-1280.

Ay, Zahide, (2019), İslam Öncesi Orta Asya Tarihi Coğrafyasında Bedahşan Bölgesi ve Türk Tarihindeki Yeri, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı): 153-162.

Bakır, Abdulhalik, Altungök, Ahmet, (2014), Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu Medâ'in, *Belleten*, C.LXXVIII, (281):1-40.

Bakır, Abdulhalik, Altungök, Ahmet, (2011), *Klasik ve Çağdaş Kaynaklar ışığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXVI, (2):361-422.

Bakır, Abdulhalik, Şenol, Feridun, (2020) *Ortaçağ Gürcistan'ının Meşhur Şehri Tiflis (Şehrin Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Rarihine Genel Bir Bakış)*, *Oğuz- Türkmen Araştırmaları Dergisi*, (C. IV), s.9-100.

Barthold, William, (1973), Herat ve Herirüd Boyu, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (27): 179-192.

Baski, Imre, (2006), Demirkapılar (Temır, Qapit, Vaskapu, Dömörkapu), *I. Uluslararası Türk Dünyası Kurultayı*, (V.2:73-889).

Bayburtluoğlu, Hasan, (2019), M.Ö I. Binden M.S VII. Yüzyıla Kadar Tohâristan'ın Siyasi Tarihi, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1 (1): 1-12.

Beyoğlu, Ali Ahmet, (2010a), Bizans tarihçisi Menandros'un Türkler (Göktürkler) Hakkında Verdiği Bilgiler, *Tarih Dergisi*,(50): 11-25.

Beyoğlu, Ali Ahmet, (2010b), Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi Tarihi ve İstatiski Malumat, *Sosyal Bilimler Dergisi*, (C.11 S.22): 1-21.

- Büyükbahçeci, Esra**, (2016), Hint'te Kast Sisteminin ilk izleri ve Hint Edebiyatındaki Yeri, *DTCF Dergisi*, (56. 2): 240.
- Bosworth, C. Edmund**, (2000), Sistan and it's Local Histories, *Iranian Studies*, (V.33), 31-43.
- Chakravarti, Ranabir**, (2016), Kushan Empire, *The Encyclopedia of Empire*, (ed. N. Dalziel, J. Mckenzie), (V. 3: 3):1-5.
- Cihan, Cihad**, (2015a), Türk Akınlarına Karşı Sasanilerin İnşa Ettiği Gürgan Seddi (Sedd-i İskender), *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (C.10/5): 107-130.
- Cihan, Cihad**, (2015b), Türk-Sasani Askeri İttifakları ve Sâsâni Ordusunda Türkler, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.12 (32): 89-107.
- Cumaniyazova, Firuze**, (2014), Tarihi Kuzey Hindistan'da Bulunan Arkeolojik Buluntular ve Onların Köktürklerle Özdeşirilmesi Üzerine, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Dergisi*, (16 (Özel Sayı)):14-18.
- Ekrem, Erkin**, (2007), Kao-Ch'ang Devleti, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (C.7): 8-17.
- Esin, Emel**, (1979), İslam ile karşılaşan ilk Türkler Şül (Çöl? Çor?) boylarından Selçuklulara kadar, Hazar Denizi kıyılarındaki Oğuzlara Dair, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, (C.VII, S.3-4): 33.
- Emet, Erkin**, (1997), Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (4):1-4.
- Enoki, Katsuo**, (1955), The Origin of the White Hun sor Hephthalites East and West, *Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente*, (V.6, N.3):233-234.
- Erdoğan, Coşkun**, (2018), Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tenkitler, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (62):307-322.
- Eroğlu, Engin**, (2017), Türk Barışı (Pax Turcica):İskitler, Göktürkler ve Hazarlar, *Turkish Studies*, (C.12): 97.
- Fleet, J. F.** (1914), The Name Kushan, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (C. 46, S. 4): 369-371.
- Gömeç, Saadettin Yağmur**, (2011), Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi, (Ed.) Rustam Aşimov, Marat Canabayev, Aziz Aytmetov, Tölegen Saparbayev, *IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi*: 478-489.
- Gümüş, Mustafa Yunus**, (2019), Şeyhi'nin Hüsrev Ü Şirin Mesnevisinde Meclis, *Doğu Esintileri İnanoloji, Fars Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (S.11):266.
- İnan, Abdülkadir**, Tarihte ve Folklorda Balkan,(1987), *Türk Dili Dergisi*, (C.LIV S.429), s.125.
- Janhunen, Juha**, (2006), On The Shirogolic names of Amdo, *Studia Etymologica Cracoviensia*, (V.11): 95.
- Kaçar, Turhan**,(2009), Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz, *Tarih Dergisi*, (S.47),1-22.

- Kapusuzoğlu, Gökçen,** (2015), Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (C.34, S.52):507-522.
- Kara, Gülnur,** (2015), Zhou Tarihinin Türkler Bölümü Üzerinde Metin Çalışması, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, (C.4,S.3):542-562.
- Karadeniz, Yılmaz,** (2011), I. Hüsrev Dönemi'nde İpek Yolu Üzerinde Sâsâni- Göktürk Mücadelesi (531-579), *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, C.4 (16):208-214.
- Karadeniz, Yılmaz,** (2012), IV. Hüzmüz ve II. Hüsrev Dönemlerinde Göktürk- Sasani İlişkileri, *Akader Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, (19):27-41.
- Karatekir, Eray,** (2017), Pers Kralı Kyros'un (M.Ö. 559-530) Orta Asya Seferleri ve Ölümü, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Çankırı Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (C.5, S.1):1-19.
- Klyashorniy, Sergey G.** (2014), *Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi*,(Çev. Egemen Çağrı Mızrak), *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.1 (1): 195-201.
- Kurat, Akdes Nimet,** (2011), "Avarlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (C. XXVI, S.1):102-103.
- Manassero, Niccolo,** Fiorani, Valeria Piacentini, (2014), The Site of Banbhore (Sindh-Pakistan): A Joint Pakistani-French-İtalian Preoject. Current Research in Archaeology and History, *The Silk Road*, (V.12): 82-88.
- Masao, Mori,** (1983), Soğdluların Orta-Asya'da ki Faaliyetleri, *Bulleten*, (C. XLVII), 339-351.
- Moldabayeva, Dâna,** (2005), Sır derya Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (35):1-16.
- Minardi, Michele,** (2016), The Ancient Chorasmian Unbaked-clay Modelled Sculptures: Hellenistic Cultural 'Impacts' on an Eastern Iranian Polity, *Avrupa Güney Asya Arkeolojisi Derneği Bildirileri ve Art (EASAA) konferansında sunulan tebliğ*, 4-7 Temmuz, Cardiff, South Asia.
- Li, Xican,** (2016), Faxian's Biography and His Contributions to Asian Buddhist Culture: Latest Textual Analysis, *Asian Culture and History*, (V.8, S.1):38-44.
- N.et al, Zwyns,,** (2014), The Open-air site of Tolbor 16 (Northern Mongolia): Preliminary results and perspectives, *Quaternary International*, (C.347): 1-13.
- Nafisi, Nadereh,** (2013), The Parthian Mehran Family, Key to the Collapse of Sassanid Empire, *Journal of Basic and Applied Scientific Research*, (C. 3 (3)): 945-948.
- Nokandeh, Jebreal, Sauer, W. Eberhard v.d,** (2006), Linear Barries of Northern Iran: The Great Wall of Gorgan and the Wall of Tammishe, *Journal of the British Institue of Persian Studies*, (V.44): 121-173.
- Olbrycht, Marek,** (2015), Parthian Cities and Strongolds in Turkmenistan, *International Journal of Eurasian Studies*, ed. Yu Taishan and Li Jinxiu, Eng. Ed. Bruce Doar, (V. II), 117-125.
- Özcan, Altay Tayfun,** (2011), Göktürk Kağanlığı'ndan Bizans İmparatoru Mauricius'a gönderilen Mektup Üzerine, *Bulleten*, (S.75): 219-220.
- Özdemir, Ahmet,** (2018), Nesefli Meşhur Fakihlerin Fıkıh Mirasına Katkıları, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (S.70), 33-44.

- Özgül, Oktay, Ceylan, Nezahat**, (2017), Eski Çağ'da Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent) (Caucasus Passages in Ancient History (Daryal and Derbent), *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.4 (13): 24-62.
- Rezaei, Iman Siroos**, (2016), V.-VII. Yüzyıllarda Bizans- Sâsâni İlişkileri, *İraniyat Dergisi*, (1): 18-31.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre**, (2013 a), İslâm Kaynaklarına Göre Nuşirevân-ı Âdil, *History Studies International Journal of History*, (V. 5): 227.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre**, (2013 b), Avesta Dilinin Tarihi Coğrafyası, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (V. 8/8): 1141-1165.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre**, (2013c), Sâsânilerde Askeri Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejileri, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (V. 8/5): 675-703.
- Şahin, Çiğdem**, (2018), Göktürk Devlet Diplomasisi (552-630), *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (40): 125-156.
- Tandon, P. (2012) ,The Location and Kings of Pâradân, *Studia Iranica*, (Fas.1): 25-56.
- Taşagıl, Ahmet**, (2014), Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. Ve 7. Yüzyıllar), *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Dergisi*, (3):312-320.
- Tuğ, Kadir**, (2020), Doğu Türkistan Şehirlerinden Tarihi Kaşgar Şehri, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (10/20): 401-416.
- Tunç, Zekiye**, (2015), İslamiyetten Önce Kafkasya'da Türkler, *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Kafkaslar Özel Sayısı*, (S.72): 11-13.
- Tezcan, Mehmet**, (2014), İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, (3/1): 96-123.
- Tezcan, Mehmet**, (2007), V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*,(32):183-202.
- Usluer, Mehmet**, (2019), VIII Asra Kadar Deylem Bölgesi Siyasi Tarihi, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (C.6, S.2): 477.
- Yılmaz, Ahmet**, (2018), Toharistan'ın Adı, Coğrafyası ve Genel Sınırları, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, (62): 337-344
- Yılmaz, Karadeniz**, (2011), İran Kaynaklarına Göre Türkistan ve İran Coğrafyasında İran-Turan Sınır, *Akademik Bakış Dergisi*, (26): 1-15.
- Yücel, Muhammet**, (2020), I. Hüsrev'in Hükümdarlığı ve Bir Kurgu Olarak Anusâg-Ruwân Adaleti'nin İcadı, *Cedrus*, (C.8): 602.
- Zekiye Tunç**, (2012), Kafkasya'dan Ön Asya'ya Kimmer, İskit Göçleri, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, (C.8, S.1), 147-160.
- Whitehouse, David, Williamson, Andrew**, (1973), Sasanian Maritime Trade, *British Institute of Persian Studies*, (V.11): 29-49.

İNTERNET KAYNAKLARI

Bosworth, C. E. (2011),“Makrân”, *Encyclopedia Iranica* [Erişim:03.01.2021 <https://iranicaonline.org/makran>]

Gyselen, Rika, (2004), “Spâhbed”, *Encyclopedia Iranica*, [Erişim:04.06.2021 [https://iranicaonline.org/articles/ Spahbed](https://iranicaonline.org/articles/Spahbed)]

Khan, F.A., “Banbhore The Site of Debal”, [Erişim:01.04.2021, [https://www.academia.edu/39122257/BANBHORE THE SITE OF DEBAL](https://www.academia.edu/39122257/BANBHORE_THE_SITE_OF_DEBAL)]

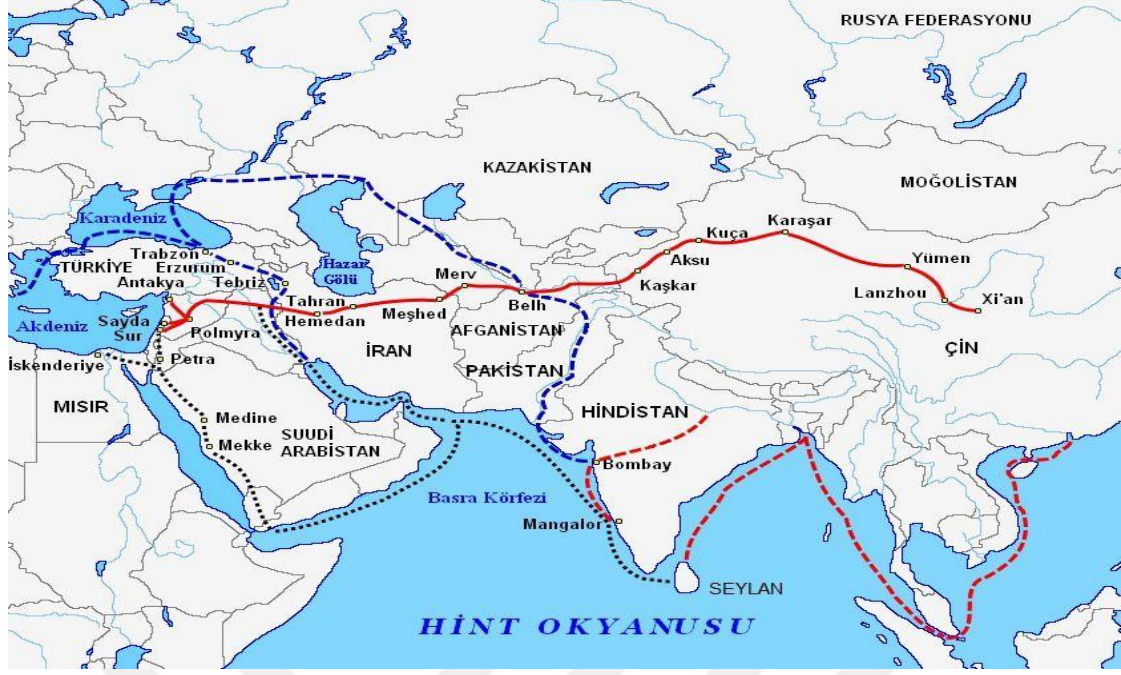
Lurje, Pavel, (2017) “SOGDIANA ii. Historical Geography”, *Encyclopedia Iranica*, [Erişim: 03.01.2021 <http://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-historical-geography>]

Rafferty, John P. (2018), “Kopet-Dag Range”, *Encyclopedia Britannica*. [10.03.2021 <https://www.britannica.com/place/Kopet-Dag-Range>]

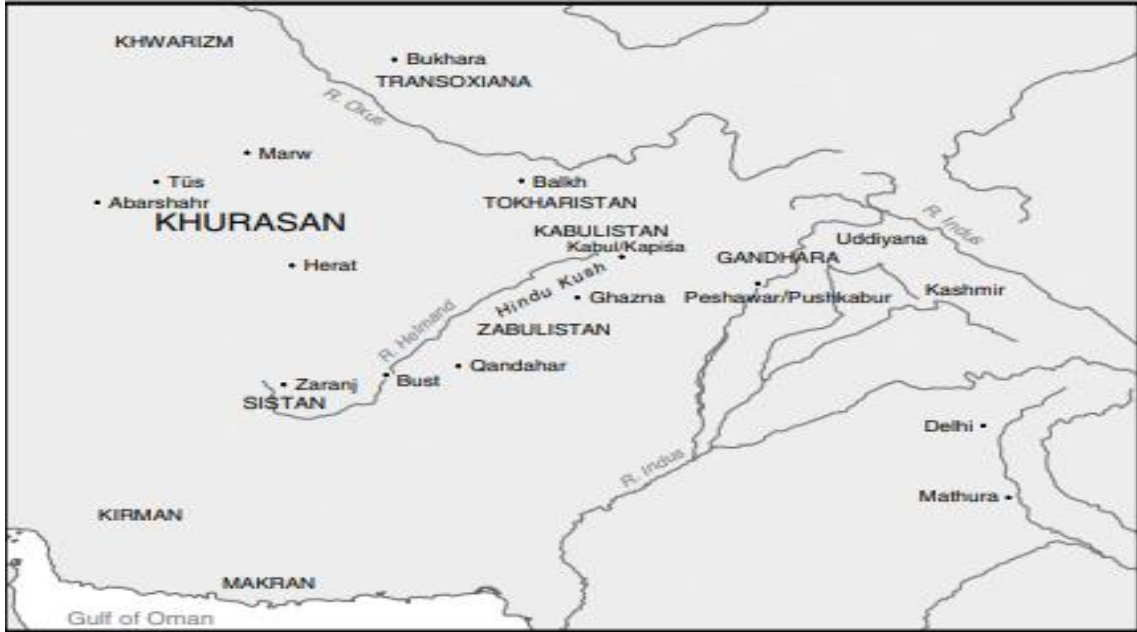

EKLER

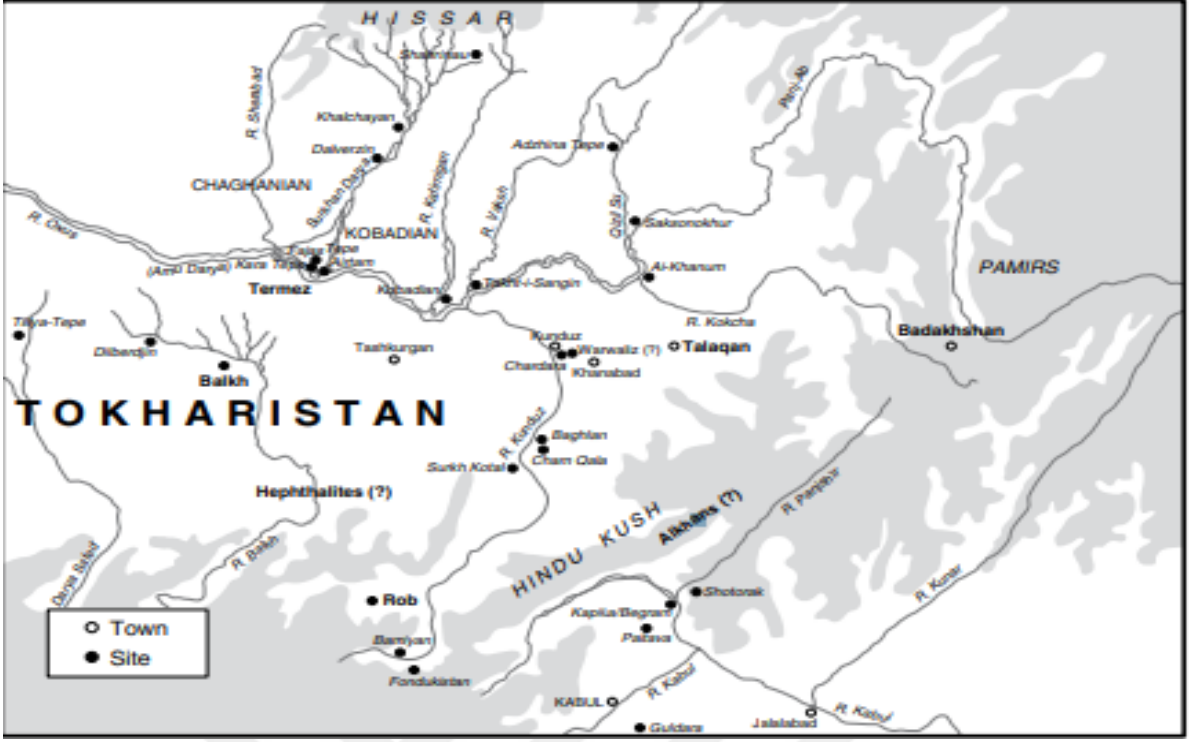
E.1. : İpek Yolu Güzergâhı

Kaynak: (Tarih aklı, İpek Yolu, 2018)

E.2. : Genel Doğu İran Sınırlarını gösteren harita

Kaynak: (Khodad Rezakhani, Reorienting the Sasanians, s. xii.)

E.3. : Toharistan topraklarının sınırları

Kaynak: (Khodad Rezakhani, Reorienting the Sasanians, s. xii)

E.4. : Soğdiana topraklarının sınırları

Kaynak: (Khodad Rezakhani, Reorienting the Sasanians, s. xiii)